

Patrycja Żegleń, Hubert Kotarski,
Jan P. Gałkowski, Jarosław Herbert

Synergia wybranych kapitałów Podkarpacia. Narzędzia aktywizacji społeczności lokalnych przez Co-design

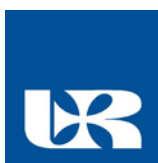

SYNERGIA WYBRANYCH KAPITAŁÓW PODKARPACIA. NARZĘDZIA AKTYWIZACJI SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH PRZEZ CO-DESIGN

Patrycja Żegleń
Hubert Kotarski
Jan P. Gałkowski
Jarosław Herbert

Rzeszów 2016

KlasterPro.pl

Publikacja wydana w ramach Projektu dofinansowanego
przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju w ramach Programu Innowacje Społeczne pt.:
„Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design”
o akronimie MASIT_COD

Wydawca:

Uniwersytet Rzeszowski
Al. T. Rejtana 16c
35-959 Rzeszów

Recenzja naukowa:

prof. Tadeusz Chrobak
prof. Bogusław Sawicki

Opracowanie redakcyjne:

Janusz Halik

Projekt graficzny, skład, łamanie:

Andrzej Kucharczyk
Agencja Wydawnicza PAJ-Press www.pajpress.com.pl

ISBN:

978-83-943775-9-5

Publikacja nieodpłatna, wydana na licencji Creative Commons CC-BY-NC

SPIS TREŚCI

PATRYCJA ŻEGLEŃ, HUBERT KOTARSKI, JAN P. GAŁKOWSKI, JAROSŁAW HERBERT WSTĘP.....	5
PATRYCJA ŻEGLEŃ, HUBERT KOTARSKI, JAROSŁAW HERBERT METODOLOGIA BADAŃ.....	8
JAN P. GAŁKOWSKI	
1. CO-DESIGN – NARZĘDZIE AKTYWIZACJI SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH	16
1.1. Empowerment i innowacyjność.....	16
1.2. Kreatywność i kontekst społeczny.....	17
1.3. Społeczny co-design – współprojektowanie rzeczywistości społecznej	19
1.4. Co-design jako komunikowanie, generowanie wiedzy i badanie	22
Kluczowe elementy co-designu	25
1.5. Podsumowanie.....	28
PATRYCJA ŻEGLEŃ, JAROSŁAW HERBERT	
2. ZASOBY KAPITAŁU PRZYRODNICZO-KULTUROWEGO WYBRANYCH POWIATÓW WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO	29
2.1. Wprowadzenie	29
2.2. Podstawowa terminologia - zagadnienia definicyjne.....	30
2.3. Potencjał turystyczny wybranych powiatów w kategorii: turystyka, zdrowie, ekotechnologie.....	32
2.3.1. Powiat Strzyżowski	34
2.3.2. Powiat Ropczycko-Sędziszowski	44
2.3.3. Powiat Rzeszowski	56
2.3.4. Powiat Lubaczowski.....	82
2.3.5. Powiat Przemyski	101
2.3.6. Wnioski z analizy zinventaryzowanych obiektów.....	128
2.4. Podsumowanie i wnioski końcowe.....	131
HUBERT KOTARSKI	
3. KAPITAŁY PODKARPACIA – ENDOGENNE ZASOBY AKTYWNOŚCI SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ	133
3.1. Kapitał ludzki – zagadnienia definicyjne.....	133
3.2. Zasoby i poziom kapitału ludzkiego mieszkańców wybranych powiatów województwa podkarpackiego	137
3.2.1. Prężność demograficzna.....	141

3.2.2. Poziom wiedzy funkcjonalnej.....	145
3.2.3. Stan zdrowia.....	148
3.2.4. Aktywność społeczno-gospodarcza ludności	152
3.2.5. Aktywność społeczna	155
3.2.6. Poziom jakości kapitału ludzkiego w badanych powiatach	159
3.3. Kapitał społeczny – spoiwo lokalnej społeczności.....	159
3.4. Kapitał społeczny a aktywność społeczna.....	166
3.4. Zaufanie – fundament społeczności obywatelsko zaangażowanej	176
3.5 Chęć do współdziałania społecznego	182
3.6. Informacja i komunikacja.....	189
3.7. Otwartość na innych.....	206
3.8. Wnioski z badań nad kapitałem ludzkim i społecznym.....	210
Bibliografia.....	214
Aneks.....	218
Spis fotografii	218
Spis rysunków	219
Spis wykresów	219
Spis tabel	220

WSTĘP

W najogólniejszym sensie kapitał to dobra lub zasoby, które po pierwsze mają dla właściciela jakąś wartość, po drugie, mogą być wymienne na inne, i które po trzecie, odpowiednio używane, a w szczególności wprowadzone w obieg gospodarczy, pomnażają swoją wartość, przynoszą zysk. Tym kapitał różni się od dóbr konsumpcyjnych, które poprzez użycie pomniejszają się, a nawet całkowicie niweczą swoją wartość (Sztompka, 2016, 281). Właśnie ta cecha kapitału, zdolność jego pomnażania, zainteresowała badaczy, którzy zwrócili uwagę na takie odmiany kapitału, jak kapitał ludzki, społeczny czy kulturowy. Dodatkowym aspektem, na który warto zwrócić uwagę, jest to, iż w ciągu minionej dekady byliśmy świadkami stałego wzrostu zainteresowania badaniami regionalnymi, rozwojem gospodarczym regionów, które stały się kluczowymi podmiotami opartej na wiedzy oraz usługach gospodarki. To ponowne „odkrycie” regionów ma swoje głębokie implikacje w polityce społeczno - gospodarczej zarówno poszczególnych państw, jak i całej jednoczącej się Europy. Unia Europejska promuje politykę decentralizacji mającą na celu umocnienie gospodarki regionów poprzez wzrost jej produktywności i innowacyjności. Inną konsekwencją ożywionego zainteresowania regionami jest gwałtowny wzrost studiów i badań regionalnych, koncentrujących się zarówno na kwestii konceptualizacji regionu i związanych z nim pojęć, jak i na poszukiwaniu podejść metodologicznych najlepiej służących opisowi oraz wyjaśnianiu zjawisk regionalnych (Sagan, 2004, 25). W tą problematykę wpisują się również odwołanie do teorii kapitału ludzkiego, kapitału kulturowego i kapitału społecznego oraz ich roli w rozwoju regionalnym.

W pracach z zakresu *regional science* do podstawowych czynników mających wpływ na budowę konkurencyjności regionu zalicza się powszechnie: kapitał ludzki, szeroko rozumianą infrastrukturę i kapitał społeczny. Te trzy czynniki wyczerpują warunki realizacji wysokiej konkurencyjności gospodarki. Są to czynniki, których wystąpienie daje bardzo duże gwarancje pomyślnego tempa rozwoju regionu. Często podnoszony w literaturze przedmiotu problem „rozwinętej i zróżnicowanej struktury gospodarki” jako czynnika rozwoju konkurencyjności regionu, ma większe znaczenie dla pomiaru konkurencyjności w ujęciu statycznym, niż w procesie budowy tego czynnika. Budowa konkurencyjności regionu jest ujęciem dynamicznym zmierzającym do stworzenia rozwinętej i zróżnicowanej struktury gospodarki. Innowacyjny charakter gospodarki zaliczany przez wielu autorów do najważniejszych czynników konkurencyjności jest skutkiem nagromadzenia w regionie kapitału ludzkiego i społecznego oraz dobrej infrastruktury.

Pamiętać należy również o tym, że kapitał społeczny, ludzki i kulturowy stały się jednymi z najczęściej używanych pojęć w naukach społecznych w ostatnich latach. Teorie zajmujące się tymi trzema typami kapitałów okazały się szczególnie użyteczne w przypad-

ku próby wyjaśniania przemian zachodzących w ramach struktury społecznej społeczeństw postkomunistycznych. Przemiany te można ujmować na poziomie zmiany postaw oraz zachowań w życiu przedstawicieli różnych kategorii społecznych. Można również zmierzać do uchwycenia ich następstw na poziomie ogólnych mechanizmów oraz kierunków ruchliwości w obrębie wertykalnym – warstw i klas, lub ruchliwości zachodzącej w wymiarze horyzontalnym pomiędzy różnymi segmentami struktury społecznej (Bartoszek, 2003, 7). Same zaś terminy i związane z nimi problemy badawcze i praktyczne na dobre zadomowiły się w polskim dyskursie nauk społecznych, a w konsekwencji coraz częściej pojawiają się także w przekazie i dyskursie medialnym.

Na istotność roli kapitału ludzkiego i społecznego w procesie wzrostu gospodarczego i budowania regionu konkurencyjnego wskazują rezultaty licznych badań empirycznych. W świetle tych badań to właśnie różnice w zasobach czynników endogennych (w tym kapitału ludzkiego i społecznego) decydują o utrzymujących się różnicach w poziomach rozwoju krajów i regionów. Jednym z zasadniczych zadań polityki regionalnej jest pobudzanie zasobów wewnętrznych (endogennych) regionu. Analiza najważniejszych czynników warunkujących powodzenie rozwoju lokalnego lub regionalnego pozwala na ocenę znaczenia kapitału społecznego i kapitału ludzkiego w procesie rozwoju. Powszechnie uznaje się, że na powodzenie programów rozwoju jednostek terytorialnych (gmin, powiatów, regionów) wpływają w największym stopniu m.in.: istnienie skutecznego przywództwa – inspirującego decydentów oraz zdolnego do mobilizowania zbiorowości lokalnej; szerokie współuczestnictwo wszystkich kategorii mieszkańców w podejmowanych działaniach; zdefiniowanie jasnych zasad kierunkowych oraz precyzyjną ocenę celów rozwoju regionu; zaufanie i konsensus oraz współpraca i partnerstwo publiczno-prywatne; wyczulenie na tożsamość kulturową i strukturę społeczno-polityczną regionu oraz uwzględnienie potrzeby ciągłego „dostrajania” działań do ewoluującego otoczenia oraz wyzwań globalnych i zmian strukturalnych (Łobocki, 2003, 34-35). Jakość kapitału ludzkiego decydująca o sukcesie rozwojowym regionu warunkowana jest następującymi cechami: dynamiką populacji regionalnej; stanem zdrowia wyrażonym m.in. przez średnią długość życia i umieralność niemowląt; poziomem wykształcenia ludności (Czyżewski, 2001, 7-8) oraz można by dodać jakością tego wykształcenia.

Rozpoznanie i ocena potencjału zasobów kapitału przyrodniczo-kulturowego danego obszaru wydaje się bardzo ważne z punktu widzenia kwestii związanych z poprawą jakości życia. W związku z powyższym wnikliwe rozpoznanie i opis maksymalnie wszystkich komponentów (w tym głównie obiektów) związanych z szeroko pojętą turystyką wydaje się być uzasadniony. W połączeniu z analizą zasobów kapitału ludzkiego i społecznego otrzymujemy kompendium wiedzy o zasobach endogennych społeczności lokalnej.

Książka, którą oddajemy w ręce czytelników stanowi podsumowanie projektu pt. „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design” o akronimie MASIT_COD. Składa się ona z trzech zasadniczych części, poprzedzonych krótkim rozdziałem metodologicznym.

W pierwszej części autorstwa Jan P. Galkowskiego przedstawiono główne założenia koncepcji Co-designu, która w opinii autorów może stanowić nowe i efektywne narzędzie pomocne w aktywizacji społeczności lokalnych.

Oddziaływanie na społeczności lokalne nie byłoby jednak możliwe bez wiedzy i rzetelnych informacji o kapitale kulturowym, społecznym i ludzkim, którymi one dysponują. Dlatego też druga, zasadnicza część publikacji przybliży wyniki badania kapitału kulturowego, a mianowicie inwentaryzacji obiektów związanych z dziedzictwem i przewagą konkurencyjną, którą posiada każda społeczność lokalna. Analiza inwentaryzacji obiektów podzielonych na trzy kategorie: turystyka, zdrowie, ekotechnologie, została zrealizowana w ramach wyżej wymienionego projektu badawczego. W pracy przedstawiono około 1,5 tys. obiektów zlokalizowanych na terenie pięciu powiatów województwa podkarpackiego, tj.: powiatu lubaczowskiego, przemyskiego, ropczycko-sędziszowskiego, rzeszowskiego i strzyżowskiego. Łącznie zinwentaryzowano ponad 1500 obiektów, lecz na potrzeby niniejszej pracy ukazano tylko ich część.

O wyborze ww. powiatów zdecydowały przede wszystkim znaczące, ale szerzej nieznanne walory turystyczne oraz nie w pełni wykorzystany potencjał turystyczny tychże obszarów. Teren realizacji badań został dobrany ze względu na jego charakterystykę społeczno-gospodarczą typową dla słabo rozwiniętych, peryferyjnych obszarów Polski. Na potrzeby inwentaryzacji przyjęto definicje i podział walorów turystycznych na: walory turystyczne wypoczynkowe, walory turystyczne krajoznawcze, walory turystyczne specjalistyczne. Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić m. in. że najatrakcyjniejsze obiekty pod kątem kulturowym znajdują się w powiecie przemyskim oraz lubaczowskim. Autorzy tego rozdziału podkreślają i wskazują wprowadzenie długofalowej strategii zarządzania obiektami turystycznymi przez "opiekunów" wybranych obiektów, a dzisiejsza infrastruktura turystyczna poszczególnych gmin, stanowi dobre zaplecze na potrzeby podjęcia działań zmierzających do zwiększenia aktywności turystycznej.

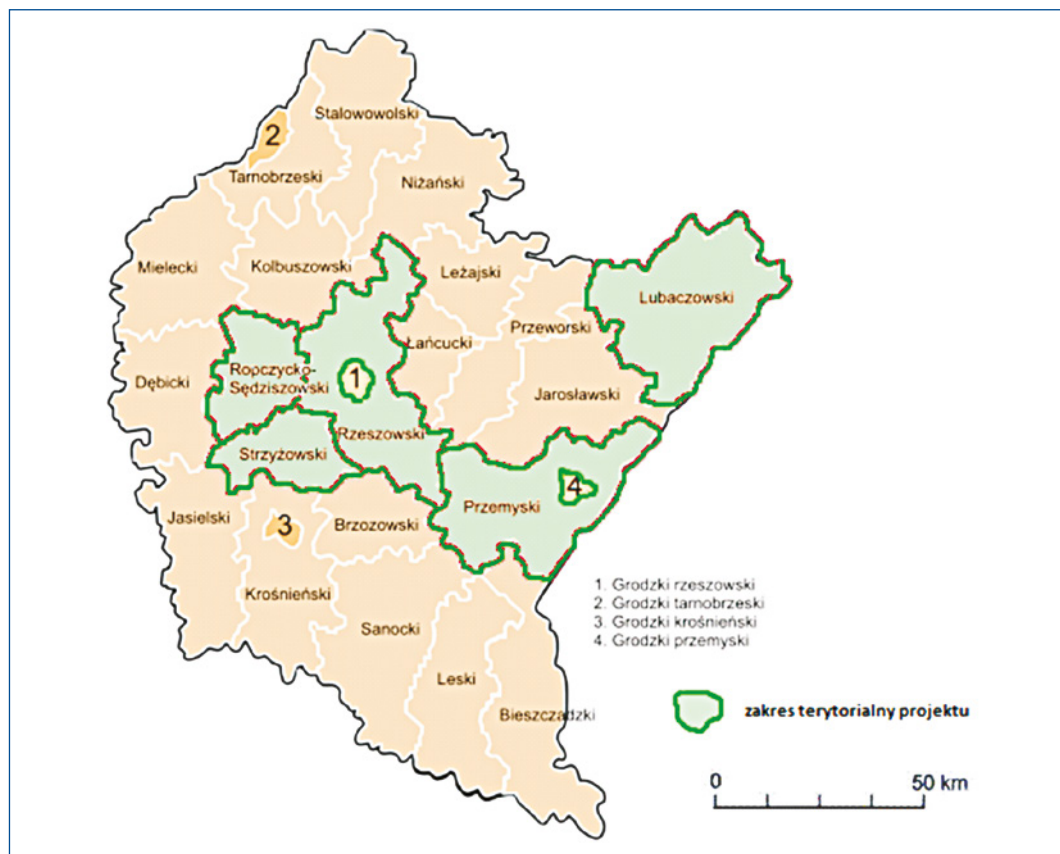
Trzecia część prezentuje rozważania nad rolą kapitału ludzkiego i społecznego w procesie rozwoju i aktywizacji lokalnych społeczności. Przedstawia zarazem wyniki badań społecznych, które powstały w ramach zrealizowanego projektu.

Publikacja stanowi próbę synergii wiedzy zakresu nauk turystycznych, przyrodniczych oraz społecznych, ukazującą możliwości aktywizacji społeczności lokalnych poprzez zasoby endogenne, które posiada każda społeczność. Autorzy mają nadzieję, że niniejsza monografia będzie inspiracją do podjęcia kolejnych badań w innych regionach Polski, a zgromadzony materiał badawczy posłuży do analiz porównawczych.

METODOLOGIA BADAŃ

Wyniki badań zaprezentowane w niniejszej publikacji stanowią materiał badawczy zgromadzony w ramach projektu pt. „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design o akronimie MASIT_COD. W ramach badania udało się pozyskać bardzo interesujące i różnorodne dane. Do ich pozyskania wykorzystano różne metody i techniki badawcze, takie jak analiza danych zastanych (analiza desk research), metodę PAPI, metodę CATI oraz zogniskowane wywiady grupowe.

Badania terenowe przeprowadzono w okresie od listopada 2015 roku do lipca 2016 roku na terenie pięciu powiatów objętych realizacją projektu.

Rysunek 1. Obszar realizacji badania.

Źródło: <http://www.kraina-podkarpacie.pl/pl/projekty/169-model-aktywizacji-spolnosci-lokalnych-oraz-narzedzia-it-poprzez-co-design-masit-cod>

Pierwszym, wspomnianym już, źródłem wiedzy były badania zrealizowane za pomocą metody PAPI (*Pen And Paper Interviews*), czyli bezpośredniego wywiadu ankietarskiego z użyciem tradycyjnej ankiety papierowej. Metoda PAPI należy do najbardziej tradycyjnych metod badawczych wśród stosowanych technik ilościowych. Polega ona na przeprowadzeniu wywiadu bezpośredniego (twarzą w twarz) z respondentem przez ankietera, który czyta pytania i na bieżąco zapisuje odpowiedzi respondenta w papierowym kwestionariuszu.

Metoda ta pozwala zawrzeć w kwestionariuszu dużą liczbę pytań badawczych o dużym poziomie trudności i złożoności. Jej kolejną zaletą jest stopień dostępności respondentów i możliwość kontrolowania struktury próby badawczej. Słabymi stronami tej metody są brak możliwości wykorzystania materiałów multimedialnych oraz brak anonimowości respondenta, a także długi czas realizacji projektu badawczego, konieczność czasochłonnego kodowania danych do programu statystycznego, a co za tym idzie relatywnie wysoki koszt jego realizacji.

W doborze jednostek do badania posłużono się doбором losowo-warstwowo-proporcjonalnym. Populacja dorosłych mieszkańców województwa podkarpackiego liczyła 1 728 340 osób (dane na 31.12.2014 r.). W pięciu badanych powiatach zamieszkiwało łącznie 347 236 osób w wieku 18 lat i więcej. W powiecie lubaczowskim mieszka 46 491 osób w wieku 18 lat i więcej, w powiecie przemyskim – 59 504 osób, w powiecie ropczycko-sędziszowskim – 58 386 osób, w powiecie rzeszowskim – 132 795 osób, zaś w powiecie strzyżowskim – 50 060 osób. Ogólna liczba mieszkańców w wieku 18 lat i więcej pięciu powiatów stanowiła 20,1% ogółu dorosłych mieszkańców województwa podkarpackiego. Procedura doboru jednostek do badań wyglądała następująco. W pierwszym kroku dokonano podziału badanej zbiorowości na warstwy jakimi były gminy. Obszar objęty badaniem obejmuje swym zasięgiem 42 gminy. W drugim kroku wylosowano w każdej z gmin po jednej miejscowości, pozostającej w jej granicach administracyjnych. W kroku trzecim określono proporcjonalnie do liczby dorosłych mieszkańców danej miejscowości, ich wieku oraz płci, wielkość jednostek wchodzących w skład próby badawczej. Ogółem wylosowano 2 131 jednostki do badania. Dokładny rozkład wielkości próby przedstawia tabela numer 1.

Badanie miało charakter reprezentatywny dla terenu pięciu powiatów, przy zakładanym poziomie ufności 95% (0,95) i błędzie oszacowania (błądzie maksymalnym) wynoszącym 3%. Jako metodę dotarcia do respondentów zastosowano metodę *random route*. Zastosowanie doboru respondentów metodą *random route* pozwoliło na sprawne a zarazem rzetelne z punktu widzenia metodologicznego zrealizowanie badania. Ankieter stosujący tę metodę był zobowiązany do przestrzegania następujących zasad:

- osoba dobrana metodą *random route* powinna spełniać kryteria wskazane ze względu na płeć oraz kategorię wieku (18-29 lat, 30-59 lat oraz 60 lat i więcej);
- Ankieter rozpoczyna poszukiwanie respondenta spełniającego określone kryteria traktując jako punkt startowy adres siedziby urzędu gminy lub sołtysa;

- Ankieter przemieszcza się zawsze w prawo (lub w górę w przypadku bloku). W wypadku „wyczerpania się”, dojścia do końca ulicy, na której ankieter zaczął badanie, należy skręcić w następną ulicę w prawo i powtarzać całą procedurę (w przypadku bloku ankieter przechodzi do kolejnej klatki znajdującej się po prawej stronie). Jeśli w wyniku skręcania ankieter ponownie znajdzie się na tym samym rogu, pomija ulicę pierwszą i skręca w następną przecznicę, jaka wynika z przyjętej zasady przemieszczania się w prawo. Po dojściu do granicy miejscowości wyznaczonych do realizacji badania – ankieter zawraca i nadal porusza się w wyznaczonym kierunku (w prawo);
- odwiedzenie każdego adresu ankieter jest zobowiązany odnotować;
- poprawność przemieszczania się i sposobu zrekutowania respondenta metodą *random route* będzie przedmiotem kontroli pracy ankietera.

Tabela 1. Rozkład oraz wielkość próby badawczej.

POWIAT ORAZ GMINY	WYLOSOWANA MIEJSCOWOŚĆ	WIELKOŚĆ PRÓBY
Powiat lubaczowski	Miejscowość do badań	385
Lubaczów miasto	Lubaczów miasto	84
Cieszanów	Cieszanów miasto	50
Horyniec-Zdrój	Nowe Brósno	33
Lubaczów gm. wiejska	Piastowo	60
Narol	Narol miasto	56
Oleszyce	Futory	43
Stary Dzików	Stary Dzików	29
Wielkie Oczy	Wielkie Oczy	30
Powiat przemyski	Miejscowość do badań	381
Bircza	Bircza	35
Dubiecko	Dubiecko	48
Fredropol	Fredropol	28
Krasiczyn	Krasiczyn	26
Krzywcza	Krzywcza	25
Medyka	Medyka	33
Orły	Orły	45
Przemysł gm. wiejska	Ostrów	54
Stubno	Stubno	20
Żurawica	Żurawica	67
Powiat ropczycko-sędziszowski	Miejscowość do badań	382
Iwierzycy	Iwierzycy	40

Ostrów	Ostrów	37
Ropczyce	Ropczyce miasto	140
Sędziszów Małopolski	Sędziszów Małopolski miasto	122
Wielopole Skrzyńskie	Wielopole Skrzyńskie	43
Powiat rzeszowski	Miejscowość do badań	599
Dynów miasto	Dynów miasto	23
Błażowa	Błażowa	40
Boguchwała	Niechobrz	71
Chmielnik	Chmielnik	24
Dynów gm. wiejska	Łubno	25
Głogów Małopolski	Zabajka	69
Hyżne	Hyżne	25
Kamień	Kamień	25
Krasne	Krasne	38
Lubenia	Lubenia	24
Sokołów Małopolski	Nienadówka	61
Świlcza	Świlcza	59
Trzebownisko	Trzebownisko	74
Tyczyn	Kielnarowa	41
Powiat strzyżowski	Miejscowość do badań	383
Czudec	Czudec	74
Frysztak	Gogołów	64
Niebylec	Niebylec	65
Strzyżów	Strzyżów miasto	130
Wiśniowa	Wiśniowa	50

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Drugim źródłem wiedzy było badanie zrealizowane za pomocą metody CATI (*Computer Assisted Telephone Interview*), czyli telefonicznego wywiadu ankietarskiego wspomaganego użyciem komputera. Metoda CATI należy do najpopularniejszych obecnie metod badawczych wśród stosowanych technik ilościowych. Polega ona na przeprowadzeniu telefonicznego wywiadu kwestionariuszowego wspomaganego komputerowo, podczas którego ankieter przez telefon zadaje pytania ankietowanemu i wpisuje jego odpowiedzi do komputera.

Badanie CATI zostało przeprowadzone na próbie podmiotów zarejestrowanych w różnych bazach pozyskanych, bądź wytworzonych na potrzeby Projektu. Wielkość próby wyniosła 572 jednostki. W badaniu wykorzystano bazę podmiotów REGON, działa-

jących w trzech branżach: turystyka, zdrowie oraz eko-technologie, pozyskaną z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, bazę powstałą w ramach inwentaryzacji zasobów kapitału kulturowego powiatu ropczycko-sędziszowskiego, strzyżowskiego, rzeszowskiego, przemyskiego i lubaczowskiego oraz bazę podmiotów gospodarczych działających w jednej z trzech w/w branż powstałą na podstawie danych z „Panoramy Firm”. Wieloaspektowe podejście do tworzenia operatu do próby badawczej wynikało z bardzo dużych trudności w pozyskaniu danych podmiotów działających w trzech branżach objętych badaniem. Takie podejście pozwoliło na objęcie badaniem jak największej populacji podmiotów działających w branżach: turystyka, zdrowie oraz eko-technologie.

Do realizacji badania CATI wykorzystano pracownię CATI funkcjonującą w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Ankieterami byli doświadczeni oraz przeszkoleni na potrzeby niniejszego badania ankieterzy, którzy w okresie sześciu tygodni realizowali badanie telefoniczne.

Trzecim źródłem wiedzy były badania z wykorzystaniem analizy danych zastanych (desk research), obejmującej weryfikację danych pozyskanych ze źródeł ogólnodostępnych (np. przewodniki, literatura fachowa, Internet, broszury, ulotki, zestawienia danych statystycznych oraz wzajemnej ich weryfikacji i scaleniu itp.). Badania desk research (inna stosowana nazwa to badania źródeł zastanych) mogą stanowić samodzielną technikę badawczą lub być wstępną fazą projektu poprzedzającą fazę zbierania danych pierwotnych (Makowska, 2013).

Dane zastane w poniższych badaniach miały charakter ilościowy i jakościowy, głównie formę danych opracowanych i rzadziej surowych. Dane charakteryzował wtórny sposób powstawania. Posiadały dynamikę rejestracji jednorazowej, a źródła pochodzenia danych były przeważnie publiczne, rzadziej prywatne. Korzystanie z danych zastanych jest przykładem badań niereaktywnych - metod badań zachowań społecznych, które nie wpływają na te zachowania (Babbie, 2003).

Badania zostały podzielone na dwa etapy. Pierwszy etap obejmował badania pilotażowe, podczas których ukazano potencjał turystyczny reprezentatywnej gminy z każdego powiatu objętego projektem badawczym. Drugi etap badań to badania właściwe, polegające na ukazaniu potencjału turystycznego wszystkich gmin każdego powiatu objętego projektem badawczym. Dane zgromadzone zostały przez wyszkolonych w tym celu ankieterów.

W doborze ankieterów brano pod uwagę posiadane predyspozycje do wykonywania tego rodzaju pracy. Rekrutacja ankieterów odbywała się m. in. na stronie internetowej Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Każdy kandydat na ankietera przed przystąpieniem do realizacji badań miał obowiązek uczestniczenia w szkoleniach, podczas których dokładnie poznał założenia metodologiczne badania i przeszedł gruntowne szkolenie wstępne, które dało mu teoretyczne i praktyczne przygotowanie do przeprowadzenia badań. Często byli to studenci kierunków pokrewnych z tematyką badań, np. turystyka i rekreacja.

Szkolenia prowadzone były pracowników naukowych Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzetelność pracy ankieterów w badaniach weryfikowana była przez kontrole prowadzo-

ne metodami terenowymi (kontrola telefoniczna 10-100% zrealizowanych wywiadów). Nadzór nad przebiegiem badania przeprowadzany był przez pracowników Uniwersytetu Rzeszowskiego zaangażowanych w realizację projektu. Byli oni ponadto odpowiedzialni za dobór ankierów, dostarczenie im narzędzi oraz odpowiednie przeszkolenie ankierów. Bieżące kontakty utrzymywane były drogą telefoniczną, poprzez pocztę e-mail oraz osobiście.

Ankieterzy pracowali w swoim miejscu zamieszkania. Mieli wyznaczoną ilość czasu na realizację postawionych im zadań. Po zrealizowaniu wszystkich ankiet ankierów dostarczał wypełnione kwestionariusze do koordynatorów w celu przeprowadzenia analizy wstępnej.

Podstawowym zadaniem ankiera statystycznego była realizacja badań w losowo wybranych pięciu powiatach, sprawne przeprowadzenie oraz zebranie kompletnych i rzetelnych informacji.

Wytyczne dla ankiera, dotyczące wypełniania karty ewidencyjnej, były następujące:

1. Ankieter miał za zadanie zebranie informacji nt.
  - a) walorów turystycznych:
    - wypoczynkowych,
    - krajoznawczych,
    - specjalistycznych, a także
  - b) zdrowia,
  - c) eko-technologii.
2. Ankieter otrzymał 5 rodzajów kart ewidencyjnych dotyczących:
  - a) walorów turystycznych wypoczynkowych,
  - b) walorów turystycznych krajoznawczych,
  - c) walorów turystycznych specjalistycznych,
  - d) zdrowia,
  - e) eko-technologii.
3. Każda karta zawierała wyjaśnienie jakiego rodzaju obiekt należy na niej zamieścić.
4. Po sporządzeniu inwentaryzacji i analizy ww. obiektów, Ankieter przyporządkowywał poszczególne obiekty do rubryk, czyli uzupełniał dane wskazane w tabeli.
5. Ankieter otrzymał informację na wskazany w formularzu zgłoszeniowym adres e-mail z danymi teleadresowymi osób (pracownicy gmin), z którymi zobowiązany był umówić się na spotkanie w celu przeprowadzenia badania.
6. Po zebraniu danych zastanych Ankieterzy udali się z kartami ewidencyjnymi do urzędów gmin w wyznaczonym terminie w celu weryfikacji/uzupełnienia tych danych. Weryfikacja zebranego materiału odbywała się przy pomocy osób z poszczególnych powiatów, zajmujących się kwestiami rozwoju/promocji gminy/powiatu.

7. Złożenie przez Ankietera 5 kompletnych opisów obiektów stanowiło podstawę do wypłacenia wynagrodzenia za przeprowadzenie 1 ankiety.
8. W przypadku wystąpienia problemów z wypełnieniem ankiet ankieter kontaktował się z jednym z koordynatorów/ekspertów nadzorujących przebieg badania.

W celu usystematyzowania zadań dla pracowników terenowych zastała opracowana karta inwentaryzacji, która zawierała następujące informacje:

1. Nazwa obiektu/szlaku/waloru turystycznego/atrakcji.
2. Opis obiektu/szlaku/waloru turystycznego/atrakcji (przeznaczenie).
3. Adres obiektu/szlaku/waloru turystycznego/atrakcji.
4. Dane kontaktowe (telefon, e-mail, strona www).
5. Administrator/zarządca obiektu.
6. Uwagi.
7. Zdjęcie.

Badanie z wykorzystaniem zogniskowanych wywiadów grupowych – fokusów (FGI) stanowiło eksperckie uzupełnienie trzech podstawowych działań badawczych realizowanych w ramach tego projektu – badań PAPI, CATI oraz badania desk research (analiza danych zastanych), których głównym celem była inwentaryzacja zasobów kapitału kulturowego (materialnego oraz niematerialnego) dostępnych na obszarze pięciu powiatów objętych badaniem. Zogniskowane wywiady grupowe (FGI) zostały przeprowadzone w każdym powiecie, w którym realizowane było badanie z lokalnymi liderami – głównymi aktorami życia społecznego (społecznicy, nauczyciele, dziennikarze itp.), pracodawcami MŚP, przedstawicielami lokalnych organizacji społecznych (NGO) oraz przedstawicielami władz lokalnych. Łącznie zrealizowano pięć zogniskowanych wywiadów grupowych, po jednym w każdym powiecie. W powiecie strzyżowskim FGI odbyło się w Czudcu i uczestniczyło w nim 12 uczestników. W powiecie rzeszowskim fokus odbył się w Rzeszowie i udział w nim wzięło 9 osób. W powiecie lubaczowskim uczestnikami spotkania fokusowego było 7 osób i odbył się on w Lubaczowie. W FGI w powiecie ropczycko-sędziszowskim uczestniczyło 13 osób, a miejscem realizacji badania były Ropczyce. W powiecie przemyskim, spotkanie fokusowe odbyło się w Przemyśle i wzięło w nim udział 13 uczestników. Łącznie w pięciu zogniskowanych wywiadach grupowych wzięło udział 55 lokalnych liderów, pracodawców, przedstawicieli lokalnych organizacji społecznych (NGO) oraz przedstawicieli władz lokalnych. Spotkania fokusowe prowadzone były przez doświadczonego moderatora.

W ramach spotkań fokusowych z przedstawicielami potencjalnych interesariuszy projektu oraz portalu Synergos wzbogacono wiedzę realizatorów projektu o produkcie projektu, jakim jest portal Synergos oraz modelu aktywizacji lokalnych społeczności lokalnych z wykorzystaniem narzędzi IT poprzez Co-design.

Głównymi wnioskami płynącymi z badań fokusowych były między innymi stwierdzenia mówiące o potrzebie wspierania takich inicjatyw jak portal Synergos, jednocześnie

bardzo pozytywnie odnosząc się do idei jego powstania. Badani podkreślali, że idea portalu trafia w potrzeby lokalnych społeczności jak i osób z zewnątrz. Kapitał kulturowy, społeczny i ludzki obszaru objętego jest duży, niestety w małym stopniu wykorzystany. Uczestnicy spotkań fokusowych wskazali, że nie wykorzystanym kapitałem są ludzie młodzi i to właśnie do nich należy skierować akcję promocyjną portalu. Mocno przecenianym zasobem są zarazem osoby starszy i w opinii respondentów nie należy w celu promocji portalu Synergos organizować spotkań z osobami starszymi i na siłę ich przekonywać do korzystania z portalu. Badani podkreślili, że portal może spełnić rolę integratora różnych środowisk lokalnych, a zarazem sprawować użyteczną funkcję edukacyjną. Wedle badanych portal mógłby stać się także pewnego rodzaju „przewodnikiem” dla organizacji pożytku publicznego i lokalnych liderów społecznych. Ważnym wnioskiem, który płynie z badań fokusowych było stwierdzenie, że dla instytucji i organizacji pożytku publicznego ważniejszą kwestią niż docieranie z informacją i aktywizowanie społeczności lokalnej, jest promowanie tych terenów „na zewnątrz”, czyli w stosunku do innych gmin i powiatów z województwa podkarpackiego i województw ościennych oraz zagranicy. Kompleksowa informacja, zgromadzona w jednym miejscu jest bardzo dobrą wizytówką dla odbiorców z zewnątrz. Podsumowując krótko wnioski płynące z badań eksperckich z wykorzystaniem zogniskowanych wywiadów grupowych należy podkreślić, że kluczowym wnioskiem, który można użyć za najlepsze podsumowanie stworzenia portalu Synergos oraz wykorzystania wiedzy jako narzędzia Co-designu jest stwierdzenie jednego z badanych, który powiedział, że „niska aktywność społeczna bierze się z niskiego poziomu wiedzy, a co za tym idzie z niskiego poziomu zaangażowania w życie społeczne” (FGI Ropczyce).

1. CO-DESIGN – NARZĘDZIE AKTYWIZACJI SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH

Projekt „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design” (dalej: MASIT_COD) zakłada stworzenie narzędzi co-designu dostosowanego i przetestowanego w polskich uwarunkowaniach. Ważnym elementem procesu twórczego jest refleksja nad jego założeniami i przesłankami jakie towarzyszą jego powstawaniu.

1.1. EMPOWERMENT I INNOWACYJNOŚĆ

Lokalne społeczności w Polsce z dala od wielkich miast zmieniły się przez ostatnie ćwierć wieku w bardzo znaczny sposób. Zmiany te dotyczą wszystkich właściwie aspektów życia i dotyczą sfery demograficznej, ekonomicznej, obyczajowej czy administracyjnej. Transformacja ustrojowa, zmiana pokoleniowa, reforma administracyjna czy przekształcenia rynku pracy sprawiły, że polska prowincja wygląda zupełnie inaczej niż na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Przez ostatnie ćwierć wieku niektóre zagadnienia społeczne pozostają jednak niezmiennie wśród zainteresowań badaczy społecznych. Jednym z takich tematów jest aktywizacja społeczności lokalnych. Pomimo zmian aktywizacja pozostaje jednym z najbardziej upragnionych i wciąż nieosiągniętych w stopniu zadawalającym celów „wyznaczanych” polskiej prowincji. Bardzo wiele programów i projektów, nie wspominając o środkach finansowych, było implementowane by tę aktywność wzbudzić i przekonać obywateli by sami, w sposób twórczy, wzięli odpowiedzialność za swój los.

Konkretnym wyrazem aktywizacji społecznej, której celem ma być współdecydowanie i współkreowanie rzeczywistości społecznej są różne narzędzia w rodzaju konsultacji, deliberacji czy budżetów obywatelskich. Przynoszą one oczywiście zmianę i przyczyniają się do wzmacniania (*empowerment*) lokalnej sprawczości i podmiotowości. Jednocześnie ich efekty wciąż są postrzegane jako niewystarczające i niezadowalające. Nawet jeśli obywatel ma możliwość wzięcia udziału w działaniach, które mieszczą się w szerokokorozumianych ramach demokracji uczestniczącej (Bevir, 2009) to jednak w bardzo wielu miejscach z tej możliwości nie korzysta się w pełni lub wręcz nie korzysta wcale.

Projekt „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design MASiT_COD” tworzony był właśnie z myślą o społecznościach lokalnych z przekonaniem, że klucz do przynajmniej częściowej aktywizacji, przynoszącej pozytywne skutki dla samych obywateli jest właśnie w rękach samych społeczności. Nie ma uniwersalnego i cudownego rozwiązania, które sprawiałoby, że wspólnota lokalna stanie się aktywna,

sprawcza i twórcza oraz sama zacznie walczyć o lepsze jutro. Nie mniej można myśleć o takich rozwiązaniach, które mogą temu sprzyjać.

Co-design, który jest częścią zamysłu autorów projektu sprzyja aktywizacji wspólnot lokalnych, ale jest czymś co idzie o krok dalej niż jakiegokolwiek procesy konsultacji czy deliberacji. Co-design oznacza nie tylko wymianę informacji, osiągnięcia porozumienia i zgody społecznej, ale ma na celu twórczość samych interesariuszy. Co-design aktywizuje poprzez prowokowanie twórczości i stwarzanie sytuacji gdzie projektowanie jest naturalną wspólną sprawą. Co-design nie tylko umożliwi aktywność, ale ją zakłada i wymusza.

Jednocześnie co-design niesie ze sobą ładunek innowacyjności. Dzieje się tak nie dlatego, że jest czymś nowym i jako nowinka przychodzi pod polskie strzechy, lecz dlatego, że jego wewnętrzna elastyczność pozwala na innowacyjne jego stosowanie. „Nie ma jednego przepisu jak krok po kroku ma wyglądać co-design. Metodologia będzie się różnić w ten sam sposób jak ludzie, problemy i organizacje się różnią. (...) Co-design nie przepisuje metodologii jak działać. Raczej skupia się na naszej mentalności jak podstawowym narzędziu zmiany społecznej” (Victorian Council of Social Service, 2015, 13). Co-design nie tylko może, lecz wręcz musi być dostosowywany do lokalnej sytuacji. Musi być za każdym razem odświeżany i redefiniowany, gdyż inaczej nie pozwoli interesariuszom na swobodne działanie. W pewnym sensie tylko ograniczona liczba wyznaczników czym jest co-design jest potrzebna, a szczegółowe przebieg procesu co-designu jest innowacyjnie tworzony w danej lokalnej sytuacji.

Projekt „MASiT_COD” MASIT proponuje takie właśnie ukonkretnienie co-designu dostosowane do polskiej sytuacji, które dostosowuje go do naszych warunków. Jest to co-design oparty o badania i oparty na doświadczenie interesariuszy, który efektem jest konkretne narzędzie – *Synergos* – nie służące samemu sobie, lecz ułatwiające aktywność w konkretnym obszarze Jakości Życia. Jednocześnie sam zaproponowany model co-designu jest na tyle otwarty, że może być użyty w wielu polskich mikroregionach o zbliżonej specyfice – braku wielkich zakładów pracy, niekoniecznie wysokim kapitale kulturowym czy społecznym.

Model proponowany przez projekt „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design w sprzyjających warunkach sprzyjać może empowermentowi i aktywizacji społeczności lokalnej i pozostaje otwarty na innowacyjność, która jest cechą immanentna co-designu.

1.2. KREATYWNOŚĆ I KONTEKST SPOŁECZNY

Co-design czyli współprojektowanie rozwiązań służących samemu użytkownikowi jest jednocześnie modne i coraz powszechniej stosowane, jak również nie do końca określone i posiadające wiele różnych modeli. Nie ma jednego przepisu na co-design, jednej recepty i podręcznika wskazującego konieczne kolejne etapy postępowania. Założenia jednak są wystarczająco jasne by móc od nich wyjść konstruując model, który będzie służył lokalnej sytuacji. Taka elastyczność i antydogmatyczność sama w sobie jest cechą konsty-

tutywną sposobu myślenia, który stoi za co-designem. Jeśli efekt końcowy ma służyć komuś, kto go faktycznie stosuje, to nie może być z góry zaprogramowany i paternalistycznie narzucony. Efekt ten musi być sytuacyjnie dostosowany, a dostosowanie to oznacza, że sam sposób dojścia do efektu końcowego musi być łatwo zmieniany i dostosowywany przede wszystkim do interesariuszy, którzy są zaproszeni by we współprojektowaniu wziąć udział.

Człowiek jest istotą twórczą, która przez swoją twórczość czyni swoje otoczenie piękniejszym, bardziej złożonym, bardziej dostosowanym do swoich potrzeb, bardziej udomowionym. Socjologia przynajmniej od czasów George'a Herberta Meada (1863-1931) podkreśla, że kreatywność należy rozumieć „jako antropologiczny powszechnik ludzkiego działania, a nie jako dar wybitnych jednostek” (Joas, Kilpinen, 2006, 323). Wszyscy jesteśmy kreatywni w ramach naszych możliwości i w społecznych ramach sytuacyjnych, które nas określają. Człowiek współtworzy zatem rzeczywistość, która go otacza w aktywny sposób.

Człowiek jest istotną twórczą, ale także istotą społeczną i socjologiczne definiowanie działania oznacza aktywność, która ma kontekst społeczny, wykonywana jest wspólnie. Nawet, gdy aktywność jest podejmowana przez jedną jednostkę to bierze ona pod uwagę istnienie i spojrzenie innych. Założenia antropologiczne stojące za co-designem przyjmują obie te kwestie jako bardzo istotne: człowiek jest kreatywny i kreatywność ta przynajmniej może być realizowana w kontekście społecznym. Co-design zakłada, że należy tak definiować sytuację społeczną by jednostki mogły być nie tylko biernymi przedmiotami działań innych, lecz jako aktywne podmioty mogły zmieniać swoje otoczenie we współpracy z innymi jednostkami, których dana sytuacja dotyczy. Nie ma tu miejsca na paternalizm, ani nawet powodowaną dobrą intencją empatię projektanta tworzącego dla odbiorcy. Jest natomiast przestrzeń dla wolnej ekspresji, pomysłowości i proponowania rozwiązań, które w efekcie zostają włączone w proces współtworzenia.

Chodzi jednocześnie o coś więcej niż naiwne przekonanie, że użytkownik, choćby był laikiem, wiedział więcej i lepiej niż specjalista. Zapewne często tak nie jest i współczesnym złożonym świecie wszyscy opieramy się o tzw. systemy eksperckie (Giddens, 2008). Użytkownik często nie posiada ani wiedzy ani zdolności by w złożonej i nie do końca zrozumiałej sytuacji znaleźć odpowiednie rozwiązanie. Jednakże nawet najlepsze rozwiązanie podane na tacy użytkownikowi nie będzie spełniało swej funkcji, jeśli nie będzie uznane przez użytkownika za własne i „oswojone”. Przeżywanie swojej podmiotowości daje wewnętrzny impuls by ufać przede wszystkim temu co znane, uznane przez własną grupę, zrozumiałe. Współdziałanie w tworzeniu rozwiązania daje poczucie bezpieczeństwa i kontroli, które może być nieobecne, gdy używa się rozwiązań zapożyczonych czy otrzymanych.

Człowiek jako byt kreatywny i społeczny zarazem chce brać udział we wspólnym poszukiwaniu rozwiązań, zwłaszcza jeśli sam ma ich później używać. Aktywizacja społeczna, która tak często jest wymieniana jako oczywisty cel oddziaływań mających polepszyć życie grup i jednostek nie może być nigdy w pełni skuteczna jeśli nie ma w niej elementu autoaktywizacji. Właśnie co-design daje przestrzeń na tak rozumianą autoaktywizację. Daje szansę na przedstawienie idei, które choćby miały być później odrzucone

jako nieefektywne i nierealne mają swoje miejsce na forum publicznym i są wysłuchane. Jednostka może przedstawić własne widzenie problemu, a część tego sposobu postrzegania czy myślenia może być włączona w końcowe rozwiązanie, a przynajmniej z założenia ma na to szansę.

Tworzenie możliwości co-designu jest zarazem tworzeniem przestrzeni dla autoaktywizacji. Jest szansą dla jednostek, grup czy społeczności lokalnych do wyrażania i potwierdzania własnej podmiotowości.

Steen, Manschot i De Koning w swej pracy w całości poświęconej zyskom jakie daje co-design dzielą te zyski na trzy grupy: dla projektu, dla użytkownika i dla organizacji. Jeśli chodzi o drugą grupę, czyli zysk dla osób, które mają być użytkownikami tego rozwiązania wymieniają sześć podstawowych zalet, które w znacznej części odnoszą się do wspomnianej wcześniej autoaktywizacji: lepsze dopasowanie rozwiązania do potrzeb użytkownika, wyższą jakość, bardziej zróżnicowany zakres, większe zadowolenie, większe przywiązanie i wreszcie możliwość szybszego zrozumienia sposobu użytkowania proponowanego rozwiązania (Steen, Manschot, Koning, 2011, 58).

Pozostawiając na marginesie dwa pozostałe rodzaje zysków jakie daje co-design, wymienione wyżej zalety pokazują, że koncentracja co-designu na podmiotowości i sprawczości użytkownika dawać może dobre rezultaty. Użytkownik współtworzy rozwiązanie dla samego siebie i swojej społeczności, którego później będzie używał i które będzie uważał za „swoje”.

1.3. SPOŁECZNY CO-DESIGN – WSPÓŁPROJEKTOWANIE RZECZYWISTOŚCI SPOŁECZNEJ

Pierwsze skojarzenie z terminem *co-design* (zapisywanym także jako *codesign*) to dla wielu osób świat technologii informatycznych. Prawdopodobnie najbardziej emblematycznym przykładem co-designu jest system operacyjny Linux, stworzony przeszło ćwierć wieku temu przez fińskiego programistę Linusa Torvaldsa. Linux należy do grupy programów wolnych i otwartych (*free and open-source software* – FOSS). Jego kod źródłowy może być dowolnie zmieniany, wykorzystywany i przekazywany przez użytkownika, który nie łamie przy tym praw autorskich i nie musi ponosić kosztów finansowych. Oprogramowania typu FOSS zaczęły powstawać jako alternatywa do przemysłowo tworzonego oprogramowania, za którego użytkowanie trzeba zapłacić i otrzymuje się w zamian produkt gotowy będący dziełem zamkniętym. Programiści zaangażowani w ruch oprogramowania Open Source działają motywowani często przez pobudki etyczne starając się stworzyć dzieło, które nie będzie tak drogie jak oprogramowanie zamknięte (*proprietary software*), a zarazem będzie bardziej elastyczne i spełniające oczekiwania różnych użytkowników lub wreszcie współtworzone przez samych użytkowników.

Innym przykładem znanym już wszystkim użytkownikom Internetu jest Wikipedia. Zawartość haseł w Wikipedii jest współtworzona przez samych użytkowników. Sama Wikipedia jako narzędzie pozwalające tworzyć i udostępniać hasła jest pośrednio współtworzona przez użytkowników. Mogą oni proponować zmiany w jej strukturze i działaniu choć

są to tylko propozycje, które niekoniecznie muszą być uwzględnione przez administratorów encyklopedii. Przypadek Wikipedii jest czytelnym i powszechnie znanym przykładem zdecentralizowanego i „uwolnionego” dzieła. Każdy użytkownik może współtworzyć hasła encyklopedyczne i może proponować zmiany w samej strukturze i mechanizmach działania Wikipedii.

W analogii do świata IT społeczny co-design może być definiowany jako zdecentralizowane i wspólne współprojektowanie rozwiązania. Jest to najprostsza definicja, która poniżej będzie rozszerzana i uzupełniana. Inne definicje mówią, że Co-design zakłada „uczestnictwo różnych interesariuszy w całym procesie projektowania w celu rozwiązania określonego problemu lub zaspokojenia określonej potrzeby. Jest oparty na uczestnictwie, współpracy i współtworzeniu” (Mukaze, Villamil, 2012, 23). Termin co-design w węższym sensie odnosi się do „zbiorowej kreatywności zastosowanej w całej rozciągłości procesu projektowania” (Steen, Manschot, Koning, 2011, 53). Co-design posiada wiele terminów pokrewnych (*user-center design, participatory design, user-design, empty design, inclusive design, user-initiated design, human-centered design, designing for social impact, service design* i inne), które czasami używane są tylko w jednym konkretnym kontekście i często nie są do końca sprecyzowane przez ich twórców i użytkowników. Co-design natomiast wydaje się być terminem najszerszym i najbardziej ogólnym, co oznacza także, że często nie jest jasno zdefiniowany i używany jest w różnych znaczeniach. Co-design omawiany w niniejszym tekście będzie odnosił się do współprojektowania usług, sposobów rozwiązywania problemów, przez różnorodnych interesariuszy na ich własne potrzeby. Chodzi zatem o zdecentralizowane i wspólne współprojektowanie rzeczywistości społecznej. Tak rozumiany co-design jest raczej procesem niż jednorazowym aktem, a końcowy wynik co-designu podlegać może i powinien dalszym zmianom. Dzieje się tak dlatego, że cechą immanentną rzeczywistości społecznej jest jej ciągła zmienność. Te jej elementy, które są świadomie współprojektowane przez uczestników życia społecznego ulegają zmianom na innych zasadach niż wiele innych jej elementów – są to bowiem zmiany w dużym stopniu uświadomione, kontrolowane i prowokowane. Socjolog w tym miejscu odnieść się może np. do Herberta Blumera, który definiował społeczeństwo jako konstytuowane przez działanie (*action*) podejmowane przez członków społeczeństwa i w sposób ciągły jej zmieniające (Blumer, 1969).

Design rozumiany jako zdolność do aktywnego tworzenia własnego otoczenia jest uniwersalną cechą rodzaju ludzkiego. Chodzi nie tylko o zmianę i modyfikację tego co człowieka otacza, ale także namysł nad własnymi potrzebami, z którego wynika celowe działanie mające na celu tworzenie nowych elementów otoczenia, przekształcania na nowo istniejących elementów tak, by były bardziej odpowiadające ich użytkownikom. *Design* jest ma zarazem swój aspekt intelektualny, jak i twórczy i oba z nich są istotne i konstytutywne (Heskett, 2005). Projektując zmianę w swoim otoczeniu jednostka lub grupa ludzi dokonuje zestawienia swoich potrzeb i aspiracji z istniejącą sytuacją w celu wytworzenia czegoś nowego, będącego swego rodzaju kompromisem pomiędzy tym co, potrzebne, a tym na co pozwalają zewnętrzne warunki. Własne otoczenie w tym wypadku nie oznacza

tylko warunków materialnych – sposobów zamieszkania, transportu, użytkowania przestrzeni publicznej – ale także szerzej: otoczenie zewnętrzne jednostki lub grupy. Dlatego też przez *design* rozumieć możemy także projektowanie otoczenia społecznego. Chodzi o przekształcanie relacji społecznych, ułatwianie ich, budowanie zaplecza organizacyjnego lub instytucjonalnego. Historycznie w języku angielskim *design* był rozumiany jako dziedzina sztuki lub rzemiosła powiązana z architekturą, grafiką, produkcją przemysłową, wytwarzaniem przedmiotów codziennego użytku. W szerszym jednak sensie *design* jest także pojęciem nauk społecznych gdzie oznacza także aktywność podmiotu lub podmiotów skierowaną na wytwarzanie lub przekształcanie elementów otoczenia społecznego (Sarmiento Pelayo, 2015).

Co-design rozumiany jako aktywne współtworzenie własnego otoczenia ma swoją własną historię. Ścieżka dochodzenia do współczesnych definicji co-designu to historia przenoszenia akcentów z projektanta przygotowującego produkt dla użytkownika, poprzez projektowanie ze współudziałem użytkownika, na czynienie samego użytkownika projektantem. Na początku tej drogi był wszechwiedzący projektant, który posiadając wiedzę ekspercką niedostępną dla innych wiedzieć miał co jest dobre i użyteczne dla użytkownika. Na końcu tej drogi jest sam użytkownik lub użytkownicy, którzy choć wspomagani przez ekspertów, sami decydują co jest dla nich istotne i jak chcą swój cel osiągnąć. Efektem końcowym jest współczesne rozumienie co-design w którym „aktywna współpraca użytkowników i ważkość ich doświadczenia w procesie projektowania jest doceniona” (Sarmiento Pelayo, 2015, 153). Tak rozumiany co-design niesie ze sobą konsekwencje etyczne i polityczne. Ma za zadanie nie tylko stworzenie czegoś praktycznego w użyciu, ale także sprawiedliwego, pozwalającego podmiotowi brać czynny udział w życiu społecznym, posiadającego wymiar obywatelski i wspólnotowy.

Sanders rozróżniła trzy podejścia do oddziaływania pomiędzy osobą zawiadującą designem, a odbiorcą projektowanego produktu (Sanders, 2002). Te trzy podejścia oznaczała jako *say*, *do* oraz *make*. *Say* oznacza wysłuchiwanie się w to, co inni chcą lub potrafią wyrazić. Tak uzyskana informacja podlega interpretacji i w zależności od tego jaką decyzję podejmie projektant może być uwzględniana w całości, w części, lub w ogóle. Projektowanie *say* bierze pod uwagę opinie przyszłego użytkownika powstającego rozwiązania, zatem bierze pod uwagę podmiotowość kogoś poza samym projektantem.

Podejście *do* bierze pod uwagę nie tylko co użytkownicy deklarują odnośnie proponowanych rozwiązań, lecz także obserwowalne sposoby użytkowania produktów lub usług. Jest to już krok dalej. Zauważone wzory i utrwalone praktyki mogą stać się dla projektanta inspiracją i przybliżają do realnej sytuacji, w której produkt lub usługa będzie używany. Podejście to pozwala na wejście w sytuację głębiej niż tylko na poziomie wyobrażeń projektanta i deklaracji użytkownika, ograniczanych przez jego możliwości ekspresji i stopień samowiedzy.

Make to krok jeszcze dalszy, odpowiadający co-designowi. Co-design rozumiany jako podejście *make* pozwala na wspólne badanie zarówno sytuacji, jak i możliwych rozwiązań przez projektanta i użytkownika. Pozwala także w jeszcze lepszy sposób – czasami

nawet nie werbalny, lecz poprzez działania lub wytwórczość – wyartykułować potrzeby lub oczekiwania. W efekcie końcowym wypracowywane rozwiązanie jest dziełem wspólnym uwzględniającym doświadczenie, wewnętrzną znajomość sytuacji i znajomość potrzeb reprezentowaną przez użytkownika oraz wiedzę ekspercką, zdolność do wytwarzania rozwiązań i doświadczenie z innych zbliżonych sytuacji reprezentowaną przez projektanta. Co-design jako podejście *make* pozwala „make solutions” – „wytwarzać rozwiązania” (Steen, Manschot, Koning, 2011, 54). To co-design właśnie jest rozwiązaniem pozwalającym połączyć to co cenne w wiedzy projektanta i w wiedzy użytkownika w rozwiązaniu, które w efekcie będzie bardziej praktyczne i bardziej dostosowane do realiów w jakich będzie użytkowane.

Zanim ścieżka zmian rozumienia czym jest i może być *design* doprowadza do tak rozumianego co-designu meandruje pomiędzy innymi przekształceniami jego rozumienia takim jak użyteczność (ang. *usability*; po polsku także niekiedy funkcjonalność lub używalność), *design* skoncentrowany na użytkowniku (ang. *user-centered design*) czy *design* partycypacyjny (ang. *participative design*), który to ostatni jest najbliższy co-designowi lub z nim niekiedy utożsamiany (Sarmiento Pelayo, 2015).

1.4. CO-DESIGN JAKO KOMUNIKOWANIE, GENEROWANIE WIEDZY I BADANIE

Co-design jest sytuacją komunikowania się. Nie jest możliwe współprojektowanie i wspólna kreatywność jeśli podmioty biorące w niej udział nie komunikują się ze sobą. Każda sytuacja społeczna jest oparta na komunikowaniu, a co-design jest zarazem komunikowaniem się, jak i katalizatorem komunikowania (Lind, Seigerroth, Forsgren, 2008). Komunikowanie odnosi się w pierwszym rzędzie do sposobu definiowania problemu przez poszczególnych interesariuszy i zmierza do przynajmniej częściowego uwspólniania rozumienia rozwiązania jakie ma być zaproponowane by problemowi zaradzić. Jeśli co-design jest prowokowaniem komunikowania to jego efektem ubocznym może być usprawnienie komunikowania interesariuszy w ogóle. Optymalną sytuacją byłoby, gdyby co-design uczył komunikowania i przyzwyczajają do tego, że komunikowanie samo w sobie może przynosić korzyści: lepsze poznanie własnego otoczenia, poznanie zasobów innych jednostek i grup, *benchmarking* rozwiązań.

Ten aspekt co-design jako potencjalnie wiodący do poprawy komunikacji powinien być jeszcze bardziej dokładnie przebadany w przyszłości. Istnieje raczej tendencja by uważać wywoływanie sytuacji komunikacyjnej za oczywistą okoliczność. Zamiast tego jednak warto by było mieć świadomość jak wygląda mechanizm komunikowania ewokowany przez co-design by go aktywnie wspierać i dodatkowo stymulować.

Proces co-designu potencjalnie jest także możliwością uzyskiwania nowej wiedzy (*co-generation of knowledge*). Jeśli tak się staje, to jest procesem wielostronnym i opartym na współpracy, bo samo pozyskiwanie wiedzy jest wtedy efektem ubocznym współpracy (Buontempo, Hewitt, Doblas-Reyes, 2014). Wiedza jest przekazywana pomiędzy różnymi uczestnikami procesu co-designu, którzy wypowiadają się na temat faktów i zdarzeń

lub doświadczeń tylko sobie znanych, a nie znanych innym uczestnikom procesu. Wiedza ta dotyczyć może też kwestii ogólnie znanych, lecz inaczej postrzeganych przez różnych interesariuszy. W takiej sytuacji dzielenie się wiedzą stanowi pomoc we wzajemnym rozumieniu i uwspólnianiu rozumienia sytuacji, którą dzielą interesariusze.

Wiedza może być także generowana jako zupełnie nowy element. Szczególnym przypadkiem – jak to ma miejsce także w projekcie MASIT_COD – jest *research-based co-design*, gdy elementem całości procesu są badania eksploracyjne wytwarzające duże ilości informacji. Wytwarzanie nowej wiedzy występuje także kiedy badania nie są elementem procesu co-designu. Można powiedzieć, że sam co-design jest procesem poszerzania zakresu istniejącej wiedzy oraz ma w sobie aspekt generowania wiedzy źródłowej pozwalającej falsyfikować fałszywe, do tej pory nie sprawdzone domniemania i założenia, które nader często dominują postrzeganie różnorodnych problemów społecznych. Taka wiedza jest bardzo potrzebna i możliwość jej tworzenia jest dodatkową zaletą co-designu. Ja piszą Buontempo, Hewitt, Doblasi-Reyes, Dessai (Buontempo, Hewitt, Doblasi-Reyes, 2014, 2) „proces co-designu jest potrzebny by poszerzyć wiedzę, która jest naukowo wiarygodna, godna zaufania, istotna i sprawdzalna”. Oczywiście wiarygodność jak również inne wymienione cechy występują w różnym nasileniu w zależności od konkretnej sytuacji i sposobu prowadzenia co-designu. Nie mniej stwierdzić można, że co-design jest przynajmniej szansą na zdobycie takiej wiedzy (Shelby, Perez, Agogino, 2012).

Warto także wspomnieć, że od generowania wiedzy już tylko krok do sytuacji badawczej. *Sui generis* sytuację badawczą stwarza co-design i jest w ten sposób zbliżony w pewien sposób do *action research* choć nie jest z pewnością tym samym (Reason, Bradbury, 2007). Możemy to rozumieć w sensie bardzo ogólnym jako sytuację rozpoznawania swojej sytuacji przez interesariuszy procesu co-designu, lub też bardziej ściśle: jako okoliczność pozwalającą na zastosowanie naukowej metodologii badawczej.

Co-design mimo licznych opracowań teoretycznych i prób uporządkowania kwestii terminologicznych jest wciąż *buzz word*, które pozostaje niedookreślone i nie do końca sprecyzowane jeśli chodzi o dokładne jego rozumienie. Ogólna idea jest jasna: chodzi o *współ*-projektowanie – projektowanie z użytkownikiem, a nie tylko projektowanie *dla* użytkownika. Schody zaczynają się dopiero wtedy gdy zapytać mamy jak ta współpraca z użytkownikiem ma wyglądać i kim mają być interesariusze, którzy mają uczestniczyć w procesie projektowania.

Idea przyświecająca od początku projektowi „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design była taka, by co-design nie był działaniem przypadkowym, lecz dobrze przemyślanym i ugruntowanym kontekstualnie. Samo działanie zostało więc poprzedzone refleksją odwołującą się do empirii. Zaplanowane i zrealizowane badania służyły zatem dopasowaniu ogólnej idei co-designu do specyfiki uwarunkowań polskich, a bardziej szczegółowo do tzw. Polski powiatowej, gdzie zasoby kulturowe i czy społeczne są inne niż te w wielkich miastach. *Synergos* jako efekt końcowy – narzędzie służące co-designowi – odpowiada uwarunkowaniom zastanym w polskiej prowincji, a niekoniernie sytuacji w innych częściach świata.

Po drugie, stworzenie portau *Synergos* jako narzędzia procesu co-designu nie było zadaniem samym w sobie, lecz służyło konkretnemu celowi. Co-design jaki ma *Synergos* umożliwić nie ma służyć *jakiemukolwiek* rozwiązaniu czy produktowi, lecz ma sprzyjać rozwojowi obszaru Jakości Życia, który w sposób istotny może mieć wpływ na przemiany społeczne i gospodarcze.

Różnorodne zastosowania co-designu niosą ze sobą nieco różne jego rozumienie. Co-design zastosowany w projekcie MASiT_COD” mieści się oczywiście w szerokiej definicji tego idei, ale jednocześnie ma pewne cechy charakterystyczne, które odróżniają go od innych zbliżonych podejść. Trzy cechy wyróżniające model MASiT_COD to (1) oparcie w punkcie wyjścia o badania naukowe, (2) oparcie na odniesienia do doświadczeń interesariuszy. Model aczkolwiek testowany w konkretnych warunkach społecznych i kulturowych może być stosowany w innych miejscach niż tylko pięć powiatów, gdzie był testowany w swym podstawowym wymiarze czyli zastosowaniu narzędzia IT.

(1) *Research-based co-design*. Oparcie projektu „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design w punkcie wyjścia o badania naukowe powoduje, że proces projektowania może być zaliczony to kategorii *research-based co-design*. Taki typ *designu* zakłada, że wszelkie inne elementy procesu projektowania poprzedzone są badaniami wstępnymi mające charakter kontekstualny (Nelson, Stolterman, 2003). Badania takie pozwalają na rozpoznanie społecznego, instytucjonalnego i organizacyjnego kontekstu, w którym ma być prowadzony proces co-designu. Pozwalają one poznać środowisko, uwarunkowania lokalne, a także przewidzieć możliwe problemy i trudności, które mogą stać się przeszkodą w dalszych częściach procesu (Mukaze, Villamil, 2012). Badania dotyczące różnych form kapitału mają właśnie charakter takich *contextual inquiry*. Dzięki nim całość projektu jest w mocny sposób osadzona w rzeczywistości, a nie w jedynie wyobrażeniach czy życzeniach uczestników procesu co-designu. Autorzy projektu MASiT_COD są przekonani, że *research-based design* odwołujący się do osiągnięć nauki oraz wyników eksploracyjnych badań naukowych prowadzonych *in situ* ma większe szanse na końcowe powodzenie niż co-design, którego uczestnicy nie posiadają wiedzy, która może być użyteczna w procesie. Badania prowadzone w ramach projektu MASiT_COD są swoistą – i oczywiście tylko jednoaspektową - diagnozą społeczną kontekstu zewnętrznego, w którym odbywać się ma proces co-designu.

Zastosowanie *contextual inquiry* pokazuje słabe i mocne strony lokalnej społeczności i pokazuje od czego można wyjść wspólnie projektując rozwiązania, które mają w tym konkretnym miejscu być zastosowane. Chodzi z jednej strony o dostosowanie się do lokalnych uwarunkowań i jednocześnie uzyskanie wiedzy jakie elementy muszą stać się elementem oddziaływania. Szczególnie ważnym efektem takiego podejścia jest możliwość identyfikacji lokalnych interesariuszy. Zarówno wskazanie tych interesariuszy, którzy mogą się okazać najbardziej znaczący dla procesu co-designu, jak również tych interesariuszy, którzy bez odpowiednich badań mogliby być zbyt łatwo

pominięci i wyłączeni. „Co-design zaczyna się od ludzi – ich doświadczeń, perspektyw, wartości, wyzwań i rozumienia (Victorian Council of Social Service, 2015, 3).

- (2) **Experience-based co-design.** Proces tworzenia portalu *Synergos*, który ma służyć społeczności lokalnej do co-designu sam był przeprowadzany jako co-design. Współpraca w jego tworzeniu nie ograniczała się tylko do współpracy między specjalistami z zakresu IT, którzy go bezpośrednio tworzyli z innymi partnerami projektu którzy m.in. poprzez profesjonalnie prowadzone badania FGI mieli bezpośredni wpływ na jego kształtowanie. Interesariusze – przedstawiciele samorządów, organizacji pozarządowych, aktywiści lokalni – dzielili się przede wszystkim swoim własnym doświadczeniem i sposobem rozumienia sytuacji i problemów lokalnych. Posiadając wiedzę pochodzącą *od wewnątrz* ukonkretniali to czym powstające narzędzie ma się stać. Taki sposób realizowania co-designu w projekcie „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design MASIT_COD można zaliczyć do tzw. *experience-based co-design* (Boudioni, Hallett, Lora, 2015), którego celem jest bezpośrednie odwoływanie się do percepcji jaką mają użytkownicy narzędzia. Percepcja ta jest warunkowana i budowana na przeszłych doświadczeniach, na znajomości lokalnych uwarunkowań społecznych, na znajomości sukcesów i niepowodzeń społeczności lokalnych, w tym także różnorodnych projektów inicjowanych lokalnie lub proponowanych ogólnie. *Experience-based co-design* zakłada nie tyle empatyczne nastawienie do doświadczeń interesariuszy, lecz raczej zakłada ich poznanie i krytyczną ewaluację, którą przeprowadzają także oni sami. Outsider nie posiada tak konkretnej i lokalnie ugruntowanej wiedzy jak *insider*, ale wiedza *insidera* potrzebuje analizy i ewaluacji.

KLUCZOWE ELEMENTY CO-DESIGNU

Szwajcarscy badacze Salomao, Sabinescu i Cantoni w oparciu o przegląd badań dotyczących co-designu wskazują na pięć kluczowych elementów co-designu, przez które definiuje się ten proces. Według nich są to: (1) interesariusze, (2) kontekst, (3) własność, (4) społeczne uczenie się, (5) trwałość (Salomao, Sabiescu, Cantoni, 2013). Są to elementy faktycznie istotne także w rozumieniu co-designu jakie zostało przyjęte w projekcie MASIT_COD. Jednakże uznanie ich ważkości nie wystarcza, ważne jest bowiem także rozumienie problemu i sposobu w jaki będzie ujęty w tym konkretnym zamierzeniu.

Interesariusze (*stakeholders*) – od nich zaczyna się co-design i na nich się także kończy w tym sensie, że są oni ostatecznie tego procesu odbiorcą i beneficjentem. Są to wszystkie osoby lub podmioty, które są dotknięte zagadnieniem, które jest przedmiotem co-designu, lub też odwrotnie: wpływają na to zagadnienie. Obie sytuacje nie są zresztą wzajemnie wyłączne. Cechą wspólną interesariuszy jest to, że problem ich dotyczy, że reprezentują wobec niego jakieś interesy, a ewentualna zmiana przynajmniej w jakimś stopniu zmieni ich sytuację.

Właściwe określanie interesariuszy jest kluczowe dla zdolności wypracowania takiego rozwiązania projektu, które może być przyjęte przez społeczność lokalną. Ich definiowanie nie może być uproszczone i sprowadzone tylko do określenia listy osób czy podmiotów zamieszkałych na danym terytorium (bliskość geograficzna), przynależność do jakiejś grupy lub kategorii (Narayan-Parker, 1995). W warunkach realizacji projektu „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design chodziło o zachowanie zasady, że mają to być osoby, których dotyczą lokalne sprawy. W kontekście wspólnoty lokalnej chodzi też o wskazanie osób będących z jednej strony w stanie wyrazić lokalne interesy i opinie, posiadających wiedzę i zrozumienie dla lokalnej sytuacji, z drugiej zaś strony posiadające autorytet i umiejętności komunikacyjne potrzebne by końcowe rozwiązanie rekomendować i wyjaśniać innym. Chodzi zatem o lokalnych liderów opinii, osoby lokalnie wpływowe, przedstawicieli władz lokalnych, przedsiębiorców, ale także osoby znaczące lokalnie bez względu na ich formalnie pełnione funkcje.

Określanie interesariuszy winno być z definicji procesem otwartym. Wyłączając sytuację gdy grupa docelowa jest bardzo mała bardzo trudno jest określić wszystkich lub nawet większość interesariuszy. Pozostawić zatem należy otwarte drzwi dla osób, które chcą dołączyć w trakcie procesu co-designu by wyrazić swoją opinię lub zaznajomić się z przebiegiem dotychczasowego dialogu. Zamykanie listy, tworzenie znacznych ograniczeń w dostępie do procesu co-designu skutkuje tym, że całość procesu może być ułomna, zgromadzeni interesariusze nie do końca reprezentatywni, a końcowy efekt nieuwzględniający opinii i doświadczeń istotnych podmiotów.

W projekcie „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design w trakcie tworzenia portalu *Synergos* zespół projektantów stara się otworzyć jak najszerszy dostęp do procesu namysłu nad końcowym produktem. Dzieje się to poprzez z jednej strony typowanie istotnych interesariuszy, ale także poprzez pozwalanie by wieść o projekcie przenosiła się dalej i pozwalanie innym osobom zainteresowanym na współudział. Sam *Synergos* jest projektowany jako narzędzie otwarte, które nie limituje liczby i rodzaju osób z niego korzystających. Narzędzie to jest otwarte na osoby, które pragną z niego skorzystać by szukać informacji, informacji udzielać, proponować rozwiązania. Rozumienie wagi i znaczenia interesariuszy dla procesu co-designu spowodowało, że w projekcie Co-design MASIT_COD” postawiono na **otwartość** jako postawę wobec potencjalnych, jeszcze niezidentyfikowanych interesariuszy. W pewnym sensie pojawianie się kolejnych interesariuszy będzie efektem działania procesu co-designu. Raz zapoczątkowany proces – co jest obserwowalne już na wczesnym etapie – zaczyna interesować kolejne osoby. Proponowany model jako otwarty pozwala dołączać kolejnym osobom, prezentującym kolejne potrzeby i pomysły.

Kontekst (*context*) – jest tutaj rozumiany jako całokształt czynników wpływających na proces co-designu (Avgerou, 2001). Chodzi więc oczywiście o miejsce i czas, w którym ten proces się dokonuje, o aspekty geograficzne, ale także technologiczne, lecz oczywiście to nie wszystko. Ponieważ omawiany jest proces co-designu społecznego ważne jest tło społeczne. Sytuację społeczną tworzą konkretne jednostki ich sposoby definiowania rze-

czywistości społecznej, ich wyobrażenia, stereotypy, wiedza i braki wiedzy. Zarówno ich doświadczenia jak i ewentualny brak doświadczeń.

Przyjęty sposób dochodzenia do kontekstu co-designu jest tym, co określono wyżej jako *research-based co-design* oraz *experience-based co-design*. Chodzi o poznanie kontekstu zarówno od strony *obiektywnej* poprzez profesjonalne badania (w tym wypadku badania dotyczące kapitału kulturowego, ludzkiego i społecznego), jak i od nie mniej ważnej *subiektywnej* strony doświadczeń samych interesariuszy. Obiektywna i subiektywna percepcja kontekstu uzupełniają się wzajemnie. Badacza *szkiełko i oko* równoważone jest przez pierwszoosobowe przeżycia interesariuszy, a percepcja – często nacechowana emocjonalnie – interesariuszy znajduje kontrapunkt w uporządkowanych wynikach badań. Kontekst jest poznawany dzięki **badaniom** oraz dzięki **doświadczeniu**. Daje to efekt wzajemnego równoważenia wiedzy outsidera i insidera gdzie obie perspektywy mają swoje miejsce i swoje znaczenie, a kontekst zostaje właściwie doceniony

Własność (*ownership*) – to wymiar powiązania interesariuszy z procesem co-designu i z proponowanym na końcu rozwiązaniem, usługą czy produktem. Proces co-designu o ile nie jest traktowany jako „własny” nie może dać owoców, które będą przyjmowane jako „moje”. Pozostawienie dużo przestrzeni na kreatywność osób biorących udział w procesie co-designu, nawet na ich błędzenie i popełnianie błędów jest koniecznością. Co-design ma należeć do tych, którzy mają z jego owoców korzystać. Od tego poczucia własności zależy także trwałość uzyskanych efektów (Ramirez, 2008).

W ujęciu przyjętym w projekcie MASIT_COD uczucie własności procesu co-designu i jego efektów zależy bezpośrednio od poczucia sprawczości i **podmiotowości** interesariuszy. To interesariusze mają być na pierwszym planie, dla nich tworzy się narzędzie, a potem niejako wycofuje zostawiając wolną przestrzeń dla ich aktywności. Narzędzie ma wspomagać interesariuszy, ale to oni są gospodarzem tego co się dzieje i do nich należy efekt końcowym.

Społeczne uczenie się (*social learning*) – oznacza, że proces co-designu sprzyja uczeniu się jednostek i całej wspólnoty lokalnej. Chodzi zarówno o nową wiedzę pozyskiwaną od innych uczestników procesu jak i wiedzę ewokowaną w samym procesie. Szerzej ta kwestia była omawiana wyżej gdy określono co-design jako proces generowania wiedzy. Mówiąc o społecznym uczeniu należy pokreślić, że choć wychodzi się od generowania wiedzy to odnosi się także do przyjmowania i używania tej wiedzy. Uzyskana wiedza jest inkorporowana do wiedzy lokalnej, do postrzegania świata i swojej sytuacji przez społeczność lokalną. Uczenie się oznacza w efekcie zmianę sposobu postrzegania rzeczywistości społecznej i zmianę wzorów praktyk społecznych. W dalszym zaś etapie potencjalnie także oznacza samonapędzanie procesu zmiany.

Społeczne uczenie się może być w rozumieniu projektu MASIT_COD potęgowane przez zjawisko **samozwrotności** procesów społecznych (Giddens, 2010). Zmiana sytuacji społecznej zmienić może jej percepcję, a zmiana percepcji poprzez zmianę wzorów zachowań społecznych zmienia sytuację. Proces ten jest cyrkularny. Samozwrotność można

wziąć pod uwagę także przy procesie co-designu. Rozpoczynając ten proces można indukować zmiany nie do końca przewidywalne i jednocześnie samonapędzające się.

Trwałość (*sustainability*) – jest zależna od wielu czynników wśród których znajduje się wspomniana wyżej kwestia poczucia własności. Planując trwałość efektów co-designu (a w przypadku projektu MASIT_COD więcej: trwałość i powtarzalność samego procesu, który z zastosowaniem przygotowanego narzędzia może być zwielokrotniany) należy myśleć o nim jako o długotrwałym przedsięwzięciu. Podtrzymanie istnienia projektu zależy od zaangażowania lokalnego, dostępnych środków finansowych, kapitału społecznego dostępnego lokalnie, efektywności samego narzędzia. Nie wszystko da się przewidzieć i nie wszystko może być wzięte pod uwagę, ale próba dalekosiężnego planowania musi być podjęta.

W przypadku projektu „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design MASIT_COD” poza wszystkim narzucającymi się czynnikami na trwałość narzędzia i proponowanego modelu ma wpływ także sam temat przewodnim jakim jest **jakość życia**. To jakości życia, rozumianej jako obszar aktywności społecznej i dziedzina gospodarki, która ma rosnące znaczenie dotyczy cały projekt. Rosnące zainteresowanie jakością życia, jako inteligentną specjalizacją, jako szansą rozwojową regionu ma być dodatkowym motorem dostarczającym energii proponowanym rozwiązaniom dotyczącym co-designu. Rosnące znaczenie jakości życia będzie wsparciem także dla co-designu poświęconemu tworzeniu rozwiązań dotyczących tej sfery.

1.5. PODSUMOWANIE

Co-design jest z zasady wewnętrznie elastyczny i pozwala na dostosowanie go do lokalnej sytuacji i lokalnych wymagań. Proponowane rozumienie co-designu jako procesu opartego na badaniach i analizę doświadczeń interesariuszy ma dobrze dopasować go do lokalnej specyfiki w jego kontekście – w miejscu realizacji. Cechuje go ponadto otwartość na interesariuszy i nacisk kładziony na ich podmiotowość. Stymulowanie procesu społecznego uczenia się ma w efekcie przynieść nie tylko konkretne rozwiązanie tego czy innego problemu, lecz także nawyk samodzielnego szukania rozwiązań.

Całość projektu nastawiona jest na sferę jakości życia, która już staje się motorem rozwoju gospodarczego i społecznego, stymuluje zmiany społeczne i przynosi wymierne zmiany w krajobrazie regionu.

2. ZASOBY KAPITAŁU PRZYRODNICZO-KULTUROWEGO WYBRANYCH POWIATÓW WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

2.1. WPROWADZENIE

Znaczenie turystyki jako działalności obejmującej swym zakresem wiele dziedzin i sektorów gospodarki, jej interdyscyplinarny charakter powodują, że coraz częściej jest ona postrzegana jako istotny czynnik wpływający na ogólną sytuację gospodarczą kraju. Turystyka jest coraz częściej dostrzegana i doceniana jako gałąź gospodarki krajowej i regionalnej, ale jej rozwój wymaga również coraz większego zaangażowania władz państwowych i samorządowych, przedsiębiorców, lokalnych społeczności oraz wszelkiego rodzaju organizacji i stowarzyszeń. Wzrastające potrzeby w zakresie posiadania kapitału i wiedzy sprzyjają łączeniu się jednostek w korporacje i dążeniu do osiągnięcia wspólnych celów. Zorganizowane działania wymuszane są między innymi przez coraz większą konkurencję na rynku, również na rynku usług turystycznych. Jako gałąź przynosząca duże dochody, często stanowi główny czynnik warunkujący rozwój regionu. Turystyka spełnia znaczącą rolę, zarówno w sferze społecznej, jak i gospodarczej. Jest dziedziną, która ma wpływ na rozwój gospodarki, a także zaspokaja społeczne potrzeby w zakresie zagospodarowania czasu wolnego, ma wpływ na kondycję zdrowotną i ekonomiczną, poziom kultury społeczeństwa oraz poprawia jakość życia osób podróżujących oraz mieszkańców destynacji turystycznych. Interdyscyplinarny charakter turystyki wpływa na rozwój innych sektorów gospodarki, o czym świadczą między innymi: wielkość ruchu turystycznego, ilość miejsc pracy w branży turystycznej i generowanych dzięki niej miejscach pracy w innych sektorach (tzw. efekt mnożnikowy turystyki), wielkość wpływów dewizowych z turystyki oraz szereg innych mierników. Wszelkie działania przyczyniające się do wzrostu tych mierników są działaniami na rzecz rozwoju turystyki, a co za tym idzie – rozwoju społeczno-gospodarczego kraju.

Rozpoznanie i ocena potencjału przyrodniczo-kulturowego danego obszaru wydaje się być również uzasadniona z punktu widzenia kwestii związanych z poprawą jakości życia osób zaangażowanych, bezpośrednio lub pośrednio, w proces świadczenia usług turystycznych. Jak wspomniano wyżej, aspekty ekonomiczne przemawiające za rozwojem przemysłu turystycznego, przyczyniają się poprawy warunków życia i podnoszenia jego standardu. Światowa Organizacja Zdrowia (World Health Organization – WHO) określa jakość życia jako „indywidualny sposób postrzegania przez jednostkę jej pozycji życiowej w kontekście kulturowym i systemu wartości, w którym żyje, oraz w odniesieniu do zadań, oczekiwań i standardów wyznaczonych uwarunkowaniami środowiskowymi” (World Health Organization, 1993).

W związku z powyższym wnikliwe rozpoznanie i opis maksymalnie wszystkich komponentów (w tym głównie obiektów) związanych z szeroko pojętą turystyką wydaje się być uzasadniony. Rozdział stanowi podsumowanie i analizę inwentaryzacji obiektów podzielonych na trzy kategorie: turystyka, zdrowie, ekotechnologie, zrealizowanej w ramach projektu badawczego pt. „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design” (MASIT_COD)”, dofinansowanego przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju w ramach Programu Innowacje Społeczne. Łącznie zinwentaryzowano około 1,5 tys. obiektów zlokalizowanych na terenie pięciu powiatów województwa podkarpackiego, tj. powiatu lubaczowskiego, przemyskiego, ropczycko-sędziszowskiego, rzeszowskiego i strzyżowskiego. O wyborze ww. powiatów zdecydowały znaczne walory turystyczne i atrakcyjność turystyczna tychże obszarów. Analizowane powiaty charakteryzują się między innymi licznymi terenami podgóorskimi, dużymi kompleksami leśnymi, bogata florą i fauną, unikatowymi zabytkami kulturowymi, źródłami wód mineralnych i leczniczych oraz szeroką gamą walorów.

Teren realizacji badań został dobrany ze względu na jego charakterystykę społeczno-gospodarczą typową dla słabo rozwiniętych, peryferyjnych obszarów Polski – brak rozwiniętych ośrodków przemysłowych, wysoka stopa bezrobocia rejestrowanego (sięgająca 24,3% w powiecie strzyżowskim, wobec 16,9% dla Podkarpacia i 14% dla Polski Dane WUP w Rzeszowie, stan na koniec stycznia 2014 r.), znaczące, ale szerzej nieznanie i niewykorzystane walory przyrodnicze (m.in. czyste środowisko, malownicze ukształtowanie terenu) i kulturowe (m.in. bogate tradycje lokalne, zabytki).

Celem badań było między innymi ukazanie i wstępna ocena potencjału turystycznego poprzez inwentaryzację obiektów pod kątem turystyki, zdrowia i ekotechnologii na obszarze ww. pięciu powiatów województwa podkarpackiego.

2.2. PODSTAWOWA TERMINOLOGIA - ZAGADNIENIA DEFINICYJNE

W literaturze z dziedziny geografii turystyki istnieje szereg definicji oraz klasyfikacji walorów turystycznych. J. Warszńska i A. Jackowski definiują walory jako: „zespół elementów środowiska naturalnego oraz elementów poza przyrodniczych, które – wspólnie lub każde z osobna – są przedmiotem zainteresowań turysty” (Warszńska, Jackowski, 1978). Według cytowanych autorów, walory turystyczne, obok dostępności komunikacyjnej oraz infrastruktury turystycznej, składają się na atrakcyjność turystyczną obszaru, miejscowości bądź szlaku i decydują w znacznym stopniu o wielkości ruchu turystycznego na obszarze recepcyjnym. Często pojęcie walorów turystycznych utożsamiane jest z atrakcjami turystycznymi (*tourism attractions*), szczególnie w literaturze anglojęzycznej, gdzie nie występuje pojęcie waloru turystycznego Z. Kruczek podkreśla, iż walory turystyczne należy traktować jako kategorię bardziej obiektywną, która stanowi potencjał rozwoju zjawisk turystycznych, natomiast atrakcje turystyczne są elementem subiektywnym „gdyż ich obecność na rynku i w świadomości potencjalnego turysty wymaga odpowiednich zabiegów organizacyjnych i promocji (Kruczek, 2006)”. Mogą być tworzone od podstaw, na su-

rowym korzeniu, w miejscu pozbawionym walorów turystycznych. G. Wall podaje, że na atrakcje turystyczne składają się trzy elementy: turyści, miejsce do obejrzenia oraz czynnik (wizerunek), który sprawia, że miejsce to jest godne uwagi (Wall, 1997). Pojęcie atrakcji jest pojęciem szerszym – walory często są częścią atrakcji turystycznych.

Na potrzeby inwentaryzacji przyjęto definicje i podział walorów turystycznych za O. Rogalewskim (Rogalewski, 1974) oraz J. Warsznińską i A. Jackowskim (Warsznińska, Jackowski, 1978). Podział ten przedstawia się w następujący sposób:

- walory turystyczne wypoczynkowe,
- walory turystyczne krajoznawcze,
- walory turystyczne specjalistyczne.

Walory wypoczynkowe umożliwiają regenerację sił i odpoczynek, a więc bezpośrednio wiążą się z terenami mało przekształconymi przez człowieka, o harmonijnym krajobrazie i korzystnych warunkach bioklimatycznych. Według A. Nowakowskiej są to tereny o rekreacyjnych zasobach środowiska, ośrodki życia kulturalnego, miejscowości będące modnymi centrami rozrywkowo-wypoczynkowymi oraz miejscowości uzdrowiskowe (Nowakowska, 2002).

Walory wypoczynkowe umożliwiają regenerację sił i odpoczynek, a więc bezpośrednio wiążą się z terenami mało przekształconymi przez człowieka, o harmonijnym krajobrazie i korzystnych warunkach bioklimatycznych. Według A. Nowakowskiej są to tereny o rekreacyjnych zasobach środowiska, ośrodki życia kulturalnego, miejscowości będące modnymi centrami rozrywkowo-wypoczynkowymi oraz miejscowości uzdrowiskowe (Nowakowska, 2002).

Walory krajoznawcze stanowią obiekty materialne lub niematerialne, naturalne lub antropogeniczne będące przedmiotem zainteresowania turystów. Dzielią się na dwie podstawowe grupy: walory przyrodnicze i pozaprzyrodnicze (antropogeniczne lub kulturowe).

Walory specjalistyczne to cechy środowiska naturalnego umożliwiające uprawianie turystyki kwalifikowanej, a także różne formy lecznictwa uzdrowiskowego i balneoterapii, w wypadku występowania wód mineralnych i korzystnego klimatu. Do walorów specjalistycznych zalicza się: kajakowe i żeglarskie, wędkarskie, myśliwskie, jeździeckie, taternicze, speleologiczne oraz kolarskie, motorowe i nurkowe.

W kategorii „zdrowie” wymieniono następujące obiekty:

ośrodki medyczne, kliniki (operacje plastyczne, zabiegi stomatologiczne, kardiologiczne oraz rehabilitację, laserowe zabiegi okulistyczne, laryngologia, bariatria, ortopedia i neurologia itd.),

uzdrowiska, SPA, wellnes, odnowa biologiczna,

opieka nad ludźmi starszymi (domy pomocy społecznej, miejskie dzienne domy pomocy społecznej, ośrodki wsparcia dla osób starszych oraz opieki domowej, zakłady opiekuńczo-lecznicze.

żywność ekologiczna (produkcja, przetwórstwo - produkty zawierające co najmniej 95% składników pochodzenia naturalnego).

Natomiast w kategorii „ekotechnologie” dokonano następującego podziału:

budownictwo ekologiczne - zrównoważone budownictwo, budownictwo energooszczędne, zielony dom,

infrastruktura ekologiczna - systemy i urządzenia infrastruktury, których zadaniem jest zapobieganie powstawaniu i rozprzestrzenianiu się negatywnych dla środowiska naturalnego następstw działalności ludzkiej – np. urządzenia do monitoringu środowiska, filtry przemysłowe i laboratoryjne, oczyszczalnie ścieków,

„zielona” energia - (energia pozyskana z wiatru, wody słońca, źródeł geotermalnych, bioenergia - np. mikroelektrownie słoneczne, kolektory słoneczne, farmy wiatrowe, elektrownie wodne, ekoenergetyka, pompy ciepła,

technologie dla turystyki i zdrowia - aplikacje mobilne ułatwiające organizację spotkań, konferencji, rezerwację miejsc hotelowych, biletów lotniczych i samochodów, mobilne radiowe systemy audio dla przewodników, systemy informacji turystycznej,

recykling - odzysk i przetwarzanie odpadów i surowców wtórnych.

Autorzy podkreślają, że poszukiwane obiekty w powyższych kategoriach zdrowia i ekotechnologii były pod kątem szeroko rozumianej turystyki.

Bardzo ważnym zagadnieniem z punktu widzenia regionu i rozwoju turystyki na poziomie regionalnym i lokalnym jest pojęcie polityki turystycznej regionu, która stanowi „ogół działań władz państwowych, mających na celu zaspokojenie potrzeb turystycznych własnego społeczeństwa, racjonalne wykorzystanie zasobów pracy i kapitału w sferze gospodarki turystycznej, kształtowanie optymalnych rozmiarów i struktury ruchu turystycznego oraz stwarzanie warunków do dalszego rozwoju turystyki, z uwzględnieniem jej licznych funkcji oraz związków z innymi sferami życia społecznego i gospodarczego”.

Ponadto, w celu podniesienia atrakcyjności danego regionu wszyscy zaangażowani inwestorzy powinni równocześnie działać na kilku płaszczyznach. Atrakcyjność miejsca destynacji turystycznej będzie decydowała o poziomie lojalności konsumenckiej oraz osobistej rekomendacji osobom trzecim.

2.3. POTENCJAŁ TURYSTYCZNY WYBRANYCH POWIATÓW W KATEGORII: TURYSTYKA, ZDROWIE, EKOTECHNOLOGIE

W niniejszym rozdziale ukazano wybrane obiekty atrakcji turystycznych w tym podkreślono obiekty ważne dla potencjału turystyki regionu, pewnego rodzaju sztandarowe produkty. Według autorów obiekty te powinny być swego rodzaju wizytówką, reklamą, marką czy też pewnym spoiwem dla przedstawienia gminy/powiatu pod kątem turystyki dla odwiedzających dany region lub też dla mieszkańców którzy nie do końca poznali swój region.

Autorzy również zdają sobie sprawę, iż takie charakterystyczne obiekty są promowane przez gminy i powiaty, czy też przez instytucje promujące turystykę w danym regionie. Jednak po analizie zauważyć można, iż informacje te są często rozbieżne i bywa że takie działanie wpływa niekorzystnie na rzecz promocji regionu tworzy się tzw. chaos informacyjny.

Dokładny opis wszystkich obiektów został przedstawiony w raporcie podsumowującym badania.

Na początku przy opisie poszczególnych gmin autorzy sugerują tzw. obiekty wyróżniające się. Najczęściej są to obiekty kulturowe np. Cerkwie, dwory itp. W Kilku gminach jest to dwa obiekty (np. dwa ośrodki jezdzieckie, dwie cerkwie, cerkiew i miasto zdrojowe). Uzasadnieniem jest fakt, iż trudno było ocenić autorom który obiekt jest bardziej rozpoznawalny dla turystów. Obiekty te bywają często atrakcjami danego regionu i są najbardziej rozpoznawalne. Zostały one ułożone zaczynając od obiektów sakralnych (cerkwie, kościoły, synagogi, cmentarze, kirkuty itp.). Obiekty tego typu są najczęściej najstarszymi budowlami, często wraz z otoczeniem. Kolejne to ruiny obiektów tego typu np. ruiny i pozostałości cerkwi (cerkwiska) itp. Następne obiekty to dwory, zamki oraz ruiny i pozostałości tego typu np. ruiny dworów i zamków.

Kolejne to wszelakie zabudowania miejskie i wiejskie drewniane i murowane, układy urbanistyczne, izby pamięci, galerie sztuki, fortyfikacje, pomniki, zabytki archeologiczne itp. Następnie w opisie znajdziemy opis obiektów noclegowych, obiektów turystycznych, szlaków i ścieżek turystycznych pieszych, rowerowych i mieszanych. Kolejne i ostatnie to obiekty o walorach przyrodniczych: to głównie pomniki przyrody, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, parki miejskie i podworskie, obszary chronionego krajobrazu i inne.

2.3.1. POWIAT STRYŻOWSKI

Do powiatu stryżowskiego należą gminy: Strzyżów, Czudec, Niebylec, Frysztak, Wiśniowa. Autorzy w badaniach przyporządkowali obiekty do poszczególnych gmin w celu ich weryfikacji i opisu.

Gmina Czudec

Podczas prowadzonych badań stwierdzono, że w gminie Czudec nie znajdują się obiekty w kategorii zdrowie i eko-technologii.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 1 Winnica i restauracja Maria Anna

Źródło: portal internetowy: www.winnicapodkarpacie.pl z dnia 27 czerwca 2016 roku

1. Winnica Anna Maria Restaurant and Wine Resort w miejscowości Wyżne - obiekt posiada restaurację, a także ofertę noclegową.
2. Ośrodek konferencyjno-rekreacyjny „Siedlisko Janczar” w miejscowości Pstrągowa –organizacja imprez i konferencji.
3. Zajazd „Magyar” w miejscowości Wyżne - znajduje się tam baza gastronomiczno-noclegowa.

4. Zespół Parkowo-Dworski w Nowej Wsi - obiekt zbudowano w I połowie XIX wieku jako dwór parkowy, klasycystyczny. Przebudowano w końcu XIX wieku w okresie eklektyzmu. Starsza część wybudowana z cegły i kamienia, nowsza wyłącznie z cegły. Dwór w bardzo złym stanie technicznym został kupiony przez osobę prywatną w 2000 roku. Od tego czasu prowadzony jest remont obiektu po nadzorem konserwatora.
5. Jedna kapliczka.
6. Jeden rezerwat przyrody.

Gmina Frysztak

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 2 Zespół schronu kolejowego w Stępinie

Źródło: portal internetowy: www.stryzowski.pl z dnia 27 czerwca 2016 roku

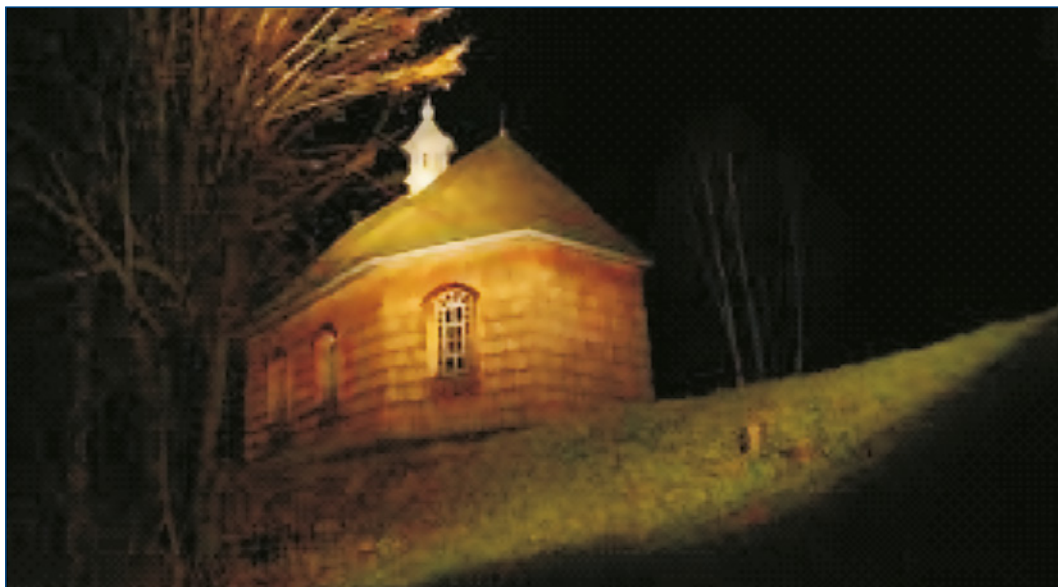
1. Zespół schronu kolejowego w Stępinie. Zespół schronów, wzniesiony przez Niemców w 1940 roku. W jego skład wchodzi: tunel kolejowy, kompleks schronów, zaplecze techniczne, ufortyfikowana linia obrony. Jego długość wynosi 382 m, szerokość 14 m. 27 lipca 1941 roku odbyło się w nim spotkanie Adolfa Hitlera z Benito Mussolinim. Do dziś wiele pomieszczeń zalanych wodą nie zostało zbadanych.

2. Kościół pw. Św. Michała w Lubli z 1611 roku. Obiekt ten jest jednym z najcenniejszych zabytków drewnianych Pogórza Strzyżowskiego. Kościół jednonawowy, z węższym zamkniętym trójbocznie prezbiterium i stojącą przy nim od północy prostokątną zakrystią. Niewielkie wnętrze wypełniają liczne zabytkowe sprzęty, rzeźby i obrazy.
3. Kościół we Frysztaku p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny – świątynię wzniesiono w 1927 roku. Ogromne zasługi w powstanie kościoła wniósł ówczesny proboszcz parafii Frysztak, Ksiądz Prałat Wojciech Blajer. Kościół w znacznej części został zniszczony podczas II wojny światowej, a następnie odbudowany. Wnętrze zdobią cenne obiekty.
4. Dwór w Kobylu - wzniesiony w latach 1922-1923 na miejscu starego, pochodzącego prawdopodobnie z 1 poł. XIX w. Pierwotny dworek znajdował się kolejno w posiadaniu Golczewskich, do 1920 roku - Bielińskich, potem Edmunda Bohaczka, a następnie jego córki Anny Liszcz.
5. Dawna apteka we Frysztaku - w parterowym budynku od początku istnienia znajdowała się apteka. Zbudowana w 1870 roku. Przebudowana około 1900 roku.
6. Kirkut we Frysztaku - cmentarz żydowski z II połowy XVII w. z częściowo zachowanymi kamiennymi macewami, ogrodzony.
Wyciąg narciarski „Pod Dziedzicem” - stok narciarski w Gogołowie o trasie zjazdowej 600-700 m, dostosowany dla dzieci i dorosłych. Obok stoku mieszczą się bary i baza noclegowa z gastronomią. Cały stok położony jest w malowniczym miejscu Gogołowa.
7. Ośrodek rekreacyjno-wypoczynkowy „Stępinka” w Stępinie.
8. Stajnia koni huculskich ”Chrapka”.
9. Spływy Kajakowe we Frysztaku - przez okolice Frysztaka prowadzi szlak wodny, którym jest rzeka Wisłok.
10. Trzy szlaki turystyczne piesze.
11. Trzy trasy rowerowe.

Gmina Niebylec

W gminie Niebylec w trakcie prowadzonych badań nie stwierdzono obiektów w kategorii zdrowie i eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 3 Cerkiew w Bliziance

Źródło: portal internetowy: www.strzyzowski.pl z dnia 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew p.w. Zaśnięcia NMP w Bliziance - pochodzi z 1870 roku, została wybudowana przez ludność ruską, nazwaną przez etnografów „Zamieszkańcy”. Od 1945 roku przejęta przez kościół katolicki. Remontowana w 1927 roku i w latach ,90 XX wieku (wymieniono pokrycie dachowe i szalunki ścian). Cerkiew drewniana o konstrukcji zrębowej, salowa, kruchta od frontu nawy.
2. Cerkiew pw. Świętych Kosmy i Damiana w Gwoździance - cerkiew, z poł. XIX w., drewniana, konstrukcji zrębowej, trójdzielna, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie i prostokątną nawą. Od zachodu przylega do niej kruchta na planie kwadratu.
3. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Lutczy z XVIII w., w miejscu pierwotnego z 2 poł. XV w. Wzniesiony na podmurowaniu kamiennym, podbity gontem, trójnawowy według tradycji późnogotyckiej, z bogatymi

- detalami ciesielskimi. W kościele zachowało się zabytkowe wyposażenie, m.in.: ołtarz główny późnobarokowy z 1 poł. XVIII w., ołtarze boczne z 2 poł. XIX w., barokowa chrzcielnica z XVII w.
4. Kościół pw. Św. Mikołaja w Połomi – ufundowany został przez dziedzica Połomi, Kaspra Dunina - Przystalowskiego w 1577 roku. Zbudowany został z kamienia ciosanego w stylu gotyckim. W 1614 roku - od południa dobudowano kruchtę. Późniejsze lata to ciągle restaurowanie, m.in. po pożarze, który wybuchł w 1769 r. Wnętrze kościoła pełne jest zabytków wpisanych do rejestrów zabytków kultury narodowej.
  5. Synagoga w Niebylcu - biblioteka - synagoga została zbudowana w drugiej połowie XIX wieku. Podczas II wojny światowej hitlerowcy zdewastowali synagogę. W czasie wojny, a także po jej zakończeniu, w budynku synagogi znajdował się magazyn zboża i nawozów. W latach 70. budynek poddano konserwacji, a od 1977 mieści się tutaj Biblioteka Publiczna.
  6. Dwór Obronny w Niebylcu - zbudowany został na stromym wzgórzu przez Mikołaja Machowskiego, dworzanina i krajczego królowej Elżbiety Rakuszanki.
  7. Dwór w Baryczce - wzniesiony został w 2 poł. XVIII w. na prawym, wysokim brzegu potoku Gwoźnica. Był własnością kolejno: Sierakowskich, Żywieckich i Jabłońskich. Następnie mieściła się w nim szkoła, a obecnie biblioteka szkolna. Zmiany, jakim uległ dwór w trakcie remontów i prac adaptacyjnych, pozbawiły go dawnych charakterystycznych elementów siedziby ziemiańskiej końca XVIII w.
  8. Muzeum Społeczne Gminy Niebylec w Konieczkowej - powstało w 2012 roku z inicjatywy radnego Rady Gminy Niebylec - Grzegorz Smela, który dostarczył większość eksponatów. W muzeum podziwiać można m.in. narzędzia codziennego użytku, klucze, elementy zabytkowej motoryzacji, radia, maszyny do pisania, maszyny do szycia, wagi, obrazy religijne czy też dobrze zachowaną starą prasę i dokumenty, a także zdjęcia.
  9. Muzeum Regionalne „Gajówka” w Połomi - powstało w przykościelnym budynku z inicjatywy ks. Artura Grzędy - Proboszcza Parafii p.w. Świętego Mikołaja w Połomi. W czterech pomieszczeniach muzeum znajduje się kilkaset eksponatów, z których najcenniejszy stanowi zabytkowy egzemplarz Biblii z 1793 roku.
  10. Muzeum Biograficzne Juliana Przybosia w Gwoźnicy Górnej - zostało utworzone w latach 80. XX wieku w zagrodzie pogórzańskiej, składającej się z: chałupy z XIX wieku, stodoły, spichlerza oraz stajni - będących własnością kmieci z rodziny Błądzińskich.
  11. Stadnina koni rasy Haflinger w Konieczkowej.

Gmina Strzyżów

W gminie Strzyżów podczas prowadzonych badań nie stwierdzono obiektów w kategorii eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 4 Tunel schronowy w Strzyżowie

Źródło: portal internetowy: www.strzyzowski.pl z dnia 27 czerwca 2016 roku

1. Tunel schronowy z okresu II wojny światowej w Strzyżowie - we wschodniej części miasta znajduje się obiekt architektury militarnej - tunel schronowy wraz z obiektami pomocniczymi. Wchodził on w skład całego kompleksu schronowego Führershauptquartier - Anlage Süd, wzniesionego również w Stępinie-Cieszynie. W odróżnieniu od pozostałych schronów kolejowych na terenie Polski, schron w Strzyżowie ma charakter podziemny - został on przekopany pod Żarnowską Górą. Tunel schronowy jest budowlą w całości podziemną na rzucie wydłużonego prostokąta o łącznej długości 438 m i przekroju kolistym o średnicy 8,87m.
2. Cerkiew greckokatolicka pw. Opieki Matki Bożej w Bonarówce - drewniana cerkiew wybudowana w pierwszej połowie XVII wieku w Bonarówce, erygowana około 1460 roku. Początkowo o nawie trójdzielnej, trójkopołowa. Budynek

- gruntownie przekształcono w 1841 roku do konstrukcji zrębowej. W końcu XIX wieku do nawy dostawiono wieżę kryjącą babiniec.
3. Kościół Parafialny w Strzyżowie z XV w. (zespół kościelny) - kościół wzniesiono w XV w. Zniszczony w XVII wraz z miastem przez wojska Jerzego Rakoczego. Odbudowany po 20 latach. Wieża częściowo spalona w 1895 roku, odbudowana w 1897 roku jako murowana, z dzwonem z 1613 r. Plebania pochodzi z 1884 r. Strzyżowska fara to gotycki kościół murowany z tzw. łamanego kamienia o długim trójnawowym prezbiterium, zamkniętym trójbocznie. Wnętrze świątyni przekształcone i wyposażone przez stulecia zadziwia różnorodnością szczegółów współtworzących niepowtarzalny klimat.
  4. Kościół parafialny w Dobrzechowie - położony na niewielkim wzniesieniu kościół parafialny pw. Św. Stanisława Biskupa powstał według planów Teodora Talowskiego, jednego z najwybitniejszych architektów swoich czasów. Wzniesiony w latach 1888 - 1893 zastąpił starą, drewnianą XV-wieczną świątynię. Kościół to potężna, neogotycka budowla, do której wiodą kamienne schody.
  5. Budynek synagogi żydowskiej w Strzyżowie - 2 poł. XVIII wieku - dawna bożnica, wzniesiona w końcu XVIII w. Obecnie siedziba Miejsko-Gminnej Biblioteki Publicznej im. Juliana Przybosa. Budynek został częściowo przebudowany w latach 1961-1966. Bożnica murowana, tynkowana, o zaokrąglonych narożach, opięta jest z trzech stron pilastrami. Od zachodu wznosi się piętrowa, niższa od budynku przybudówka, mieszcząca pierwotnie schody prowadzące do sali kobiet. Prostokątne okna umieszczone są w głębokich wnękach.
  6. Cmentarz żydowski z końca XIX wieku w Strzyżowie - założony w 1850 r. leży przy osiedlu Żarnowska Góra, najmłodszy i jedynie ocalały z trzech funkcjonujących niegdyś w Strzyżowie. Został zdewastowany podczas II wojny światowej.
  7. Dwór Dydyńskich w Strzyżowie z XVIII wieku - budynek wzniesiony około 1786 roku z kamienia rzeczno. Został gruntownie przebudowany w 1926 roku - od frontu wzbogacono go gankiem z tarasem opartym na czterech filarach. Odrestaurowany w 1969 roku. Do dziś zachowały się pozostałości XVII-wiecznego parku. Obecnie mieści się tu oprócz tymczasowej siedziby Muzeum Samorządowego Ziemi Strzyżowskiej im. Zygmunta Leśniaka w Strzyżowie, także Środowiskowy Dom Samopomocy.
  8. Zespół pałacowy z końca XIX wieku w Strzyżowie - obecnie siedziba Domu Dziecka im. Janusza Korczaka. Budynek pałacu wybudowano końcem XIX w., zastąpił wcześniejszy, z którego zachowały się jedynie piwnice. Pałac otacza park krajobrazowy, opadający tarasowo ku południu, z alejami, dwoma stawami i pięknymi starymi drzewami. Spora liczba drzew pochodzi jeszcze z końca XVIII w.
  9. Zespół pałacowy w Żyznowie - 1 poł. XIX wieku - neoklasycyżny pałac został wybudowany z cegły i kamienia przez rodzinę Łempickich w XIX w., na resztkach dawnego drewnianego dworu, wzmiankowanego w 1536 r. W skład zespo-

- łu pałacowo-parkowego wchodzą: pałac, budynek gospodarczy (dawne stajnie), budynki mieszkalne oraz park. Całość zespołu parkowo-pałacowego otacza potok Bonarówka oraz rzeka Stobnica.
10. Muzeum Samorządowe Ziemi Strzyżowskiej im. Z. Leśniaka w Strzyżowie - muzeum powstało dzięki przekazaniu zbiorów muzealnych Towarzystwa Miłośników Ziemi Strzyżowskiej. Muzeum posiada ok. 5 tysięcy eksponatów z różnych dziedzin. Stanowią je zbiory paleontologiczne, archeologiczne, numizmatyczne oraz sfragistyka, archiwalia, militaria, a następnie rzemiosło, etnografia i sztuka.
  11. Dworzec kolejowy w Strzyżowie - obecny dworzec kolejowy w Strzyżowie znajduje się w piętrowym budynku przy ul. Witosa, który został zbudowany w 1890 roku. Tu w budynku stacji kolejowej w latach 1898-1903 mieszkał Wojciech Weiss - wybitny malarz i grafik, uczeń, profesor i rektor krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych.
  12. Folwark Golcówka w Wysokiej Strzyżowskiej - założony w XV wieku przez cystersów. Był największym w tym rejonie folwarkiem, a o jego ważności świadczy fakt, że przeniesiono tam z Dobrzechowa dwór opata; był również miejscem urzędowania sędziego cystersów.
  13. Stary most i pomnik w Żarnowej koło Strzyżowa - w ciągu drogi krajowej nr 988 Babica - Warzyce znajdował się most, który został zbudowany pod koniec XIX w., podczas budowy linii kolejowej. W 2013 roku rozpoczęto prace przy nowym moście. Przeszło starego mostu umieszczono przy pomniku, który znajduje się obok mostu kolejowego na Wisłoku.
  14. Ośrodek Wypoczynkowo – Rekreacyjny "OAZA" w Strzyżowie - stok narciarski czynny w sezonie zimowym. Stok liczy ok 500 m.
  15. Dwór Maria Antonina w Gliniku Zaborowskim - w miejscu tym trenowane są konie do zawodów jeździeckich. Grupa, która się tym zajmuje nosi nazwę Uchwyt Team. Obiekt noclegowy, konferencyjny, ponadto wyróżnić można gastronomię i SPA.
  16. Pensjonat Czarna Owca w Brzeżance – obiekt noclegowy.
  17. Stawy w Dobrzechowie - dawniej była tu wykopywana glina do pobliskiej cegielni. Dziś są to stawy, w których znajdują się ryby; są to stawy hodowlane. Obiekt ten jest wykorzystywany przez wędkarzy i mieszkańców w celach rekreacyjnych.
  18. Trzy gospodarstwa Agroturystyczne.
  19. Pole Biwakowe w Brzeżance.
  20. Dwa szlaki turystyczne piesze.
  21. Trzy ścieżki rekreacyjno-edukacyjne.
  22. Dwie trasy rowerowe.
  23. Szlak Architektury Drewnianej w Lutczy - trasa I krośnieńsko-brzozowska. Na terenie powiatu znajdują się na niej: cerkiew pw. Przeświętej Bogurodzicy w Baranówce i kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Lutczy.

24. Szlak Architektury Drewnianej w Gogołowie - trasa VIII jasielsko-dębicko-ropczycka. Na terenie powiatu w jej skład wchodzi: kościół parafialny pw. Św. Katarzyny w Gogołowie i kościół parafialny pw. Św. Mikołaja w Lubli.
25. Czarnorzecko-Strzyżowski Park Krajobrazowy - zajmuje obszar ponad 25 tys. ha najpiękniejszych i najbardziej wartościowych przyrodniczo terenów Pogórza. Park ciągnie się od zachodu wzniesienia Klonowej Góry (540 m n.p.m.), Barda (534 m), Chelma (532 m), największe pasmo z Herbami (469 m), Czarnówkę (491 m) i Suchą Górą (591 m) oraz położone na północ grzbiety Czarnego Działu (518 m) i Brzeżanki (477m).

Gmina Wiśniowa

W gminie Wiśniowa w trakcie prowadzonych badań nie stwierdzono obiektów w kategorii zdrowie i eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 5 Zespół Parkowo-Dworski i Folwarczny w Wiśniowej
Źródło: portal internetowy: zpdif.jimdo.com z dnia 27 czerwca 2016 roku

1. Zespół Parkowo-Dworski i Folwarczny w Wiśniowej - obiekt został odbudowany z pieniędzy funduszu unijnego. W zespole budynków mimo, że ma wartość historyczną dla regionu, mieści się Centrum Konferencyjno – Noclegowe.
2. Cerkiew pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Oparówce - dawna, zabytkowa cerkiew grekokatolicka, wybudowana przez ludność ruską nazwaną przez etnografów Zamieszkańcami. Pierwotna drewniana cerkiew wybudowana około 1700 roku, odnowiona i konsekrowana w 1882 roku. Dzisiejszy wygląd cerkiew uzyskała w 1912 roku. Jest ona murowana w stylu neoromańskim, z carskimi wrotami i bogatą polichromią. Polichromia zawiera narodowe akcenty ukraińskie. Parafia prawosławna istniała tutaj od 1513 roku, grekokatolicka przypuszczalnie od 1692.

3. Kościół pw. Św. Anny w Niewodnej - obecny kościół parafialny pw. Św. Anny w Niewodnej został wybudowany w latach 1921 - 1924 dzięki staraniom ks. Jana Baraniewskiego. Czworoboczna masywna wieża, nakryta wysokim pobitym blachą dachem, góruje nad pagórkowatym terenem. W trójnawowe bazylikowe wnętrze, ozdobione współczesną ornamentalno - figuralną polichromią wprowadzono starsze, XVII-wieczne elementy: trzy ołtarze, ambonę, chrzcielnicę i chór muzyczny.
4. Cmentarz wojenny z okresu I wojny światowej w Jazowej - cmentarz wojenny z okresu wojny 1914 - 1918 roku, świadczący o tragicznym przebiegu działań wojennych, mających miejsce na tych terenach. Po latach zapomnienia cmentarz został uporządkowany i ogrodzony.
5. Zespół pałacowo-parkowy w Wiśniowej - (dawny majątek Mycielskich), w skład którego wchodzi: pałac z przełomu XVII - XVIII wieku, barokowa oficyna z XV w., stajnie podworskie z XVII w. oraz zabytkowy park z wieloma pomnikami przyrody oraz ciekawą aleją grabową.
6. Młyn wiatrowy z połowy XX wieku w Różance - młyn wiatrowy zbudowany w roku 1947 przez Władysława Szaro, ojca obecnego właściciela - Tadeusza Szaro posiada oryginalne wyposażenie. Wysokość wiatraka wynosi 3,5 m, a średnica śmigieł 5 m. Mechanizm służący do przemiału zboża wykonał i zamontował sam W. Szaro. Po dziś dzień w wiatraku znajdują się oryginalne, kamienne żarna, sita przesiewające przemiał, koła i napęd z drewna. W roku 1998 młyn został poddany remontowi. Wtedy to oszalowano konstrukcję, pokryto dach blachą i wymieniono śmigła.
7. Jeden pomnik.
8. Izba Pamięci „Jak żyli i pracowali nasi przodkowie” w Szufnarowej.
9. Izba Pamięci Wincentego Witosa w Markuszowej.
10. Cegielnia w Dobrzechowie – pozostałości cegielni założonej w 1870 roku.
11. Cztery gospodarstwa agroturystyczne.
12. Jeden rezerwat przyrody.

Powiat strzyżowski posiada pięć gmin z prawie 160 zinwentaryzowanymi obiektami. Wśród walorów w poszczególnych gminach na uwagę zasługują takie obiekty, jak: tunel schronowy z okresu II wojny światowej, zespoły pałacowo-parkowe, synagoga, dwory, cerkwie, szlaki Architektury Drewnianej. Ponadto rezerwat Góra Chelm, odcinek tunelu schronowego, jak również liczne kapliczki figurki przydrożne. Występują tam również cerkwie, synagoga, zabytkowe kościoły i dwory, stadnina koni Haflinger, izby Pamięci. W powiecie strzyżowskim znajdują się 12 gospodarstw agroturystycznych.

2.3.2. POWIAT ROPCZYCKO-SĘDZISZOWSKI

Do powiatu ropczycko – sędziszowskiego należą gminy: Ostrów, Sędziszów Małopolski, Wielopole Skrzyńskie, Iwierzycy, Ropczyce.

Gmina Iwierzycy

W gminie Iwierzycy obiektów w kategorii zdrowie nie stwierdzono podczas prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 6 Pałac Lubienieckich i Michałowskich z XVIII wieku w Iwierzycach

Źródło: portal internetowy: www.partnerstwo5gmin.pl z dnia 27 czerwca 2016 roku

1. Pałac Lubienieckich i Michałowskich z XVIII wieku - Pałac zlokalizowany na wzgórzu, wzniesiony na planie prostokąta. Piętrowy, murowany i otynkowany, stanowił m.in. własność Lubienieckich, Michałowskich i Starowieńskich. Wybudowany został w końcu XVIII wieku, w wieku XIX i XX został częściowo przebudowany. Dzisiaj prezentuje prostą, zwartą bryłę opiętą na naroślach liżenami (szerszymi na parterze, węższymi na piętrze), czyli pionowymi pasami

murów wystających nieznacznie z lica ściany, stosowanego jako wzmocnienie ścian lub jako ozdoba.

2. Kościół p.w. św. Michała Archanioła - Obecna świątynia jest trzecią wzniesioną w tym miejscu. Pierwotny kościół był drewniany, drugi również drewniany, spłonął w 1852 r. Dzisiejszy wzniesiony wg planów P. Hohera był dwukrotnie rozbudowany.
3. Kościół parafialny p.w. św. Franciszka z Asyżu - Drewniany kościół z 1932-39 r. wg projektu arch. Z. Mączyńskiego. Wewnątrz polichromia ze scenami poświęconymi życiu św. Franciszka z Asyżu, namalowana przez Z. Jasikowskiego w 1958 r., trzy ołtarze i ambona z około 1943 r. Opodal kościoła pozostałości parku dworskiego z 1 poł. XIX wieku.
4. Dwór z początków XIX wieku - dwór wzniesiono w początkach XIX wieku dla Katarzyny i Alojzego Jabłonowskiego. Następnie był własnością Rylskich i Dolińskich. Remonty i przebudowy prowadzone na koszt kolejnych właścicieli miały niewielki zakres i nie zmieniły małego, skromnego dworu w „rezydencję”. W początkach XX wieku dobudowano przed elewacją frontową prostą werandę, na którą wiodły kilka stopni schodów. Obecnie nieużytkowany, zniszczony.
5. Ruiny dawnej rządcówki - Obiekt wzniesiony w II połowie XIX wieku. Wybudowana została dla Ludwika Dolińskiego, marszałka szlachty powiatu dębickiego, właściciela Nockowej w latach 1895-1911. Z dawnego założenia zachowały się tylko nieliczne okazy starych drzew na niewielkim wzniesieniu oraz figura Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej.
6. Ruiny dworu w Bystrzycy - We wsi znajduje się drewniany dwór z II połowy XVIII w. z parkiem dworskim i aleją dojazdową z XVIII/XIX w.
7. Ruiny dworu Franciszka Ksawerego Preka - Dwór usytuowany po lewej stronie drogi w kierunku Iwierzyc wzniesiony został w 1842 r. dla Franciszka Ksawerego Preka, znanego pamiętnikarza, poety i malarza, autora zbioru pamiętników zatytułowanych „Czasy i ludzie”.
8. Ruiny dworu w Wiercanach - po lewej stronie, w kierunku Olimpowa, na skraju miejscowości stoi zniszczony dwór. Pierwotnie wokół dworu rozciągał się park, do dworu wiodła wysadzona drzewami aleja, przed podjazdem umieszczony był gazon.
9. Zespół dworsko-parkowy w Iwierzycach - dwór w Iwierzycach wzniesiony został latach 1921-1925 w tzw. stylu dworkowym, wg projektu Marii z Dembińskich Starowiejskiej, z wykorzystaniem murów wcześniejszego XIX w. budynku. Do 1944 r. dwór znajdował się w posiadaniu rodziny Starowiejskich. Po II wojnie światowej został przejęty na własność Skarbu Państwa.
10. Zabudowa drewniana wsi w gminie: Iwierzycy, Sielec, Olchowa, Nockowa, Wiercany, Będzienica, Olimpów, Wiśniowa.
11. Dworek „Leśna Cisza” w Wiercanach - obiekt noclegowo-gastronomiczny.
12. Siedem kapliczek przydrożnych.

13. Jeden pomnik.
14. Jedna trasa rowerowa.
15. Dwa produkty lokalne.

Gmina Ostrów

W gminie Ostrów podczas prowadzenia badań nie stwierdzono obiektów w kategorii zdrowie i eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 7 Zalew w Kamionce.

Źródło: portal internetowy: www.kamionka.pl z dnia 27 czerwca 2016 roku

1. Zalew na rzece Tuszynka w Kamionce - zbiornik retencyjny w miejscowości Kamionka i Ruda, wykorzystywany do celów rekreacyjno-wypoczynkowych. Nad zalewem znajdują się obiekty wypoczynkowe, usługowe i handlowe, jak również boisko sportowe, plac zabaw, wypożyczalnia kajaków i rowerów wodnych oraz pole namiotowe.
2. Kościół NMP Królowej Polski w Ostrowie - w kościele znajduje się zabytkowa XVIII w. ambona oraz XIX w. organy kościelne, dzwonnica murowana z 1957r. obok cmentarz z kaplicą Matki Boskiej Bolesnej z 1981r.

3. Kościół p.w. Św. Katarzyny w Ociece - Kościół zbudowany w latach 1908-1910 przez fundację ks. Patryka Kosierbskiego. Wewnątrz znajdują się: neogotycki ołtarz z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem z 2 poł. XVII w., wzorowany na słynnym wizerunku z kościoła Santa M. Maggiore w Rzymie, XVIII w. krucyfiks, figura św. Katarzyny z XVII/XVIII w. oraz wiszący, kryształowy świecznik z XIX w.
4. Dwór z fortyfikacjami obronnymi - piętrowy, murowany dwór z XVI w., wybudowany dla Hieronima Mieleckiego, ówczesnego właściciela dóbr, starosty brzeskiego i sandomierskiego. Obiekt zbudowany w stylu renesansowym o charakterze obronnym, o czym świadczą resztki ziemnego wału od północy i fosy od północnego zachodu. Obecnie znajduje się tu hotel i restauracja „Rajski Ogród”.
5. Zespół dworski Romerów w Woli Ociecekiej - klasycystyczny dwór otoczony parkiem, wzniesiony w II ćwierci XIX w. W 1956r. podczas remontu, przekształcono dwór, adaptując go na szkołę.
6. Poniemieckie bunkry w Ociece - na wzniesieniach przy drodze prowadzącej na północ znajdują się poniemieckie bunkry. Potężne żelbetonowe konstrukcje robią duże wrażenie na turystach. Podziemne kondygnacje zostały zasypane ziemią i gruzem lub zatopione i jak dotąd nie zostały spenetrowane. Panuje opinia o ukrytych tam przez Niemców skarbach.
7. Ruiny wałów obronnych w Skrzyszowie - wały mają kształt prostokąta o dł. ok 80 m na linii wschód-zachód i szerokości 70 m wzdłuż osi północ-południe. Na północno – zachodnim narożniku Wałów stoi drewniana kapliczka z 2 poł. XIX w.
8. Zespół Młyna w Kozodrzy - w Kozodrzy znajduje się stosunkowo nowy, ale niezwyklej urody zespół budynków określany jako zespół młyna. Murowany piętrowy młyn sąsiaduje z domem zbudowanym na wzór pałacu, w popularnym w okresie międzywojennym stylu dworkowym.
9. Izba Pamięci Wilhelma Macha w Kamionce – w Gminnym Ośrodku Kultury w Kamionce utworzono Izbę Pamięci Wilhelma Macha, pisarza, publicysty i krytyka literackiego pochodzącego z tej miejscowości, żyjącego w latach 1917-1965. W swoich pracach opisywał Kamionkę jako najpiękniejsze miejsce na świecie.
10. Dworek Wola Ocieceka - dawniej był dworem należącym do rodziny Romerów. Obiekt świadczy usługi noclegowe w apartamentach, pokojach 2 i 3 osobowych z łazienkami. Organizuje konferencje, wesela, dysponuje kilkoma salami i odrestaurowanymi piwnicami.
11. Park historyczny Blizna - park powstał z inicjatywy i na wniosek mieszkańców sołectwa Blizna i przy poparciu Rady Gminy w Ostrowie. Powstał na terenie autentycznej lokalizacji niemieckiego poligonu broni rakietowej V1 i V2.
12. Jedna kapliczka

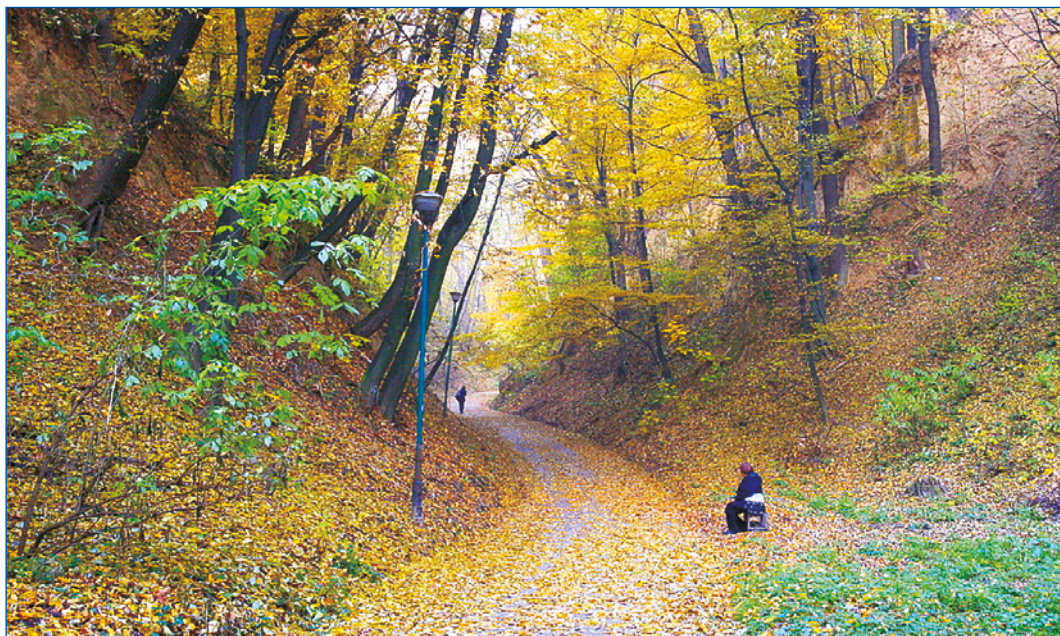
13. Kąpielisko Żwirki w Borku Małym - żwirki to ośrodek posiadający kąpielisko strzeżone przez ratowników WOPR. Posiada około 800 m linii brzegowej, w tym około 100 m to piaszczysta plaża. Kąpielisko ogrodzone jest specjalnymi bojami, dla umiejących jak i nie umiejących pływać, parking, toalety, boisko do siatkówki, wypożyczalnia sprzętu pływającego, małą gastronomię.
14. Hotel i restauracja „Rajski Ogród” - dawniej był to dwór typu obronnego wzniesiony dla rodziny Hieronima Mieleckiego. Obiekt noclegowo-gastronomiczny.
15. Ośrodek wypoczynkowy „Sosnowy Bór” w Kamionce.
16. Pole Biwakowe w Kamionce.
17. Produkt lokalny i rzemiosło lokalne.
18. Jedna trasa rowerowa.

Gmina Ropczyce

W gminie Ropczyce obiektów w kategorii eko-technologie nie stwierdzono podczas prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 8 Wąwóz lessowy w Ropczycach.

Źródło: portal internetowy: www.umropczyce.pl z dnia 28 czerwca 2016 roku

1. Wąwóz lessowy - założone w 1362 r. Ropczyce były wielokrotnie odwiedzane przez polskich władców - Kazimierza Wielkiego, Władysława Jagiełłę, Kazimierza Jagiellończyka i Stefana Batorego. Wąwóz zbudowany jest z lessu, czyli żółtawej, pylastej skały powstałej wskutek osadzania się malutkich ziarenek kwarcu przenoszonych przez wiatr. Ropczycki wąwóz jest szczególną atrakcją turystyczną ze względu na jego lokalizację w samym sercu miasta. Ze względu na niezwykle strome stoki obszar nazwano „Szwajcarią Ropczycką”. Aleja spacerowa poprowadzona suchym dnem parowu to ulubiona trasa przechadzek mieszkańców miasta.
2. Kościół p.w. św. Michała Archanioła - kościół zbudowany z drzewa modrzewiowego w 1595r. W obejściu kościelnym, które przylega do cmentarza, w północno-zachodnim narożniku wzniesiono w 1958 r. z kamienia i cegły ażurową dzwonnice. Umieszczone są w niej trzy dzwony: duży, średni i mały.
3. Kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego - kościół został wzniesiony ok. 1368 r., przebudowany w 1873 r. po pożarze. Budowla w stylu gotyckim, jednonawowa.
4. Kościół parafialny p.w. św. Bartłomieja - pierwotnie na terenie obecnego kościoła stał drewniany kościółek, który został zniszczony w pożarze w 1851 r. Kościół został wybudowany w latach 1865-1869. Wewnątrz polichromia figuralna z 1967 r. Na północ od kościoła znajduje się plebania z XVIII w. z zachowanymi księgami parafialnymi od 1745 r.
5. Kościół parafialny p.w. św. Mikołaja - obecny kościół neogotycki zbudowany został w latach 1904-06.
6. Sanktuarium NMP Królowej Rodzin - Sanktuarium powstało prawdopodobnie w latach 1721-38 w stylu barokowym. Wewnątrz znajdują się: figura Ropczyckiej Madonny o wysokości 74 cm, która jest polichromowaną rzeźbą, z drewna pochodzącego prawdopodobnie z pierwszej połowy XV w., polichromia z 1892 r., ołtarz główny, ołtarze boczne: św. Józefa i św. Sebastiana, krzyż ołtarzowy, ambona i organy.
7. Dwór Macieja Garbaczyńskiego - dwór został wzniesiony przed połową XIX w. dla Macieja Garbaczyńskiego, który był dzierżawcą Sepnicy. Budynek jest parterowy i murowany. Obecnie mieści się w nim Publiczne Przedszkole w Lubzynie.
8. Dwór szlachecki rodziny Mielczarków - dwór rodziny Mielczarków z XIX w. z parkiem i aleją dojazdową. Po II wojnie światowej został odebrany właścicielom w wyniku parcelacji majątków ziemskich.
9. Pałac Skrzeczyńskich - wzniesiony w 1899 r. dla rodu Skrzeczyńskich. Zdobia go trzy rzędy równoległych kamiennych pasów, które otaczają cały obiekt i arkadowy gzyms wieńczący fasady. Otoczony parkiem z rzadkimi gatunkami drzew, m.in. sosna kanadyjska, magnolia, tulipanowiec. Ostatnim właścicielem

- był Franciszek Skobuła, który w 1946 roku przekazał go na Państwowy Dom Matki i Dziecka, przekształcony obecnie na Dom Pomocy Społecznej.
10. Ruiny parku dworskiego - we wsi znajdują się ruiny parku dworskiego, który został założony w poł. XIX w. Znajdował się przy dworze Hupków, który nie zachował się do dnia dzisiejszego. Obecnie można oglądać pozostałości po parku krajobrazowym w postaci starodrzewia.
  11. Zespół dworski w Ropczycach – Witkowicach - zespół dworski z pocz. XIX w. zbudowany w 1805 r. według projektu Jakuba Kubickiego dla rodziny Lubienieckich, klasycystyczny, otoczony parkiem krajobrazowym z ogrodem z pocz. XIX w. Obecnie wyremontowany, zamieszkały.
  12. Centrum miasta – Rynek - czworoboczny rynek, na którym budowle zostały zniszczone przez wojny i pożary. Obecnie zachowała się kilka starych budowli, w jednej z nich mieści się Zespół Szkół im. Dra Jana Zwierza, który został wzniesiony na początku XX w.
  13. Trzy pomniki.
  14. Izba Regionalna - W szkole w 2004r. otworzono „Izbę Regionalną”, w której znajdują się pamiątki, sprzęt rolniczy i przedmioty codziennego użytku, które były dawniej użytkowane przez mieszkańców wsi.
  15. Stadnina koni Potoki.
  16. Trzy turystyczne trasy piesze.
  17. Jedna trasa rowerowa.
  18. Cztery produkty lokalne i rzemiosło lokalne.

Gmina Sędziszów Małopolski

W gminie Sędziszów nie stwierdzono obiektów w kategorii zdrowie i eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

1. Kościół i klasztor o.o. Kapucynów w Sędziszowie Małopolskim - klasztor zbudowano w latach 1739 - 1741, zaś świątynia p.w. św. Antoniego została wzniesiona w latach 1741 - 1756. Jest to budowla, składająca się z szerokiej i krótkiej nawy, prezbiterium oraz niskich, prostokątnych kaplic po bokach.
2. Kościół p.w. NMP Częstochowskiej w Borku Wielkim - kościół z 1985 r., zaprojektowany przez Henryka Modrakowskiego.
3. Kościół p.w. NMP w Sędziszowie Małopolskim - kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny położony jest na wschód od rynku, po drugiej stronie głównej drogi. Zasadniczy korpus budowli wzniesiony został w latach

Fotografia 9 Kościół i klasztor o.o. Kapucynów w Sędziszowie Małopolskim
 Źródło: portal internetowy: www.pl.wikipedia.org z dnia 28 czerwca 2016 roku

1694 - 1699. Poprzedni kościół parafialny był drewniany i został zniszczony w połowie XVII w., w wyniku najazdu na miasto wojsk szwedzkich lub siedmiogrodzkich. W 1762 r. kościół popadł w ruinę. W latach 1788 - 1792 przeprowadzono remont, połączony z kontynuacją budowy. W roku 1792 świątynia została konsekrowana

4. Kościół p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Zagorzycach - kościół jest trzynawowy, bazylikowy, o trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Od frontu dwie półkoliste przybudówki nadają budowli ciekawy charakter. Nad nawą umieszczono wieżyczkę na sygnaturkę, zakończoną iglicą. Ołtarz główny ma charakter tryptyku: w centrum umieszczony jest wizerunek Chrystusa, po bokach święci: Piotr i Paweł. W dzwonnicy z 1953 r. powieszono cztery dzwony. Na przykościelnym dziedzińcu stoi figura św. Maksymiliana Marii Kolbego.
5. Kościół p.w. Św. Stanisława w Czarnej Sędziszowskiej - kościół zbudowany w latach 1828-1830, na miejscu poprzedniego, który spłonął kilkanaście lat wcześniej. Jest to budowla murowana, utrzymana w stylu klasycystycznym. Kościół jest jednonawowy, z niższym prezbiterium i prostokątnymi przybudówkami.
6. Kościół parafialny Św. Jacka w Będziemyślu - kościół wzniesiony w latach 1919-1921, w miejscu dawnej kaplicy, zbudowanej wg miejscowej tradycji na

- pamiętkę pobytu we wsi św. Jacka. Kościół jest dziełem architekta Franciszka Stażkiewicza. Zbudowany w stylu neogotyckim.
7. Kościół Św. Jakuba w Górze Ropczyckiej - kościół wybudowany w 1950 roku dzięki staraniom ówczesnego proboszcza, ks. Wojciecha Świąsa. Świątynia ma prostą bryłę, wzbogaconą solidną, czworoboczną wieżą. Wewnątrz pomieszczono zabytkowe sprzęty, w większości barokowe.
  8. Cmentarz żydowski w Sędziszowie Małopolskim – cmentarz założony w XVI w., zniszczony w trakcie II wojny światowej. Jest to miejsce pochówku 400 Żydów z sędziszowskiego getta i okolic.
  9. Zespół dworski w Górze Ropczyckiej - Dwór zbudowany w 3 ćw. XVIII w. dla Gabriela Jaworskiego. Pierwotnie barokowy. Część główna jest piętrowa, wzniesiona na rzucie kwadratu z przebudówkami po obu stronach prawdopodobnie z pocz. XX w. Przed wejściem znajduje się ganek osłonięty tarasem otoczonym balustradą z betonu. Od założenia zachowało się tylko jedno skrzydło i mur otaczający całość, wzbogacony niską, przysadzistą wieżą w północno – zachodnim narożniku. Obecnie w ruinie.
  10. Grodzisko zw. Zamczyskiem - usytuowane w południowo-wschodniej części wsi, na wzgórzu Winnica z pozostałościami wałów ziemnych zapewne z XV w. Zamek wraz z całym kompleksem obwałowań ziemnych został prawdopodobnie zniszczony podczas wojen szwedzkich, następnie rozebrany w XIX wieku.
  11. Pozostałości zespołu folwarcznego - są to pozostałości po zespole folwarcznym wraz z aleją wzdłuż ulicy 1000-lecia i stawem podworskim Skrzynczyna.
  12. Koszary - koszary zostały wzniesione w początkach XVIII wieku, dla prywatnych wojsk Michała Potockiego. Pierwotnie stanowiły część zespołu pałacowego. Pałac w XIX wieku popadł w ruinę i został rozebrany. Koszary - do około 1900 roku - służyły wojsku austriackiemu.
  13. Ratusz w Sędziszowie Młp. - czworoboczna budowla z dziedzińcem, zwana Koszarami, obiekt wybudowany przez Michała Potockiego w początkach XVIII w. do chwili obecnej w całości zachowane skrzydło południowe, pozostałe są częściowo w ruinie.
  14. Zabytkowa remiza w Górze Ropczyckiej - to niewielki budynek remizy strażackiej wybudowany w roku 1924. Stoi w ciasnym centrum Góry, koło kościoła, „studni kaźni” oraz dawnej karczmy (obecnie Delikatesy) wybudowanej przed 1849 r.
  15. Zabytkowa studnia w Górze Ropczyckiej - zabytkowa studnia znajduje się tuż obok zabytkowej remizy strażackiej. Studnia o głębokości 35m.
  16. Jedno gospodarstwo agroturystyczne.
  17. Cztery trasy rowerowe.
  18. Dziewięć produktów lokalnych oraz rzemiosło lokalne.
  19. Park „Buczyna” - Park został założony w XVIII w. przez rodzinę Starzeńskich - stanowił on zespół pałacowo-parkowy. Do dzisiaj z dworskiego parku zachowały się starodrzewia.

20. Staw Skrzynczyna - staw położony jest na dawnym „pańskim polu”, na Osiedlu Regatówka. W czasach austriackich żołnierze przebywający we wsi poili w nim konie. W okresie międzywojennym stał się popularny wśród miejscowych wędkarzy.
21. Zbiornik zaporowy Cierpisz - niewielki kameralny zbiornik zaporowy o powierzchni ok 2,5 ha położony w pobliżu lasu, o głębokości sięgającej w zależności od stanu wody maksymalnie do 3m. Nad zalewem wybudowano „Rybaczkę”, ośrodek, w którym miłośnicy wędkarstwa mogą wynająć pokoje.

Gmina Wielopole Skrzyńskie

W gminie Wielopole Skrzyńskie obiektów w kategorii zdrowie nie stwierdzono podczas prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 10 Ośrodek Dokumentacji i Historii Regionu-Muzeum Tadeusza Kantora w Wielopolu Skrzyńskim

Źródło: portal internetowy: www.e-teatr.pl z dnia 28 czerwca 2016 roku

1. Ośrodek Dokumentacji i Historii Regionu – Muzeum Tadeusza Kantora – Tadeusz Kantor urodził się w 1915r. w Wielopolu Skrzyńskim, był polskim reżyserem, malarzem, scenografem, grafikiem, animatorem życia kulturalnego, założycielem Teatru Cricot 2 w Krakowie. W 1996 r. we wsi otwarto Izbę Pamięci, a w 2006 r. Muzeum.
2. Kościół p.w. św. Mikołaja Biskupa – kościół z 2 poł. XV w., z drewnianą dzwonnica, w której znajdują się dwa dzwony – jeden z drugiej połowy XV wieku z napisem gotyckim i drugi z początku XVI wieku. W kościele znajdują się zabytkowe monstrancje, kielichy, relikwiarze oraz księgi parafialne od 1665 r. Obok kościoła znajduje się zabytkowa, drewniana dzwonnica z 1772 r., ogrodzenie z końca XIX wieku. Stara murowana plebania wzniesiona w 1842 r. oraz cmentarz parafialny z 1760 r., usytuowane są nieopodal kościoła. W Domu Parafialnym im. Ks. Franciszka Wybrańca jest muzeum, w którym można zobaczyć różne medale i odznaczenia, przedmioty liturgiczne i codziennego użytku, księgi parafialne.
3. Kościół p.w. Wniebowzięcia NMP – kościół z 1674 r., dzwonnica z początku XIX wieku, znajduje się w nim m.in. Chrzcielnica z 1800 r. oraz obraz Matki Bożej Różańcowej wykonany w XVIII wieku.
4. Zespół dworski - dwór z 1 poł. XIX w. Morskich, uszkodzony w 1846 r. i przebudowany częściowo w 2 poł. XIX w. Budynek drewniano-murowany, wzniesiony na planie prostokątna, fasada główna zwrócona na wschód poprzedzona jest na całej długości gankiem, elewacja ogrodowa z werandą. Pozostałości parku krajobrazowego.
5. Zagroda w Gliniku – zagroda pochodzi z 1900 r., jest to dom drewniany z drewnianym spichlerzem z wiatrakiem.
6. Kuźnia w Gliniku – kuźnia pochodzi z 1912 r.
7. Sześć kapliczek i jeden pomnik.
8. Dwa produkty lokalne oraz rzemiosło lokalne.
9. Czarnorzecko – Strzyżowski Park Krajobrazowy – park o powierzchni 25 784 ha został utworzony w 1993 r. Chroni najcenniejsze pod względem przyrodniczym, krajobrazowym oraz kulturowym obszary Pogórza Strzyżowskiego i Pogórza Dynowskiego.
10. Ogród dworski – ogród dworski XVIII-XIX w. zasługuje na szczególną uwagę ze względu na znajdujące się w nim pomniki przyrody, m.in.: lipa szerokolistna, której obwód na wysokości 1,3 m wynosi 785 cm. Od 1937 roku lipa uznana jest za pomnik przyrody.
11. Lipa Profesora Szafera – we wsi Broniszów w pozostałościach parku krajobrazowego zachowało się kilka drzew: 2 lipy szerokolistne, 1 lipa drobnolistna, 2 dęby szypułkowe. Szczególną uwagę wyróżnia się lipa będąca pomnikiem przyrody od 1937r. o której ochronę zabiegał prof. Władysław Szafer. Drzewo ma

26 m wysokości i obwód pnia 785 cm na wys. 1,3 m. jej wiek szacuje się na ok. 400 lat.

12. Ścieżka edukacyjna poświęcona życiu i twórczości Tadeusza Kantora.

W powiecie ropczycko-sędziszowskim jest pięć gmin, na terenie których zinwentaryzowano około 200 obiektów. Są to między innymi: pałace, dworki, liczne kapliczki przydrożne i kamienne rzeźby, zabytkowe kościoły, poniemieckie bunkry. Ponadto unikatowy wąwóz lessowy oraz turystyczne trasy piesze i rowerowe. W powiecie ropczycko-sędziszowskim znajdują się 8 gospodarstw agroturystycznych.

2.3.3. POWIAT RZESZOWSKI

Do powiatu rzeszowskiego należą gminy: Błażowa, Boguchwała, Chmielnik, Dynów, Głogów Małopolski, Hyżne, Kamień, Krasne, Lubenia, Rzeszów, Sokołów Małopolski, Świlcza, Trzebownisko, Tyczyn.

Gmina Błażowa

Obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

W gminie Błażowa w trakcie badań nie stwierdzono obiektów o walorach specjalistycznych.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 11 Dwór w Błażowej

Źródło: portal internetowy: www.zbigniew-lubecki.flog.pl z dnia 28 czerwca 2016 roku

1. Dwór w Błazowej – wybudowany na przełomie XVIII oraz XIX wieku, po przebudowie w 1977 roku został zniekształcony. Był to budynek drewniany, o mniejszym obrysie niż obecnie, z piwnicami wykonanymi z kamienia. Obecny dwór związany jest z nabyciem dóbr błazowskich przez Wincentego Skrzyńskiego herbu Zaremba od Flemmingów w 1835 r. Wokół zabudowań znajduje się park.
2. Kościół parafialny pw. św. Marcina w Błazowej – pierwotnie drewniany. W związku z funkcją obronną otoczony był przekopem do rzeki Ryjak. Wskutek jej częstych wylewów uległ zniszczeniu i około 1822 r. został rozebrany. Drugi kościół był w części murowany. Postawiono go w 1822 r. na wzgórzu, na którym stoi obecna świątynia. W latach 1896 - 1900 wzniesiono trzeci kościół według planów Jana Sasa - Zubrzyckiego. W jego wnętrzu znajdują się m. in.: obraz Chrystusa Bolesnego najprawdopodobniej z końca XVIII w.
3. Kościół parafialny pw. św. Leonarda, Walentego i Michała Archanioła w Futomie – wzniesiony w latach 1910 - 1912 na miejscu starego. Nowy kościół jest murowany. Został konsekrowany w 1922 r. Wewnątrz zostały umieszczone elementy wyposażenia ze starego kościoła. Poniżej świątyni stoi kapliczka upamiętniająca tę budowę.
4. Plebania w Błazowej – Plebania - budynek murowany, pochodzi z ok. 1910 roku.
5. Jeden pomnik.
6. Muzeum Społeczne Ziemi Błazowskiej – powstało 18 maja 1997 roku, przy udziale Towarzystwa Miłośników Ziemi Błazowskiej, ówczesnego księdza Dziekana Adolfa Kowala, Gminnego Ośrodka Kultury, Kół Łowieckich i rodaków Błazowszczyzny. Ekspozyty w nim zebrane pochodzą od mieszkańców okolicznych wiosek. Znajdują się tu przedmioty codziennego użytku, narzędzia rolnicze, meble, ówczesne stroje i rzeźby. Wszystkie te przedmioty zostały skatalogowane i dokładnie opisane. W sali muzealnej stworzono wnętrze XIX-wiecznej chaty.
7. Prywatne Muzeum Augustyna Rybki w Błazowej – Augustyn Rybka z miłości do rodzinnej ziemi oraz wielkiej pasji kolekcjonerskiej, aby ocalić od zapomnienia pamiątki przeszłości, stworzył własne muzeum. Muzeum kryje w sobie prawie kompletną ekspozycję etnograficzną. Znajdują się tutaj odtworzone i w pełni wyposażone warsztaty rzemieślnicze: szewca, kołodzieja, bednarza, jest stolarnia oraz izba tkacza z warsztatem tkackim. Sztukę ludową reprezentują rzeźby, makatki, dewocjonaalia wykonane przez miejscowych artystów. Znalazła się tutaj także klasa szkolna z lat trzydziestych XX wieku oraz izba wiejska z tego samego okresu.
8. Ratusz – w centrum Błazowej znajduje się ratusz - murowany, wzniesiony w 1900 r. Budynek jest siedzibą Urzędu Miejskiego w Błazowej.
9. Budownictwo drewniane – budownictwo drewniane (XIX- pocz. XX w.). Zabudowania - we wsi zachowało się sporo domów drewnianych (4 ćw. XIX w., pocz.

- XX w., 1900, 1910, 1915 oraz późniejsze), a także całych zagród (dom, stodoła, stajnia, piwnica) - 4 ćw. XIX w., 1904 r., pocz.. XX w., 1920 r., lata 20. XX w.
10. Wikarówka – była wikarówka, stoi w pobliżu kościoła, drewniany budynek z 1917 roku.
  11. Leśniczówka – drewniana z lat 20. XX w. Obecnie obok starej leśniczówki wybudowano nową.
  12. Drewniane zabudowania w Kąkolówce – we wsi zachowało się dużo starych domów, najstarszy, murowano-drewniany z 1863 roku.
  13. Zabytkowa szkoła – szkoła wybudowana w 1910 roku, w miejscowości Lecka.
  14. Zabytkowa szkoła - szkoła wybudowana w 1911 roku, murowana, w miejscowości Piątkowa.
  15. Centrum Edukacji Ekologicznej – ośrodek noclegowy. Tuż obok znajduje się zabytkowy Dworek z XVIII w. wraz z pozostałościami dawnego parku dworskiego. W ośrodku istnieje możliwość skorzystania z częściowego lub pełnego wyżywienia.
  16. Jeden pomnik i trzy kapliczki.
  17. Trzy trasy piesze turystyczne.
  18. Trasy nordic walking.
  19. Trasy rowerowe.
  20. Skąła magmowa „Błądny kamień” w Kąkolówce – skąła uznana za pomnik przyrody. Zwana jest także „Diablim Kamieniem”. Swym kształtem przypomina koło o średnicy 5 m. Jest najprawdopodobniej pochodzenia wulkanicznego. Z kamieniem związana jest legenda o diable, który niósł głąz aby zniszczyć zamek w Odrzykoniu i upuścił go tutaj przez pomyłkę.
  21. Trzy pomniki przyrody.
  22. Dwa rezerваты przyrody.
  23. Część obszaru „Dolina Strugu” – tereny czterech gmin Doliny Strugu położone są na granicy dwóch krain: Pradoliny Podkarpackiej i Pogórza Dynowskiego. Rzeźbę tej części regionu tworzą głównie malownicze pasma i grupy wzgórz, rozdzielają je doliny rzeczek i strumieni. W gminie Błazowa obejmuje obszar rezerwatu „Mójka” w Futomie oraz rezerwatu „Wilcze” w Kąkolówce.

Gmina Boguchwała

W gminie Boguchwała w trakcie badań nie stwierdzono obiektów w kategorii eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 12 Zespół basenów w Boguchwale.

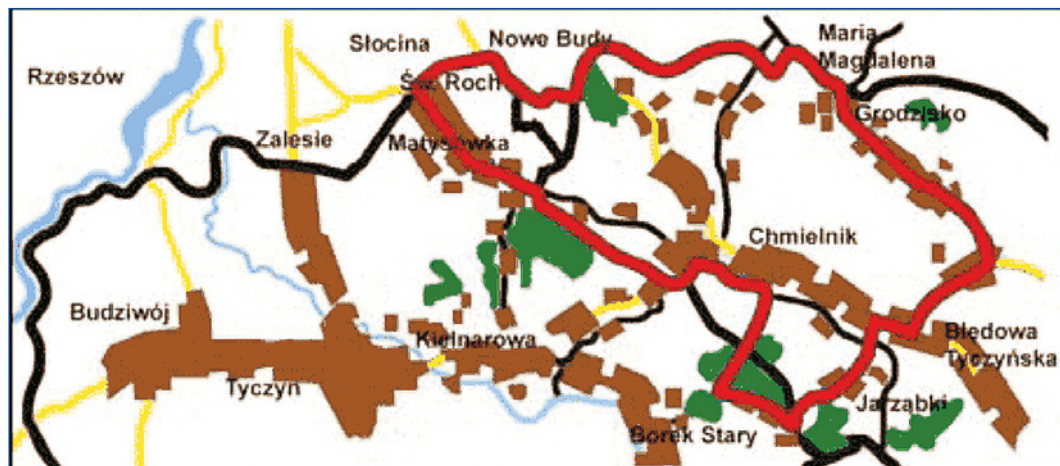
Źródło: portal internetowy: www.umboguchwala.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Baseny w Boguchwale – w miejscowości znajdują się dwa baseny: duży rekreacyjny o powierzchni lustra wody 355 m², wyposażony w różnego typu atrakcje tj.: grzybek wodny, masaż karku, kanał sztucznej rzeki, punkty masażu, siatka do wspinaczki, gejzer powietrzny. Z dużym basenem powiązane są 2 zjeżdźalnie: rurowa i równoległa (rodzinną), brodzik dla dzieci o powierzchni wody 53,98 m² z mocowaniem, maszt żaglowca z żaglem i zjeżdźalnią. W sąsiedztwie mniejszego basenu znajduje się plac zabaw.
2. Kościół pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa Męczennika – kościół przylega niemal do bryły pałacu. Świątynia w stylu późnobarokowym wzniesiona została z inicjatywy księcia Teodora Konstantego Lubomirskiego w 1729 roku.

3. Kościół p.w. św. Andrzeja w Zgłobniu – kościół pod wezwaniem św. Andrzeja w Zgłobniu został wzniesiony w 1741 roku staraniem księcia Teodora Konstantego Lubomirskiego. Rozbudowany przez przedłużenie nawy głównej, dodanie naw bocznych i dwóch wież w latach 1909 - 1929.
4. Kościół pw. Wszystkich Świętych w Zabierzowie – Zabierzów jest przysiółkiem Raławówki i leży na południowy zachód od Rzeszowa. Jadąc w kierunku Nosówki, zauważamy na wzgórzu kościół, przy którym do niedawna istniał zespół zabytków z nim związanych. Stanowiły go: XVII-wieczna plebania, budynek szpitala dla ubogich oraz zagroda złożona z drewnianego domu i murowanej piwnicy pochodzące z 1890 r.
5. Zespół pałacowo-parkowy – Otacza go park od południa i od wschodu, kościół od północy, a zabudowania gospodarcze od zachodu. Sam pałac został wybudowany przez księcia Teodora Konstantego Lubomirskiego w 1728 roku, z wykorzystaniem murów wcześniejszego dworu obronnego. Powstała wspaniała rezydencja barokowa, jedyna w swoim rodzaju, porównywalna często z założeniami wilanowskimi. Pałac stanowi dzisiaj fragment większej, symetrycznej całości i składa się z pawilonu piętrowego i parterowego łącznika. Całość ma formę wydłużonego prostokąta, Obecnie mieści się w nim Gminna Biblioteka Publiczna.
6. Nowy dwór - zespół dworski w Zgłobniu – wzniesiony został w I poł. XIX w. w stylu klasycystycznym przez ówczesnego właściciela dóbr - Józefa Straszewskiego. Obiekt położony w malowniczym parku, otoczony starodrzewem. Dziś mieści Warsztaty Terapii Zajęciowej. W skład zespołu wchodził jeszcze do niedawna, niewielki budynek z czterokolumnowym gankiem, rozebrany w 1975 roku. W sąsiedztwie dworu zachowały się pozostałości mocno zniszczonego zespołu folwarcznego.
7. Dwór Dąbskich – usytuowany jest nad potokiem Nosówka. Od poł. XVIII w. aż do 1939 roku właścicielami byli Dąbscy. W części północnej i wschodniej zespołu znajdowało się kilka budynków gospodarczych, m.in. istniejący do dzisiaj, ciekawy architektonicznie spichlerz. Od południa rozciągał się sad i ogród warzywny. W końcu XIX w. z inicjatywy Aleksandra Dąbskiego przebudowano dwór i założono ogród angielski, po którym do dziś pozostały jedynie dwa stare drzewa i stawy rybne.
8. Izba Tradycji w Nosówce – w zabytkowym budynku Szkoły Powszechnej i Ochronki w Nosówce mieści się Izba Tradycji. Zostały tu zebrane i odtworzone stare sprzęty, a także elementy wystroju wnętrz. Ekspozowane są stare meble, naczynia, stroje, obrazy oraz zdjęcia przedstawiające historię regionu i tutejsze zwyczaje.
9. Lodowisko – w sezonie zimowym przy Szkole Podstawowej w Boguchwale funkcjonuje sztuczne lodowisko.
10. Mobilny Street Park w Boguchwale.
11. Cztery szlaki rowerowe.

Gmina Chmielnik

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Rysunek 2 Pasma Marii Magdaleny oraz trasy rowerowe w gminie Chmielnik

Źródło: portal internetowy: www.dolinastrugu.republika.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Pasma Marii Magdaleny – Pasma Marii Magdaleny (394 –395m). W paśmie tym, tuż nad Chmielnikiem wyróżnia się Kozia Góra (368m). W zakamarkach Magdalenki leżą przysiółki o nazwach: Wielkopolska, Rzym, Ukraina i Grodzisko. Uroczą rzeźba terenu, dolinki porozdzielane licznymi strumieniami, pokryte jarami, parowami, gdzie latem pachną piękne kwiaty i zioła, gdzie jest spokój i cisza. Okolice te rozślawił przysiółek Rzym. Niegdyś bardzo licznie zamieszkiwany.
2. Kościół parafialny p.w. Św. Bartłomieja – obecny kościół wzniesiony został na miejscu starego drewnianego, pochodzącego z XV w., z inicjatywy Stanisława Waclawskiego proboszcza chmielnickiego w 1742 r. Poświęcony został w 1753 r. Jest to kościół barokowy z licznymi późniejszymi dodatkami. Jest on orientowany, murowany z kamienia i cegły, otynkowany.
3. Zabytkowy Kościół w Woli Rafałowskiej p.w. Świętej Trójcy i Podwyższenia Krzyża Świętego – kościół w Woli Rafałowskiej mimo, iż wzniesiony w latach 1891-1899, wpisany do rejestru zabytków dopiero w 2008 r. Powstał on w miejsce wcześniejszej drewnianej świątyni. W jego wnętrzu wkomponowano część wyposażenia rozebranego drewnianego kościoła z XVI w., umieszczony został tutaj późnorenesansowy ołtarz z 1613 r.

4. Cudowny Obraz Matki Boskiej Łaskawej. Obraz malowany na płótnie umocowanym na desce, pochodzi przypuszczalnie z 1 poł. XVI w. W późniejszym okresie nadano mu formę ikony.
5. Izba Tradycji w Domu Ludowym w Woli Rafałowskiej – powstała w 2010 r. w budynku Domu Ludowego, eksponuje i ocala od zapomnienia sprzęty, narzędzia, naczynia, używane dawniej w domach i gospodarstwach. Jest miejscem spotkań i warsztatów tutejszych mieszkańców.
6. Strefa obserwacji archeologicznej- OW – strefa OW-1 – wokół stanowiska nr 51 w Woli Rafałowskiej, gdzie znajduje się osada neolityczna, strefa OW-2 – wokół domniemanego grodziska wczesnośredniowiecznego w Woli Rafałowskiej, gdzie jednocześnie znaleziono ślady osadnictwa prehistorycznego, strefa OW-3- wokół stanowiska na pograniczu Chmielnika i Matysówki, na którym dotychczas odkryto ślady osadnictwa z epoki kamienia, osadę neolityczną, osadę prehistoryczną.
7. Jedna trasa rowerowa.
8. Gospodarstwo ekologiczne Zuza.

Gmina Dynów

W gminie Dynów obiektów w kategorii zdrowie o szczególnych wartościach nie stwierdzono podczas badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 13 Przeworska kolejka wąskotorowa na trasie Przeworsk-Dynów.
Źródło: portal internetowy: www.umprzeworsk.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Stacja zabytkowej kolejki wąskotorowej – funkcjonuje od 1904 r. na stacji w Dynowie można oglądać zabytkową lokomotywę. Zespół stacji kolejowej składa

- się z budynku dworca (1887 r.), budynku dawnego zarządu kolei wąskotorowej (1887 r. – obecnie budynek mieszkalny), magazynu, zieleni zachowanej w obrębie, stacji, urządzeń technicznych oraz współcześnie wybudowanej lokomotywowni.
2. Kościół parafialny p.w. św. Wojciecha – kościół został wybudowany w latach 1872 – 1873 z fundacji Wandy Ostrowskiej. Obok niego znajduje się murowana dzwonnica.
  3. Kościół pw. św. Wawrzyńca w Dynowie – jest to jedna z najcenniejszych i najstarszych budowli sakralnych powstałych na Podkarpaciu. Kościół został wzniesiony w 1604 r. w stylu późnorenesansowym. W skład zespołu kościelnego wchodzi zabytkowa dzwonnica z kaplicą oraz murowane ogrodzenie z renesansową bramą w kształcie łuku triumfalnego.
  4. Kościół p.w. św. Bartłomieja – obiekt kultu religijnego. Kościół wybudowany w latach 1984 – 1989. Wnętrze kościoła zdobią prace regionalnych artystów – m.in. dynowskiego rzeźbiarza Bogusława Kędzierskiego.
  5. Kościół p.w. św. Józefa Robotnika – obiekt kultu religijnego. W 1970 roku mieszkańcy rozpoczęli budowę nowego kościoła (poprzedni spłonął). Budowa ukończona w 1975 roku.
  6. Miejsce pamięci na cmentarzu ukraińskim. Na cmentarzu spoczywa ok. 360 ukraińskich mieszkańców Pawłokomy zabitych w 1945 roku przez lokalne grupy Samoobrony w odwet za uprowadzenie przez UPA 7 Polaków. W maju 2005 roku spotkali się tu prezydenci RP i Ukrainy.
  7. Dwa cmentarze żydowskie.
  8. Zielona Klasa – obiekt edukacji ekologicznej i muzealnej, skupia w sobie funkcje rekreacyjne i poznawcze. Można tu zobaczyć jak wygląda hodowla i pielęgnacja sadzonek drzew leśnych. W obiekcie znajduje się kąciek łowiecki, wiata edukacyjna, plac zabaw dla dzieci, miejsce na ognisko, sanitariaty.
  9. Ośrodek turystyczny „Błękitny San” – zajmuje 2 ha. Położony jest w atrakcyjnym miejscu, 50 km od rzeki San. Można tu także skorzystać z pola noclegowego.
  10. Pole biwakowe „Niezapominajka”.
  11. Pole biwakowe Dąbrówka Starzeńska.
  12. Park Miejski – znajdują się tam dwa place zabaw, tereny zielone, mała architektura (ławki itp.), ścieżki spacerowe oraz boisko wielofunkcyjne.
  13. Ośrodek wypoczynkowy „Pod Dęciną”.
  14. Pomnik przyrody żywej – jest to kwitnący okaz bluszczu pospolitego o wymiarach: obwód 63 cm, wysokość 16m, pnący się po pniu dębu szypułkowatego.
  15. Szlak wodny „Błękitny San” – odcinek trasy między Kluczem a Krzywczą znakomicie nadaje się do wypraw kajakowych.
  16. Siedem turystycznych szlaków pieszych.
  17. Trzy trasy rowerowe.

18. Przemysko – Dynowski Obszar Chronionego Krajobrazu – całkowita powierzchnia obszaru wynosi 47346 ha, na gruntach nadleśnictwa znajdują się 2197,88 ha, natomiast w zasięgu terytorialnym 7202,08 ha, ok. 48% jego powierzchni stanowią lasy (głównie liściaste i mieszane).
19. Park Krajobrazowy Pogórza Przemyskiego - całkowita powierzchnia parku wynosi 61862 ha, z czego w zasięgu terytorialnym Nadleśnictwa Dynów – 12405,68 ha. Lasy stanowią ok 60 % ogólnej powierzchni parku. W drzewostanie przeważają buk, sosna i jodła. Rośnie tu także olsz, brzoza, dąb i modrzew, jak również grab, jawor, a nad brzegami rzeki wierzba.

Gmina Głogów Małopolski

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 14 Dwa kluby jeździeckie.

Źródło: portal internetowy: www.glogowmalopolski.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Stadnina Koni „Leśna Wola” – ośrodek wielofunkcyjny.
2. Zabajka - Ludowy Klub Jeździecki – ośrodek wielofunkcyjny.
3. Klub Jazdy Konnej „Bajdur”.
4. Kościół parafialny pw. Świętej Trójcy – pierwszy drewniany kościół powstał w 1606 roku. W 1766 rozebrano kościół ufundowany przez Ligęzę, a za miastem został zbudowany w 1876-1879 r. obecny kościół murowany. Jest to jednonawowa świątynia na rzucie krzyża łacińskiego z prezbiterium i kaplicami po bokach oraz dwoma wieżami w fasadzie. fasadę zdobią arkady i płyciny. Wnętrze kościoła nakryte jest sklepieniem kolebkowym.

5. Kościół pw. św. Antoniego w Przewrotnem – kościół parafialny, wybudowany w 1823 r. Jego wnętrze pochodzi z pierwszej połowy XIX w. Za ścianą prezbiterium znajduje się wzniesiona w drugiej połowie XIX w. kaplica grobowa Politalskich - dziedziców Przewrotnego.
6. Kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej w Wysokiej Głogowskiej – kościół parafialny, murowany, wzniesiony w latach 1934 – 1940 (parafia istnieje od 1913 r.). Przed 1939 r. wybudowano wieżę, a hełm wieży dopiero w latach 1944-1945. Główny ołtarz pochodzi z XVIII w. W 1913 r. został założony cmentarz grzebalny. Kościół był konsekrowany dnia 05.10.1969 roku.
7. Pozostałości kościoła oraz klasztoru OO. Misjonarzy – pozostałości kościoła oraz klasztoru OO. Misjonarzy w Głogowie Małopolskim. Obiekty te zostały ufundowane przez Urszulę Lubomirską w XVIII w. W ich wnętrzach znajdował się cudami słynący Obraz Matki Boskiej Śnieżnej (Głogowskiej). W 1803 roku w efekcie zapróżnienia ognia klasztor o.o. misjonarzy spłonął.
8. Stary cmentarz żydowski w Głogowie Małopolskim – założony został na początku XVIII wieku, chowano tu również zmarłych z miejscowości Wysoka Głogowska i Wygoda. Cmentarz ma powierzchnię 0,03 ha.
9. Nowy cmentarz żydowski w Głogowie Małopolskim – nie wiadomo kiedy dokładnie został założony, być może było to w XIX wieku. Cmentarz ma powierzchnię 1,06 ha, jest nieogrodzony, został całkowicie zdewastowany i nie ma na nim macew.
10. Zespół podworski w Wysokiej Głogowskiej – użytkowany przez szkołę podstawową, obejmuje park i parterowy dwór, z połowy XIX wieku, mieszczący obecnie dom nauczyciela. Wybudowaną na planie prostokąta, rozległą budowlę dzieli na dłuższych elewacjach: od frontu skromny portyk wsparty na filarach, od ogrodu trójosiowy ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem.
11. Dawny Pałac Lubomirskich – budynek zakładu produkcyjnego Eko-Karpaty, którego główny budynek fabryczny stanowi dawny pałac Lubomirskich, zwany kiedyś zamkiem. Wielokrotnie przebudowywany, w niczym nie przypomina luksusowej rezydencji wzniesionej w latach 1726–1727 przez Jana Kazimierza Lubomirskiego. Od południa rozciąga się park miejski „Grabina” - fragment dawnego założenia parkowego.
12. Dwór w Przewrotnem i park krajobrazowy – obiekt w stylu klasycystycznym, wybudowany przed 1823 r. Jest to budowla parterowa, murowana, wzniesiona na planie prostokąta i nakryta czterospadowym dachem z powiekami. Położona jest wśród pozostałości dawnego parku krajobrazowego. Przed dworem stoi kamienna figura św. Antoniego z 1912 r. Zachowały się też pozostałości betonowej lodowni z lat 20 - tych minionego wieku oraz staw.
13. Dawny układ urbanistyczny – zachowany w centrum Głogowa dawny układ urbanistyczny z charakterystyczną zabudową małomiasteczkową, liczącą ponad 150 murowanych, przeważnie parterowych domów z XIX i początku XX w.

Pochodzące z czasów lokacji oryginalne rozwiązanie przestrzenne, przez niektórych uważane jest za pierwsze w Polsce dzieło urbanistyczne epoki renesansu.

14. Ratusz w Głogowie Młp. – murowany ratusz z charakterystyczną wieżą, zbudowany przez Lubomirskich około połowy XVIII w. w centrum obszernego Rynku. Ratusz wzniesiono w miejscu poprzedniej XVII – wiecznej drewnianej budowli w latach 1822 i 1929 był przebudowany.
15. Dwie kapliczki.
16. Cztery pomniki.
17. NTB active club – Ośrodek wielofunkcyjny (SPA, pole golfowe pitch & putt, sport).
18. Strzelnica „Strzelka”. Strzelanie rekreacyjne dla osób nie posiadających własnej broni ani pozwolenia na jej posiadanie.
19. Trzy turystyczne szlaki piesze.
20. Osiem pomników przyrody.
21. Jeden rezerwat przyrody.
22. Trzy trasy rowerowe.
23. Trasa pieszo-konno-rowerowa.
24. Obszary Natura 2000 – w zasięgu Nadleśnictwa Głogów leży część obszaru Natura 2000 o nazwie Puszcza Sandomierska utworzonego na podstawie dyrektywy ptasiej. Całkowita powierzchnia 129116 ha z czego w zarządzie Nadleśnictwa 6726 ha. Obszar stanowi bardzo cenną ostoję wielu gatunków ptaków, między innymi bielika i bociana czarnego.

Gmina Hyżne

W gminie Hyżne w trakcie badań nie stwierdzono obiektów w kategorii eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

1. Stok narciarski „Ostra Góra-Dylągówka” – do dyspozycji wszystkich narciarzy dwa wyciągi. Pierwszy jest talerzykowy i ma 320 metrów długości. Wyznaczone zostały przy nim dwie trasy zjazdowe 300 i 450 metrów. Posiada sztuczne oświetlenie i wypożyczalnię sprzętu.
2. Zespół Kościelny w Hyżnem – W skład zespołu wchodzi: Kościół Parafialny p. w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, kaplica pielgrzyma, dzwonnica, stary cmentarz kościelny i fortyfikacje ziemne. Obiekt ten został wpisany do rejestru Zabytków dn. 29 listopada 2006 r. nr A - 177.

Fotografia 15 Stok narciarski „Ostra Góra-Dylągówka”.

Źródło: portal internetowy: www.dylagowka.skigo.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

3. Izba Muzealna poświęcona Gen. Władysławowi Sikorskiemu – mieści się w klasycystycznym dworcu w Hyżnem, wzniesionym na przełomie XVIII i XIX w., z drewnianą loggią na piętrze. Odrestaurowany, obecnie mieści w swoich murach Szkołę Podstawową im. Gen. Władysława Sikorskiego, do której sam wyżej wspomniany generał uczęszczał.
4. Dwa pomniki.
5. Zespół kolei wąskotorowej – przystanek Szklary. Przeworska Kolej Dojazdowa (PKD, pierwotnie „Wąskotorowa Kolej Lokalna Przeworsk-Dynów”), znana też jako przeworsko-dynowska kolejka wąskotorowa. Powstała na potrzeby obsługi Cukrowni w Przeworsku. Kolej słynie z tunelu w Szklarach o długości 602 m - jedyne na kolejach wąskotorowych w Polsce.
6. Jeden szlak turystyczny pieszy.
7. Zalew – kąpielisko w Dylągówce. Znajduje się u podnóża wzniesienia porośniętego lasem mieszanym, na którym rozciąga się 1.5 hektarowy akwen wodny, a w nim wbudowane jest kąpielisko. Możliwość przyjemnego i rodzinnego wypoczynku zapewniona jest dzięki wydzieleniu w kąpielisku małego bezpiecznego brodzika dla dzieci o gł. do 40 cm, a dla dorosłych o gł. do 2.0 m.
8. Obszar Chronionego Krajobrazu Hyżniańsko – Gwoźnickiego – znajduje się na terenie gmin: Łañcut, Markowa, Błazowa, Chmielnik, Hyżne, Lubenia, Tyczyn

i Niebylec. Zajmuje południowo-zachodnią część Pogorza Dynowskiego. Najczęściej występują tu lasy grądowe oraz buczyna karpacka.

9. Zdrojowisko Hyżne-Nieborów. Źródła wód leczniczych zaliczane do wód wodorowęglowo-chlorkowo-siarczkowo-sodowo-wapniowych.
10. Pokłady diatomitów w okolicach Nieborowa oraz pokłady zeolitów znajdujące się na obszarach północnej części gminy. Diatomity i zeolity to minerały o wysokich zdolnościach sorpcyjnych i jonowymiennych, wykorzystywanych w ochronie środowiska, budownictwie, rolnictwie i przemyśle chemicznym. Zeolity i diatomity noszą miano minerałów XXI wieku.

Gmina Kamień

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 16 Wiklinowe sploty we wsi Kamień.

Źródło: portal internetowy: www.kamien.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Wiklinowe Sploty – coroczna impreza organizowana od roku 1997, we wrześniu. Poświęcona regionalnym wyrobom wikliniarskim. W ramach imprezy organizowane są konkursy na temat wiedzy o uprawie i procesach obróbki surowca, któ-

- rym jest wiklina, a także konkurs pt. „Wyplatanie na żywo”. Teren wyróżniający się pod kątem wikliniarstwa w województwie Podkarpackim.
2. Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa – kościół wybudowany w 1907 roku, w stylu gotyckim z pięknym, wiedeńskim i bogato zdobionym ołtarzem w stylu gotyckim z polichromowaną rzeźbą Najświętszego Serca Pana Jezusa ukazującego się grupie parafian z duszpasterzem w centralnej części ołtarza. W roku 1937 zbudowano stylowe organy i dzwonnice z trzema dzwonami.
  3. Cmentarz ewangelicki – dawny cmentarz ewangelicki, zawiera szczątki pomników osadników niemieckich mieszkających w Steinen (Nowy Kamień) od końca XVIII w. do II wojny światowej (1783- 1952). Pochowano tutaj pionierów akcji osadniczej, mistrzów rzemiosła, wójtów. Odnowiony w 2003 roku.
  4. Pałac Myśliwski Resseguierów w Morgach – obiekt z okresu I wojny światowej. Początkowo własność hrabiostwa Rossiequierów, następnie barona Jana Götza-Okocimskiego. Drzewostan liściasty, dęby szypułkowe. Chronione jako pomnik przyrody od 1980 roku.
  5. Obelisk pamięci poległych – pomnik wystawiony ku czci poległych mieszkańców Łowiska, zamordowanych w tym miejscu dnia 05. 06. 1944 r. przez gestapo za odmowę pracy w dniu święta Bożego Ciała.
  6. Muzeum historyczne „Skarbnica Pamięci” – muzeum poświęcone historii Gminy Kamień; zbiory m.in. narzędzi rolniczych, rzemieślniczych, użytku codziennego, a także monet i papierów wartościowych.
  7. Wystawy lalek artystycznych.
  8. Ścieżka edukacyjno – przyrodnicza..
  9. Leśny Szlak Eurogalicji – to piesza i rowerowa trasa turystyczna licząca 50 km.
  10. Muzeum Harmonijek Ustnych – Wystawa Harmonijek Ustnych. Wstęp do muzeum jest bezpłatny.
  11. Park rekreacyjno-edukacyjny MAŁE ARBORETUM – w tym niewielkim parku znajduje się, m.in. plac zabaw dla dzieci, mała siłownia, oczko wodne z mini molo, a także małe boisko sportowe.
  12. Wyroby wikliniarskie – do wyrobów tych zalicza się: kosze, meble wiklinowe, kufry, szafki, kosze piknikowe, kosze dla zwierząt, kosze kominkowe, kosze prezentowe oraz walizki wiklinowe.
  13. Szkolne schronisko młodzieżowe.

Gmina Krasne

W gminie Krasne brak jest obiektów w kategorii zdrowie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 17 Kościół p.w. Św. Magdaleny w Malawie.

Źródło: portal internetowy: www.dylagowka.skigo.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Kościół p.w. Św. Magdaleny – na terenie parafii Malawa, na najwyższym wzniesieniu w okolicy (399 m n.p.m.) znajduje się murowany renesansowy kościółek z 1712 r pod wezwaniem św. Magdaleny. Uroczystości odpustowe w tym kościele odbywają się dnia 22 lipca.
2. Kościół pw. Wniebowzięcia NMP – drewniany kościół został wzniesiony przypuszczalnie już w XIV w. Od schyłku XIV wieku w jego podziemiach chowano zmarłych właścicieli Krasnego. Kościół parafialny: murowany, wzniesiony w l. 1988 – 1996, poświęcony 15 VIII 1996 r.
3. Kościół p.w. Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski – kościół wzniesiony w latach 1948 – 1949, zaprojektowany przez Jerzego Jachowicza, poświęcił 6 XI 1949 r. biskup przemyski Franciszek Barda. Początkowo był to kościół filialny

parafii Krasne, a w 1950 r. po powstaniu w Strażowie ekspozytury stał się jej centrum duszpasterskim. Z czasem ekspozytura przekształciła się w samodzielną parafię.

4. Kościół p.w. Św. Wawrzyńca (parafia Malawa) – pierwszy, drewniany kościół pod wezwaniem św. Wawrzyńca został, ze względu na zły stan, rozebrany w 1720 r. Na jego miejscu wybudowano w latach 1721-1722 nowy kościół, też drewniany. Fundatorem był dzierżawca Malawy Józef Poniński.
5. Dwie trasy rowerowe.
6. Wzgórza Marii Magdaleny (394 m n.p.m.), stanowiącego północną krawędź Pogórza Dynowskiego. Na szczycie wzgórza znajduje się kościół pw. św. Magdaleny. Obecnie miejscowość zajmuje obszar 1267 ha. Wzgórze Marii Magdaleny (394 m n.p.m.) w Malawie, to jeden z najlepszych punktów widokowych w okolicach Rzeszowa. Przy wyjątkowo dobrej przejrzystości powietrza, można nawet zobaczyć stamtąd, oddalone o ok. 170 km Tatry.
7. Część Pogórza Dynowskiego – Wzgórza Marii Magdaleny (394 m n.p.m.), stanowiącego północną krawędź Pogórza Dynowskiego. Na szczycie wzgórza znajduje się kościół pw. św. Magdaleny. Obecnie miejscowość zajmuje obszar 1267 ha. Wzgórze Marii Magdaleny (394 m n.p.m.) w Malawie, to jeden z najlepszych punktów widokowych w okolicach Rzeszowa.
8. Bażantarnia – w południowej części miejscowości Krasne znajduje się bażantarnia wzniesiona przez Potockich.

Gmina Lubenia

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 18 Tężnia w Lubeni.

Źródło: portal internetowy: www.lubenia.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Tężnia solankowa – źródło słonej wody w Sołonce to pozostałość okresu mioceńskiego, kiedy to tereny Podkarpacia pokryte były ciepłym morzem (ok. 23–5 mln lat temu). Są częścią tzw. solanek podkarpackich występujących wzdłuż Pogórza Karpackiego w pasie solanek sanocko-przemyskich w zachodniej części żup ruskich. Na pewno były eksploatowane w XVI i XVII wieku, gdy warzono tu na dużą skalę sól. W tym czasie powstała znajdująca się tu studnia solankowa. W latach 2009–2010 powstała w tym miejscu kaskada solna o charakterze zdrojowym, gdyż występujący w solankach jod ma właściwości zdrowotne.
2. Kościół pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy – kościół z 1739 r. jest dębowo-modrzewiową budowlą o konstrukcji zrębowej. Do 1929 r. był kościołem parafialnym w pobliskiej Lubeni, konsekrowanym w 1745 r. Po wybudowaniu tam nowej świątyni został rozebrany i przewieziony do Straszyc, gdzie dobudowano mu murowaną zakrystię, sklepienia i wieżę. Razem z kościołem przeniesiono między innymi: ołtarz, krucyfiks na belce tęczowej oraz tablicę konsekracyjną.
3. Miejsce pamięci narodowej – 23 czerwca 1943 roku hitlerowskie oddziały SS i żandarmerii niemieckiej dokonały pacyfikacji wsi Lubenia w odwecie za działalność patriotyczną i konspiracyjną mieszkańców. Rozstrzelano w tym dniu 6 mieszkańców Lubeni.
4. Stare Kościelisko – w tym miejscu stał do 1929 roku drewniany, modrzewiowy kościół barokowy p.w. św. Urszuli oddany do użytku wiernych w 1739 roku (obecnie w Straszyc). Pierwotnie stały tutaj co najmniej dwie budowle sakralne, zniszczone przez najazdy obcych wojsk. Z tych budowli zachowały się jedynie cenne drewniane rzeźby z XVII wieku (obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Rzeszowie) oraz zabytkowy dzwon z 1694 roku (obecnie Muzeum Okręgowe w Rzeszowie). Współcześnie „stare Kościelisko” stanowi swoiste miejsce kultu religijnego mieszkańców Lubeni.
5. Grodzisko Okop. Gród obronny w Lubeni położony był na granicy tzw. Rusi Czerwonej i państwa polskiego. Pierwotnie nosił nazwę Horodna i swoje znaczenie utracił ostatecznie w XIV wieku, po przyłączeniu tych terenów do Polski przez króla Kazimierza Wielkiego w 1345 roku. Grodzisko „Okop” należy do najcenniejszych historycznie zabytków wsi Lubenia.
6. Gipsiarnia Branickich – na skraju wsi Siedliska, w przysiółku Broniakówka ukształtowały się w okresie miocenu (23 -12 mln lat temu) rozległe pokłady skał gipsowych. W niektórych miejscach sięgają one nawet kilkudziesięciu metrów głębokości. W XVII wieku właściciele tych terenów, magnacki ród Branickich rozpoczął eksploatację złóż w celach budowlanych. Gips z Siedlisk został użyty, m.in. do budowy rodowej siedziby Branickich w Białymstoku oraz w Tyczynie. Kopalnia gipsu (zwana przez miejscową ludność „gipsiarnią”) czynna była (z przerwami) aż do połowy lat 50-tych, kiedy to ostatecznie zaprzestano eksploatacji złóż gipsowych.

7. Chłopski most – most zbudował w 2 poł. XIX w. niejaki Paweł Materna - kmieć lubeński z przysiółka Obręczna w Lubeni. Niezwykła precyzja wykonania mostu i technika budowlana zastosowana przez jego budowniczego (most zbudowano z kamienia rzeczno bez użycia zaprawy), nadają mu cechy oryginalnego zabytku architektury ludowej. Na terenie Polski zachowało się zaledwie kilka tego typu obiektów. Ponad stuletni most do dziś służy okolicznym mieszkańcom, co potwierdza wyjątkową jakość i solidność chłopskiej konstrukcji.
8. Muzeum Regionalne w Solonce.
9. Muzeum Strachów Polnych – Placówka ma 70 eksponatów. Część z nich to oryginalne strachy, które po latach służby na okolicznych polach jako zasłużeni emeryci uświetniają zbiory muzealne, które warto zobaczyć.
10. Tor rowerowy „DIRT” – tor rowerowy - DIRT rozpoczynający się górą startową składa się z ziemnych przeszkód. Przebieg trasy toru rowerowego DIRT kończy tor rowerowy Pumptrack. Ziemny rowerowy plac zabaw Pumptrack składa się z garbów, zakrętów profilowanych oraz małych (hopek) ułożonych w takiej kolejności, by możliwe było rozpędzenie się i utrzymanie prędkości bez pedałowania.
11. Siedlisko „Brzeziny”.
12. Ośrodek Aktywnego Wypoczynku „MARATON”.
13. Ośrodek Jeździecki Kamieniec.
14. Ośrodek konny HIPO-HIT.
15. Cztery ścieżki rowerowe.
16. Trakt Madziarski – jeden z najstarszych szlaków komunikacyjnych Podkarpacia, który już w czasach rzymskich (II – IV wiek n.e.) przemierzały karawany kupieckie w kierunku nad Bałtyk. Współcześnie trakt „madziarski” utracił swoje znaczenie komunikacyjne ze względu na niekorzystny teren (pagórki i strome wzniesienia), a zyskał turystycznie, stając się atrakcyjną trasą rowerową i widokową.
17. Pieszy szlak solankowy.
18. Źródła leczniczych wód siarczanowych – niewątpliwym bogactwem naturalnym na terenie gminy Lubenia są źródła leczniczych wód siarczanowych. Bardzo wydajne źródło znajduje się u zbiegu granic wsi Lubenia – Hermanowa – Budziwój, w otoczeniu pięknych jarów bukowych.
19. Źródła wody siarczanowo – jodowej – bogate źródła wody siarczanowo – jodowej znajdują się w przysiółku Horodne w Lubeni.

Gmina Sokołów Małopolski

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 19 Cerkiew w Wólce Niedziwieckiej.

Źródło: portal internetowy: www.umsokolowmlp.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Kościół pw. MB Królowej Polski – drewniany kościół w Wólce Niedźwiedziej z 1607 r. (przeniesiony z Woli Zarczyckiej). Położony na niewielkim wzniesieniu, tuż przy drodze Sokołów Młp. – Leżajsk jest perłą architektury sakralnej na Podkarpaciu. Na placu kościelnym znajduje się dzwonnica, która została zbudowana w 1971 r. Na uwagę zasługują, bardzo rzadko spotykane cymbałki ołtarzowe, używane w czasie Podniesienia.
2. Parafia Rzymsko-Katolicka pod wezwaniem Ofiarowania NMP w Górnem – parafia Górno pw. Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny została utworzona w roku 1599 przez kardynała krakowskiego Jerzego Radziwiłła. Obecny kościół według projektu Jana Sas-Zubrzyckiego wybudowano w latach 1911-1913 (neogotycki, pseudo bazylika trójnawowa z transeptem i trójbocznie zamkniętym prezbiterium).

3. Kościół p.w. św. Bartłomieja Apostoła – pierwszy kościół powstał w roku 1567, służył on parafii ponad 300 lat. Obecny, murowany w stylu neogotyckim, wzniesiono w latach 1895 – 97. Od początku obecnego wieku istnieje cmentarz parafialny o pow. 2 ha, gdzie na początku lat 80-siątych wzniesiono kaplicę.
4. Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela, Sanktuarium Matki Bożej Królowej Świata - Opiekunki Ludzkich Dróg – obecny kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela wzniesiono w latach 1908-1916. Trzynawową świątynię zaprojektował w stylu neogotyckim profesor Politechniki Lwowskiej Jan Sas-Zubrzycki.
5. Kościół p.w. Opatrzności Bożej – w 1795 roku, przeniesiono do Trzebosia drewniany pomocniczy kościół Świętego Ducha z Sokołowa Małopolskiego. Obecny kościół wybudowano w latach 80 – tych XIX wieku. Kościół ma formę trójnawowej bazyliki, znajduje się w nim barokowy krucyfiks, XIX-wieczne organy (dwukrotnie remontowane) oraz XVII-wieczna kopia obrazu Rubensa.
6. Synagoga/Dom Kultury – została wybudowana w XIX wieku. Podczas II wojny światowej została poważnie zdewastowana przez Niemców. Po wojnie została przebudowana i obecnie mieści się w niej dom kultury oraz regionalne muzeum.
7. Kopiec Niepodległości w miejscowości Trzeboś – Kopiec Niepodległości usypany w latach 30. XX w. Na kopcu znajduje się granitowy obelisk z umieszczonym na szczycie orłem niepodległościowym. Poniżej umieszczono napis: „Bóg, Honor, Ojczyzna”.
8. Fortyfikacje Sokołowa – w latach 20. XVII w. miasto zostało otoczone fortyfikacjami ziemnymi. Wały miejskie i fosa miały bronić Sokołowa przed najezdami. Otaczały one miasto właściwe, oddzielając je od przedmieścia. Wały zlikwidowano z polecenia władz austriackich w końcu XVIII w.
9. Dwa pomniki i mogiła.
10. Muzeum Regionalne Towarzystwa Miłośników Ziemi Sokołowskiej – muzeum gromadzi i udostępnia przedmioty związane z historią ziemi sokołowskiej, tzn. przedmioty szewców, stolarzy, kowali i garncarzy, militaria, itp.
11. Kryta Pływalnia w Sokołowie Młp. - kryta pływalnia to obiekt nowoczesny typu Aquapark, który posiada basen sportowy z 6 pasami o długości 25m, basen rekreacyjny z masażem karku i tułowia, gejzerem wodnym i sztuczną falą oraz basen dla dzieci z jeżem wodnym i dzwonkiem.
12. Jeden turystyczny szlak pieszy.
13. Leśny Szlak Eurogalicji – to piesza i rowerowa trasa turystyczna licząca 50 km. Przebiega przez 3 gminy: Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski i Kamień. Leśny szlak Eurogalicji to nie tylko trasa dla ludzi lubiących aktywny wypoczynek, ale także miłośników, przyrody (piękne lasy i łąki), historii i zabytków oraz tradycyjnego jadła, bo są tu też lokale serwujące takie dania. Odcinek na terenie gminy Sokołów Młp. przebiega przez Turzę i Sokołów Młp.
14. Sokołowsko - Wilczowolski Obszar Chronionego Krajobrazu – powierzchnia 23570 ha. Rosną tu bory mieszane, fragmenty łąk i buczyny karpackiej.

15. Zalew „Niedźwiadek” - ponad 8-hektarowy akwen, bogaty w karpie, karasie, płocie, szczupaki i liny. Można w nim złowić także suma. Każdego roku na zalewie organizowane są zawody wędkarskie. Powstał w 2000 roku.

Gmina Świlcza

W gminie Świlcza nie znajdują się obiekty w kategorii eko-technologie.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 20 Dwór i park krajobrazowy w Trzcianie.

Źródło: portal internetowy: www.umtyczyn.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Dwór i park krajobrazowy w Trzcianie – obecny charakter budynku piętrowego późno eklektycznego, o oszczędnym, lecz bardzo gustownym wystroju – mającego pozory raczej willi podmiejskiej, niż tradycyjnego dworu ziemskiego. Obrys dworu i jego orientacja nie uległy zmianie, natomiast wystrój niestety tak (po dwóch powojennych przebudowach, jedynie zewnętrzny wiernie utrzymany podczas remontu konserwatorskiego w 1976 r.). Po wojnie w dworze mieściła się świetlica Samopomocy Chłopskiej, a decyzją z 11 sierpnia 1945 r. cały ze-

- spół (liczący jak obecnie ok. 11 ha) został przekazany Gminnej Szkole Rolniczej Męskiej, przekształconej później w Technikum Melioracyjne, a obecnie noszącej nazwę Zespół Szkół Techniczno-Weterynaryjnych w Trzcianie.
2. Zabytkowy Kościół w Mrowli – Pierwotny drewniany kościół w Mrowli zbudowany w XIV w., pw. św. Łukasza Ewangelisty. Niestety nie zachował się żaden przekaz ikonograficzny, na podstawie, którego można by odtworzyć jego wygląd.
  3. Zabytkowy Kościół w Trzcianie – trzeci obecny kościół. W Kronice Parafii czytamy, że fundatorami byli właściciele Trzciany rodzina Christianich - a właściwie Ludgarda Christiani. Kościół parafialny w Trzcianie znany jest w całej Polsce dzięki zabytkowym i cennym ołtarzom. Ołtarze w kościele są prawdziwym skarbem kościoła. Obydwa boczne pochodzą z pierwszej ćwierci XVII wieku i są namalowane w stylu późnorenesansowym na desce tłustą temperą.
  4. Park podworski w Bratkowicach – bratkowicki park w obecnych granicach zajmuje powierzchnię 5,2 ha. Został wpisany decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z siedzibą w Przemyślu jako dobro kultury do rejestru zabytków. Park stanowi pozostałość dawnego założenia dworsko - parkowego w Bratkowicach, funkcjonującego nieprzerwanie przynajmniej od XVI w. do 1908 r. W czasach Rzeczypospolitej Dwojga Narodów był ośrodkiem tzw. starostwa bratkowickiego, wchodzącego w skład dóbr królewskich. Od zaborcy austriackiego, który przejął dobra królewskiej kupił go w 1818 r. Turnauowie, następnie we władaniu Gabriela Jaworskiego, hr. Dominika Reya, Christianich i Adama Wiktora.
  5. Regionalny Dom Tradycji Ludowych – dnia 01.12.2011 roku decyzją Wójta Gminy Świlcza Wojciecha Wdowika Regionalny Dom Tradycji Ludowych w Trzcianie został przekazany pod zarząd Dyrektora Zespołu Szkół w Trzcianie. W chwili obecnej Zespół Szkół w Trzcianie oferuje możliwość zwiedzania.
  6. Kolumna szwedzka w Kamionnej – obelisk zbudowany w stylu tokańskim, w 1656 roku. 10-metrowa kolumna wspiera się na czworobocznym cokole, zwieńczona jest abakusem i czworoboczną ażurową latarnią, nakrytą piramidальnym daszkiem i krzyżem. Wewnątrz latarni znajdują się rzeźba Chrystusa Frasobliwego. Książę Jerzy Lubomirski zatrzymał się z wojskiem w Kamionnej, na wzgórzu ponad wsią. Był to dobry punkt strategiczny, ponieważ stąd było widać wszystko wokół i nic ważnego nie mogło ująć uwadze. Wreszcie nadeszli Szwedzi maszerujący z Krakowa do Sącza i rozgorzała bitwa, w której brali także udział okoliczni chłopci. Książę miał oczywiście przewagę ze względu na zajmowane położenie i odniósł zdecydowane zwycięstwo. Nie wiemy dokładnie jak liczne wojska uczestniczyły w tej bitwie - prawdopodobnie była ona niewielka. Lecz książę wystawił pomnik dla upamiętnienia zwycięskiej potyczki.
  7. Jeden szlak turystyczny pieszy.
  8. Ścieżka ekologiczna oraz jedna ścieżka dydaktyczno – przyrodnicza.

9. Rezerwat przyrody.
10. Stawy rybne w Trzcianie – dwa zbiorniki retencyjne o powierzchni 8 ha, znajdujące się w pobliżu użytku ekologicznego, na dawnych pastwiskach gromadzkich. Zbiorniki są załączkami ośrodka rekreacyjnego dla mieszkańców Gminy.
11. Zbiornik retencyjny w Bratkowicach - kąpielisko w Bratkowicach to zbiornik wodny o charakterze retencyjnym, zasilany wodami miejscowego potoku.

Gmina Trzebowniko

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 21 Barokowy pałac w miejscowości Łąka

Źródło: portal internetowy: www.zamki.res.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Barokowy pałac w Łące – wzniesiony przez Lubomirskich na przełomie XVII i XVIII w. według projektu Tylmana z Gameren, w miejscu dawnego dworu obronnego Kostków datowanego na XVI w. Pałac został poddany przebudowie w latach 1763 - 1776. W 1853 r. Zofia z hr. Potockich utworzyła w pałacu zakład dla sierot. Oprócz pałacu zachowały się także ślady obwarowań, spichlerz, stajnie oraz XVIII - wieczna brama. Istnieją również pozostałości parku krajobrazowego z aleją dojazdową oraz fosą z drugiej połowy XVI w. Obecnie mieści się

- tu Dom Pomocy Społecznej dla Dzieci prowadzony przez Zgromadzenie Sióstr Opatrzności Bożej.
2. Kościół pw. Niepokalanego Serca NMP – kościół w Stobiernej powstały w 1891 r. Posiada drewnianą ambonę w kształcie łodzi rybackiej oraz późnogotycki posąg Madonny z Dzieciątkiem z początku XVI w.
  3. Kościół parafialny pw. Św. Onufrego – kościół parafialny w Łące, późnobarokowy, z 1713 r., ukończony w 1744 r. Z XVIII w. pochodzi urządzenie wnętrza, dzwonnica i ogrodzenie.
  4. Kościół pw. Narodzenia NMP – kościół w Zaczerniu, wybudowany w latach 1803 - 1806, z pięcioma ołtarzami oraz dwunastogłosowymi organami. Przy kościele znajduje się kaplica grobowa Jędrzejowiczów z 1885 r. Wybudowana według projektu Tadeusza Stryjeńskiego.
  5. Zespół klasztorny sióstr słuźebniczek Starowiejskich – zespół klasztorny w Jasionce z 1892 r. Obejmujący kościół parafialny pw. Św. Stanisława Kostki i dom zakonny.
  6. Kościół pw. Św. Wojciecha – kościół parafialny w Trzebowniku z 1945 r. Poświęcenia kamienia węgielnego dokonał, pochodzący z Trzebownika, ksiądz biskup Wojciech Tomaka.
  7. Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej i św. Ojca Pio – sanktuarium wybudowane w latach 1984 - 1988 z inicjatywy pochodzącego z Terliczki zakonnika kapucyńskiego o. Włodzimierza Lecha (dwupoziomowy kościół wzniesiony jako wotum wdzięczności dla Matki Bożej Fatimskiej za ocalenie życia Ojca Świętego Jana Pawła II po zamachu 13 maja 1981 roku).
  8. Zespół dworski w Jasionce – aktualnie hotel „Ostoya” - zbudowany w pierwszej połowie XIX w. Jest to budowla w typie romantycznym powstała prawdopodobnie przy udziale znakomitych architektów - Piotra Aignera i Fryderyka Baumana. W 1887 r. Jędrzejowiczowie dokonali rozbudowy dworu według planów Tadeusza Stryjeńskiego. W otoczeniu dworu znajduje się park krajobrazowy z końca XVIII w. Jego ozdobą jest okazały platan klonolistny mający w obwodzie 500 cm.
  9. Muzeum Regionalne w Zaczerniu – w muzeum można obejrzeć eksponaty obrazujące życie wsi od najdawniejszych czasów. Zbiory te są świadectwem życia przodków.
  10. Drewniana studnia w Terliczce – podczas prac archeologicznych w Terliczce natrafiono na drewnianą studnię datowaną na koniec IX w. p.n.e. Studnia z czasów kultury łużyckiej jest najstarszym tego typu obiektem w Polsce. Obecnie przeniesiona do Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.
  11. Cztery pomniki i jeden obelisk.
  12. Orkiestra Dęta w Zaczerniu – działa od 1984 roku, kontynuując tradycje swoich poprzedników z 1910 r. i okresu międzywojennego. Obecnie orkiestra liczy 28 osób. W repertuarze posiada prawie 200 utworów. W czasie swojego istnienia

koncertowała około 600 razy. Ważniejsze występy to: występ w Krośnie w 1997 roku podczas wizyty papieża Jana Pawła II, koncert w Preszowie na Słowacji w 1994 roku.

13. Zespół tańca estradowego i nowoczesnego LARGO – w 2004 roku nastąpiła reorganizacja pracy zespołów tanecznych prezentujących nowoczesne formy taneczne. Z trzech mniejszych grup, działających od 1994 roku pod nazwami SWIFT i WALENTYNKI, został utworzony jeden zespół tańca estradowego i nowoczesnego LARGO, do którego uczęszczają dzieci i młodzież z terenu całej gminy. Zespół bierze udział w przeglądach, występuje podczas uroczystości lokalnych, a także na terenie całego województwa podkarpackiego.
14. Zespół tańca ludowego CZTEROLISTNA KONICZYNKA – zespół działa od 2001 roku, występuje podczas uroczystości lokalnych i gminnych, a także bierze udział w przeglądach zespołów.
15. Dwa turystyczne szlaki piesze.
16. Rezerwat przyrody.
17. 18 pomników przyrody.

Gmina Tyczyn

W gminie Tyczyn obiektów o walorach specjalistycznych i w kategorii eko-technologie nie stwierdzono podczas prowadzonych badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 22 Pałac Wodzickich w Tyczynie.

Źródło: portal internetowy: www.zamki.res.pl z dnia 29 czerwca 2016 roku

1. Pałac Wodzickich w Tyczynie - Aktualny, piętrowy dwór umownie nazywany pałacem został zbudowany w latach 1862-1869 przez hr. Ludwika Wodzickiego. Był on później rozbudowywany i przebudowywany. W 1881 r. wg projektu znanego krakowskiego architekta T. Stryjeńskiego dobudowano do niego od północnego zachodu pawilon. Zachował się wystrój wewnętrzny budynków pałacowych - przekształconych po II wojnie światowej na szkołę i internat. Elementami dawnej tzw. małej architektury są: - lodownia na zachód od oficyny - mur ogrodzeniowy z 1909 r. otaczający park od wschodu i częściowo od południa. Obecnie szkoła.
2. Zespół kościelny w Tyczynie – kompleks z 2 poł. XV w., w skład którego wchodzi: kościół parafialny p.w. św. Katarzyny i pw. Trójcy Przenajświętszej z dwoma dzwoniczami, wikarówką, ogrodzeniem kościoła i cmentarzem oraz trzema bramkami w ogrodzeniu kościelnym, plebanią wraz ogrodzeniem i bramą wjazdową do plebani. Kościół budowany początkowo w stylu gotyckim, ukończony w stylu barokowym.
3. Układ urbanistyczny w Tyczynie - kształtowany od 1368 r. do początków XIX w. Rynek z zabytkowymi kapliczkami w skład którego wchodzi: Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury im. Katarzyny Sobczyk, budynek Urzędu Miejskiego, pomnik Grunwaldu z figurą Matki Bożej, dom mieszkalny z zachowaną kuczką żydowską na strychu (obiekt wpisany do rejestru zabytków).
4. Centrum Turystyki i Rekreacji Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Kielnarowej – w skład obiektów sportowych wchodzi: hala sportowa, ośrodek jeździecki, boiska otwarte do koszykówki i piłki siatkowej.
5. Jeden turystyczny szlak pieszy.

Powiat rzeszowski posiada 14 gmin z około 500 zinventaryzowanymi obiektami. Wśród walorów w poszczególnych gminach na uwagę zasługują takie obiekty, jak: rezerwy przyrody, kapliczki przydrożne, kapele i zespoły śpiewacze, turystycznymi trasami pieszymi i rowerowymi i konnymi. Ponadto wyróżnić można pałace, dworki, muzea, teżnie solankową, obiekty sakralne, pomniki, zabytkowe budowle i układy urbanistyczne. W powiecie rzeszowskim znajdują się 23 gospodarstwa agroturystyczne.

2.3.4. POWIAT LUBACZOWSKI

Do powiatu lubaczowskiego należą gminy: Cieszanów, Horyniec Zdrój, Lubaczów – gmina, Narol, Oleszyce, Stary Dzików, Wielkie Oczy, Lubaczów – miasto.

Gmina Cieszanów

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 23 Cerkiew we wsi Gorajec

Źródło: portal internetowy: www.podkarpackie.fotopolska.eu z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Gorajcu z XVI w. Należy do najstarszych obiektów drewnianego budownictwa cerkiewnego w Polsce. Cerkiew została zbudowana w 1586 r. Cerkiew ma konstrukcję zrębową i usadowiona jest na kamiennej podmurówce.
2. Cerkiew Pokrow Najświętszej Marii Panny w Chotylubiu. Drewniana cerkiew, zbudowana w latach 1886-1888. Cerkiew położona jest na nieznacznym wznie-

sieniu pośrodku wsi, przy drodze z Cieszanowa do Brusna. Świątynia jest orientowana, trójdzielna, konstrukcji zrębowej. Węgly łączone na rybi ogon z rysiami podpierającymi okap osłaniający zrąb. Wewnątrz zachowało się wyposażenie z XVII–XIX w., m.in. ikonostas.

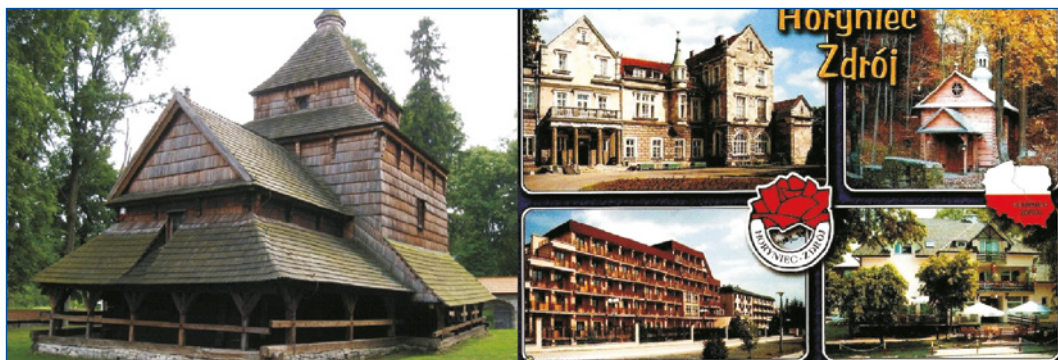
3. Cmentarz Grekokatolicki w Chotylub. Dawny cmentarz grekokatolicki z zabytkowymi nagrobkami bruśnieńskimi.
4. Cerkiew św. Jerzego w Cieszanowie. Murowana filialna cerkiew grekokatolicka, znajdująca się w Cieszanowie. Cerkiew wzniesiona w 1900 r. na miejscu starszej, drewnianej cerkwi z 1804 r. Należała do grekokatolickiej parafii w Nowym Siole.
5. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Dachnowie. Drewniana parafialna cerkiew grekokatolicka, znajdująca się w Dachnowie. Cerkiew zbudowana została w 1929 roku, w miejscu starszej, drewnianej cerkwi z 1735 r. Po wojnie cerkiew została przejęta przez kościół rzymskokatolicki. Do 1992 r. pełniła rolę kościoła parafialnego parafii Podwyższenia Krzyża Świętego w Dachnowie.
6. Cerkiew Narodzenia NMP w Kowalówce. Drewniana cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy. Cerkiew drewniana, wzniesiona w 1767 r. na planie krzyża, jednokopułowa. Po 1947 r. nieczynna, obecnie użytkowana przez kościół rzymsko-katolicki pw. Narodzenia NMP.
7. Cerkiew Narodzenia NMP w Niemstowie. W Niemstowie była cerkiew drewniana grekokatolicka już w 1696 r., potem nowo zbudowana w 1822 r., z pięknym ikonostasem przedstawiającym tajemnice Różańca św. Cerkiew drewniana już nie istnieje. Ikonostas został przekazany do cerkwi w Jarosławiu. W latach 1910 - 1912 zbudowana została okazała murowana cerkiew, która jest obecnie kościołem parafialnym pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny.
8. Cerkiew św. Eliasza Proroka w Nowym Siole. Murowana parafialna cerkiew grekokatolicka. Cerkiew zbudowana została w 1907 r. w miejscu starszej, drewnianej cerkwi, remontowano ją w 1930 r. Do parafii należała filialna cerkiew w Cieszanowie. Po wojnie cerkiew została przejęta przez kościół rzymskokatolicki.
9. Cerkiew Przemienienia Pańskiego w Starym Lublińcu. Murowana filialna cerkiew grekokatolicka. Cerkiew wzniesiona w 1927 r., zbudowana w miejscu starszej, drewnianej cerkwi z 1607 r., remontowanej w 1700 r. Należała do grekokatolickiej parafii w Nowym Lublińcu. Po wojnie przejęta przez kościół rzymskokatolicki.
10. Synagoga w Cieszanowie. Synagoga znajdująca się w Cieszanowie została zbudowana w 1889 r. Podczas II wojny światowej hitlerowcy zdewastowali synagogę. Po wyzwoleniu miasta w 1944 r. synagoga została przeznaczona na magazyn. Od początku lat 90 XX wieku budynek stoi opuszczony w stanie zamkniętej ruiny. Murowany budynek synagogi wzniesiono na planie kwadratu. Z dwóch stron dobudowane są dobudówki, w których znajdował się babiniec oraz instytu-

- cje gminy żydowskiej. Od 2013 r. przy synagodze prowadzone są prace remontowe mające na celu przywrócenie budynku do użyteczności.
11. Pałac Avenariusów. Budowę pałacu rozpoczęto w 1937 r. Właścicielem Niemstowa był wówczas Zdzisław Avenarius. Budynek miał pełnić funkcję reprezentacyjno - mieszkalną, a planowane zakończenie prac przy pałacu przewidziano na wrzesień 1939 r. Ze względu na wybuch wojny nie został niestety ukończony. Prowadzi do niego aleja grabowa. Został zbudowany na planie prostokąta z ośmioboczną wieżą. Jeszcze w 1939 r. pałac wyposażony był już w instalacje: wodną, kanalizacyjną i centralnego ogrzewania. Obecnie pałac jest odrestaurowany i znajduje się w nim Niepubliczny Zakład Opiekuńczo - Leczniczy.
  12. Ruiny murowanego dworu w Nowym Siole. W Nowym Siole podziwiać możemy ruiny XVII - wiecznego murowanego dworu, który w przeszłości pełnił funkcje obronne. Zbudowano go na rzucie wydłużonego prostokąta. Od frontu widać było portyk i wsparty na czterech filarach taras. W XIX w. budynek przebudowano, a w czasie II wojny światowej uległ częściowemu zniszczeniu. Ruiny dworku otacza duży park z przełomu XVIII i XIX wieku.
  13. Trzy pomniki.
  14. Wioska Kozacka w Cieszanów. Zlokalizowana jest na terenie kąpieliska „Wędrowiec”. Powstała podczas realizacji projektu „Wioska Kozacka jako produkt turystyczny”, realizowanego przez Stowarzyszenie Cieszanowskie Forum Gospodarcze.
  15. Kąpielisko „Wędrowiec”. 10 nowych domków letniskowych położonych przy kąpielisku w Nowym Siole. Obiekty leżą na granicy miasta Cieszanów ze wsią Nowe Sioło.
  16. Centrum Edukacji Ekologicznej w Cieszanowie.
  17. Dwie ścieżki nordic walking.
  18. Jedna ścieżka rowerowa.
  19. Jeden rezerwat przyrody.
  20. Ogród botaniczny w Cieszanowie. Ogród botaniczny w Cieszanowie powstał w 2012 r. w ramach projektu „Centrum Edukacji Ekologicznej w Cieszanowie. Składa się z wydzielonych stref: dendrologicznej, ogrodu skalnego, różanego, wrzosowego, ogrodu traw i ziół.
  21. Zalew w Starym Lublińcu. Zalew został utworzony w 1970 r. na rzece Wirowa. Powierzchnia zalewu to ok. 40 ha. Jest stałym miejscem spędzania czasu dla wędkarzy. Swoje miejsce mają tu też liczne gatunki ptaków.

Gmina Horyniec Zdrój

W gminie Horyniec obiektów o walorach specjalistycznych i w kategorii eko-technologie w trakcie badań nie stwierdzono.

Wybrane objekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 24 Cerkiew we wsi Raduż oraz miejscowość Horyniec Zdrój.

Źródło: portal internetowy: www.sobieski.lubaczow.com.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew pod wezwaniem św. Paraskewy w Radużu. Cerkiew ta należy do najstarszych i najlepiej zachowanych obiektów drewnianego budownictwa cerkiewnego w Polsce. Znalazła się na prestiżowej, międzynarodowej liście World Monuments Fund (WMF). Położona jest na owalnym wzgórzu nad potokiem Radużka, i wraz z dzwonnica otoczona jest murem. Polichromia z 1648 r. W czerwcu 2013 r. została wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Od 2010 roku zespół zabudowań cerkiewnych stanowi oddział Muzeum Kresów w Lubaczowie.
2. Cerkiew Narodzenia NMP w Horyńcu-Zdroju. Cerkiew jest obecnie kościołem zdrojowym pod wezwaniem bł. Jakuba Strzemię. Początkowo była to kaplica dworska wybudowana w 1818 r., która stanowi front obecnego kościoła. Jest to świątynia klasycystyczna, z czterokolumnowym portykiem, nad wejściem do niej znajduje się Szreniawa - herb Stadnickich, fundatorów kaplicy. Właściciele Horyńca przekazali obiekt unitom i aż do lat powojennych wykorzystywany był jako świątynia unicka. Po 1947 r. cerkiew została przejęta przez katolików. W 1984 r. do starego kościoła od strony prezbiterium dobudowano nową nawę, a także plebanię.

3. Cerkiew św. Paraskewy w Nowym Bruśnie. Drewniana cerkiew powstała na początku wieku XVIII dokładnie w 1713 r. Była otoczona zadaszeniami i sobotami, które później zlikwidowano, pod koniec XIX wieku dobudowano zakrytą, a nieco później nowy babiniec. Po przebudowach sylwetka została znacznie zmieniona, mimo tego zachowała swoją trójkopułową bryłę. Po II wojnie światowej została przejęta przez państwo. Cerkiew jest orientowana, konstrukcji zrębowej, trójdzielna. Obecna bryła świątyni, jakkolwiek ustępuje poprzedniej, wyróżnia się swą malowniczą sylwetką spośród cerkwi istniejących w okolicach Lubaczowa.
4. Cerkiew Pokrow NMP w Podemszczyźnie. Drewniana parafialna cerkiew greckokatolicka. Cerkiew zbudowana została w 1882 r., w miejscu starszej, drewnianej cerkwi. Po wojnie cerkiew została przejęta przez kościół rzymskokatolicki.
5. Cerkiew Narodzenia NMP w Prusiu. Drewniana cerkiew greckokatolicka. Cerkiew została wybudowana w 1887 r. i konsekrowana rok później. Wewnątrz zachowała się część dawnego wyposażenia, m.in. ikonostas. Niektóre ikony zostały wyjęte z ikonostasu i rozwieszono na ścianach świątyni. Obecnie cerkiew wykorzystywana jest jako kościół filialny parafii rzymskokatolickiej w Werchracie. Obok cerkwi wolno stojąca drewniana dzwonnica, Po drugiej stronie drogi cmentarz, na którym zachowały się nagrobki bruśnieńskie.
6. Cerkiew św. Jerzego w Werchracie. Kościół św. Józefa w Werchracie z 1910 r. to dawna cerkiew św. Jerzego. Świątynia w stylu neoklasycystycznym zbudowana jest na rzucie krzyża, z centralnie umieszczoną kopułą. Wewnątrz znajdują się cenne zabytki sztuki sakralnej – cztery XVIII-wieczne drewniane rzeźby.
7. Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy w Radrużu. Prawosławna cerkiew (obecnie kościół katolicki) z 1931 r. Cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy została wybudowana na lewym brzegu potoku Radrużka w 1931 r. Świątynia posiada układ trójdzielny, z dużą ośmioboczną kopułą nad nawą główną.
8. Kościół i klasztor franciszkanów w Horyńcu-Zdroju. Zespół o charakterze obronnym (grube na 2,5 m ściany, mur obronny i fosa) z XVIII w. Budowę rozpoczął w 1703 r. Piotr Felicjan Telefus, ukończył w 1759 r. Mikołaj Stadnicki. Barokowy kościół jest budowlą jednonawową, z węższym prezbiterium i sklepieniem kolebkowym z lunetami.
9. Kościół Parafialny pw. Nawiedzenia NMP, Nowe Brusno. Kościół powstał w latach 1906-1910, poświęcony został przez bpa Władysława Bandurskiego, Świątynia została wymurowana z miejscowego kamienia, kryta jest blachą. W 1996 r. kościół przeszedł gruntowny remont.
10. Ruiny zespołu cerkiewnego, Dziewięcierz. Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego powstała w latach 1837-39 r. Cerkiew była drewniana, miała podpiwniczoną zakrytą i charakteryzowała się typowym trójdzielnym układem, gdzie każda część przykryta była kopułami. Została rozebrana ok. 1951 r., na skutek wcześniejszej dewastacji przez żołnierzy radzieckich, którzy jeszcze w latach

- 40-tych XX w. ściągneli z cerkwi i dzwonnicy blachę. Materiały z rozebranej świątyni użyto do budowy mostu w Horyńcu.
11. Pozostałości klasztoru bazylianów Monasterz. Piwnice w zespole klasztornym bazylianów; ogrodzenie z bramami w zespole klasztornym bazylianów; cmentarz wojenny z I wojny światowej w zespole klasztornym bazylianów; cmentarz ukraiński w zespole klasztornym bazylianów.
  12. Pałac Ponińskich w Horyńcu-Zdroju. Wzniesiony został w 1-szej połowie XIX w. przez Ponińskich jako okazała rezydencja magnacka, w miejsce dawnego dworu Telefusów z 2-giej połowy XVII w. W latach 1905-1912 pałac został b. gruntownie przebudowany (obecnie po sprywatyzowaniu pod nazwą „Bajka”).
  13. Teatr dworski w Horyńcu-Zdroju. Budynek późnoklasykystyczny, wzniesiony w latach 1843–1846 przez Leandra Piotra Ponińskiego na życzenie syna, Ludwika Nikodema – miłośnika teatru. Grały w nim zespoły, m.in. z Wiednia i Lwowa. Obecnie mieści się tu Gminny Ośrodek Kultury oraz ośrodek informacji turystycznej.
  14. Jeden pomnik i dwa bunkry.
  15. Dzwonnica w Krzywe. Drewniana dzwonnica we wsi Krzywe z 1 poł. XIX wieku.
  16. Stary Kamieniołom, Nowe Brusno. Obecnie nieczynny, stanowi atrakcję turystyczną.
  17. Kopiec Piłsudskiego. „Kopiec Piłsudskiego” położony w pobliżu stacji przelądkowej w Werchracie, usypany przez żołnierzy WP stacjonujących w Werchracie w 1927 r. Data powstania 1927 r.
  18. Jeden rezerwat przyrody.
  19. Obszar SOO Natura 2000 – Horyniec. Obszar leży na wysokości 220–368 m n.p.m. W północnej części obszaru występuje urozmaiconą rzeźba terenu i niewielkie zagospodarowanie. Ponad połowę powierzchni obszaru (51%) zajmują lasy (w tym 32% to lasy iglaste), znaczną część stanowią również grunty orne (34%). Powierzchnia 5 630,29 ha.
  20. Południowo-roztoczański park krajobrazowy. Powierzchnia 20,376 ha. Zlokalizowany na terenie Podkarpacia (gminy Horyniec, Narol), założony w 1989 r. Występuje tam wiele ostańców, różnice wysokości sięgają 80-200 m.
  21. Jeziorko Zaniemica - znajduje się w Południowo-Roztoczańskim Obszarze Chronionego Krajobrazu.
  22. Świątynia Słońca, Nowiny Horynieckie. Świątynia Słońca k. Niwek Horynieckich tworzy zespół prawdopodobnie najbardziej zagadkowych i owianych legendami głazów na Roztoczu. Na niewielkim płaskowyżu w środkowej części widzimy dwumetrowy spłaszczony kamień wapienny z otworem w środku. Cały pokryty jest mchem i skierowany na wschód. Według legend w Świątyni Słońca odprawiano pogańskie obrzędy związane z przesileniem wiosennym. W pobliżu znajdują się również mniejsze głazy.

23. Centrum Rehabilitacji Rolników Horyniec-Zdrój to nowoczesny ośrodek rehabilitacyjny położony na skraju malowniczego Roztocza Południowego w otoczeniu nieskażonej cywilizacją przyrody z własnym parkiem i krytą pływalnią „Wodny Świat”.
24. P.P. „Uzdrowisko Horyniec” w ofercie posiada zabiegi lecznicze z wykorzystaniem, jednej z najlepszych borowin w Polsce. Kąpiele w wodzie siarczkowo-siarkowodorowej oraz ćwiczenia w unikalnym w Polsce basenie leczniczym z wodą siarczkowo-siarkowodorową

Gmina Lubaczów

W gminie Lubaczów obiektów o walorach wypoczynkowych i w kategorii zdrowia nie stwierdzono podczas badań, jako ważne dla potencjału turystyki regionu.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 25 Cerkiew we wsi Szczutków

Źródło: portal internetowy: www.sobieski.lubaczow.com.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew św. Dymitra w Szczutkowie. Cerkiew greckokatolicka pw. św. Dymitra Męczennika, wzniesiona w 1904 r. w miejscu poprzedniej; po 1946 r. kaplica

- rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca. W północno-zachodnim narożu zlokalizowana jest drewniana dzwonnica wzniesiona przed 1825 r.
2. Drewniana dzwonnica-brama w Opaka. Wzniesiona około 1898 r. Przy dawnej cerkwi greckokatolickiej pw. Narodzenia NMP, wzniesionej w 1756 r. Doszczętnie spłonęła w 2003 r.
  3. Gorzelnia w miejscowości Huta Kryształowa. Zbudowana na początku XX wieku. Dawniej była częścią folwarku Gołuchowskich, ostatnich właścicieli m.in. Baszni. Prawdopodobnym jest, że na miejscu gorzelnicy stała dawnej huta kryształowa, gdyż tam właśnie znaleziono najwięcej szkła, pozostałych po działającej tu w XVIII w. manufakturze. Obecnie informacje o Hucie szkła można znaleźć kresowej osadzie w Baszni Dolnej.
  4. Jeden rezerwat przyrody.

Gmina Narol

W gminie Narol obiektów w kategorii eko-technologie nie stwierdzono podczas badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 26 Pałac Łosiów w Narolu

Źródło: portal internetowy: www.sobieski.lubaczow.com.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Pałac Łosiów w Narolu. Wzniesiony został przez Antoniego Feliksa hr. Łosia w latach 1776 – 1781. Zbudowany jest w stylu barokowym, na rzucie podkowy, herbowego znaku Łosiów. Budynek główny jest dwukondygnacyjny, prostokątny, połączony arkadami z dwoma parterowymi pawilonami bocznymi. Dziedziniec poprzedza ozdobna brama, droga wjazdowa prowadzi przez aleję starych lip. Przez ok. 50 lat stał opuszczony. W roku 1995 zespół pałacowo-parkowy przeszedł w ręce prywatne.
2. Cerkiew św. Mikołaja w Hucie Różanieckiej. Murowana filialna cerkiew greckokatolicka. Cerkiew zbudowana została w latach 1853/1854, w miejscu starszej, drewnianej cerkwi. Cerkiew należała parafii greckokatolickiej w Płazowie. Została spalona wraz z drewnianą dzwonnica 26 czerwca 1943 r. Przy ruinach cerkwi znajduje się cmentarz greckokatolicki z krzyżami z XIX i początku XX wieku.
3. Cerkiew Ofiarowania MB w Świątyni w Krupcu. Murowana parafialna cerkiew greckokatolicka, znajdująca się w Narolu, w przysiółku Krupiec. Cerkiew zbudowana została w 1899 r., w miejscu starszej, drewnianej cerkwi Świętej Trójcy, zbudowanej w latach 1701-1711. Parafię utworzono w 1887 r. Po II wojnie światowej, eksploatowana jako magazyn, cerkiew popadła w ruinę. Gruntownie wyremontowana w 2011 r., służy obecnie jako świątynia, a także miejsce koncertów. Wokół cerkwi znajduje się cmentarz z nielicznymi zachowanymi zabytkowymi nagrobkami.
4. Cerkiew św. Paraskewy w Łówczy. Drewniana parafialna cerkiew greckokatolicka. Obecnie kościół filialny pw. Matki Bożej Bolesnej należący do rzymskokatolickiej parafii św. Michała Archanioła w Płazowie. Cerkiew zbudowana została w latach 1796-1799, remontowano ją w 1905 r. Do parafii należała filialna cerkiew w Hucie Starej. Po wojnie cerkiew została przejęta przez kościół rzymskokatolicki.
5. Cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej w Płazowie. Murowana parafialna cerkiew greckokatolicka. Cerkiew zbudowana została w 1936 r., w miejscu starszej, drewnianej cerkwi z 1728 r. Po wojnie cerkiew opuszczona i nieużywana.
6. Cerkiew greckokatolicka pw. Opieki NMP Wola Wielka. Wzniesiona w 1755 r. Około 1844 r. cerkiew była rozbudowana (m.in. dobudowano zakrystię). Świątynię przebudowano w latach 90. XIX wieku (m.in. czworoboczną kopułę zrębową nad nawy zastąpiono ośmiopłaciową kopułą sferyczną, powiększono zakrystię). Od 1994 r. cerkiew jest nieużytkowana. Obok cerkwi usytuowana jest wolno stojąca dzwonnica z XVIII wieku. Budowla posiada typowy dla cerkwi ruskich plan trójdzielny z dominującą nawą i dwoma mniejszymi pomieszczeniami na osi podłużnej.
7. Zespół kościoła parafialnego Lipsko. Zespół kościoła parafialnego pw. A. Apostoła, z 1763-1764 r. wraz z dzwonnica. Styl romański, wewnątrz barokowe.

8. Zespół kościoła parafialnego Narol. Zespół kościoła parafialnego pw. NMP z 1790-1804 r., z dzwonnica, cmentarzem i starodrzewiem. Styl klasycystyczny.
9. Stary Dwór Ruda Różaniecka. Datowany na XVII wiek. Architektura późnobarokowa i klasycystyczna. Obiekt znajduje się w parku z XVIII-XX wieku.
10. Pałac w Ruda Różaniecka. Pochodzi z ok. 1740 r. Ostatnim dziedzicem był baron Wattman. Pałac zbudowany jest na rzucie prostokąta, częściowo podpiwniczony, z tarasem wspartym na czterech słupach. Na frontowej fasadzie umieszczone są 2 tarcze herbowe. Park wokół pałacu aktualnie posiada nielicznie zachowany drzewostan. Pałac został znacznie zniszczony w czasie I wojny światowej. Obecnie gruntownie odnowiony pałac jest własnością Domu Pomocy Społecznej.
11. Izba pamięci w Lipsku. Znajduje się w sąsiedztwie kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja Apostoła w dawnym budynku szkoły podstawowej. Rozlokowana na pierwszym piętrze budynku składa się z czterech sal.
12. Trzy ścieżki turystyczne.
13. Sześć tras rowerowych.
14. Cztery turystyczne szlaki piesze.
15. Trzy rezerваты przyrody.

Gmina Oleszyce

W gminie Oleszyce w trakcie badań obiektów w kategorii eko-technologie nie stwierdzono.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

1. Cerkiew Niepokalanego Poczęcia NMP w Borchowie. Obecnie rzymskokatolicki kościół filialny należący do parafii w Oleszycach. Cerkiew zbudowana została w 1770 r., i odnowiona w 1930 r. Do 1930 r. należała do parafii greckokatolickiej w Oleszycach, później była niezależną parafią. Na przełomie XIX i XX wieku w cerkwi podwyższono babiniec i umieszczono w nim chór śpiewaczy. W 1924 do babiniec dostawiono ganek. Po II wojnie światowej, do końca lat 60. XX wieku obiekt nie był użytkowany.
2. Cerkiew św. Onufrego w Oleszycach. Parafialna cerkiew greckokatolicka. Murowana, zbudowana w 1809 r. na planie krzyża, jednokopułowa. W 1901 r. restaurowana i przebudowana. Świątynia jest opuszczona od 1947 r. W latach pięćdziesiątych XX wieku służyła jako magazyn. Obecnie popada w ruinę.
3. Cerkiew Opieki NMP w Starych Oleszycach. Greckokatolicka cerkiew św. Onufrego została wzniesiona w 1809 r., na planie krzyża, jednokopułowa, mуро-

wana, zwieńczona kopułą na wysokim tamburze. W 1901 r. była restaurowana i przebudowana. Świątynia jest opuszczona od 1947 r., W latach 50 XX wieku służyła jako magazyn.

4. Rynek z ratuszem w Oleszycach. Wzniesiony przez Adama Sieniawskiego w 1727 r. Oleszyce jako wieś wymieniane są od XV wieku, przyczym prawami miejskimi uzyskały w 1576 r. Z tego okresu zachował się w znacznej mierze XVI-wieczny lokacyjny układ przestrzenny wraz z blokowym układem zabudowy, którego rdzeniem jest rynek staromiejski z ratuszem pośrodku.
5. Ratusz w Oleszycach. Zabytkowa siedziba Urzędu Miasta i Gminy w Oleszycach, w województwie podkarpackim. Mieści się pośrodku Rynku. Jest to budynek murowany, wzniesiony w 1727 r. W XIX wieku został przebudowany. Został wybudowany na planie czworoboku i posiada dwie bramy oraz dziedziniec.
6. Jeden pomnik.

Fotografia 27 Cerkiew we wsi Borchów

Źródło: portal internetowy: www.wikipedia.org.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

Gmina Stary Dzików

W gminie Stary Dzików w trakcie badań obiektów o walorach wypoczynkowych i w kategorii eko-technologie nie stwierdzono.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 28 Cerkiew w Moszczanicy

Źródło: portal internetowy: www.roztocze.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew św. Michała Archanioła w Moszczanicy. Drewniana cerkiew greckokatolicka, Cerkiew zbudowana została w 1713 r., przebudowana w 1785 r. i w 1930 r. (wzniesiono wówczas nowy babiniec i zmieniono kopułę nad nawą). Na osi cerkwi istnieje drewniana dzwonnica, wzniesiona przed 1890 r. Po wojnie cerkiew została przejęta przez kościół rzymskokatolicki, w latach 1947–1991 była rzymskokatolicką kaplicą filialną.
2. Cerkiew św. Dymitra w Cewkowie. Drewniana parafialna cerkiew greckokatolicka, znajdująca się w Cewkowie. Cerkiew zbudowana została w 1844 r. Remontowano ją w 1925 r. Tradycyjny układ przestrzenny został zmieniony przez dążenie do ujednolicenia przestrzeni wnętrza i zwiększenia roli skrajnych pomieszczeń w ukształtowaniu bryły świątyni. Obecnie cerkiew stoi opuszczona.

3. Cerkiew św. Dymitra w Starym Dzikowie. Murowana greckokatolicka cerkiew parafialna, zbudowana w 1904 r. w miejscu kilku poprzednich cerkwi, z których najstarsza wzmiankowana była w I połowie XVI wieku, a poprzedniczką obecnej była cerkiew zbudowana w 1724 r. Obok cerkwi, zachowała się murowana dzwonnica parawanowa. Opuszczona cerkiew została zdewastowana około 1950 r.
4. Cerkiew św. Dymitraw Ułazowie. Cerkiew greckokatolicka, drewniana, zbudowana w 1835 r., częściowo spalona w 1986 r. i odrestaurowana, przez wiele lat użytkowana jako kościół, obecnie opuszczona. Opodal drewniana dzwonnica z XIX w. i drewniany krzyż z głazem pozbawionym tablicy.
5. Kościół parafialny, pw. Trójcy Stary Dzików murowany, późnobarokowy, jednonawowy z transeptem i prezbiterium. Został wzniesiony w 1781 r. z fundacji Adama Czartoryskiego. Świątynia została powiększona w 1937 r. (dodanie transeptu). W 1975 r. kościół otrzymał nową polichromię.
6. Jedna ścieżka przyrodniczo-edukacyjna.

Gmina Wielkie Oczy

W gminie Wielkie Oczy obiektów o walorach, wypoczynkowych, specjalistycznych i w kategorii zdrowie nie stwierdzono podczas badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

1. Cerkiew św. Dymitra Męczennika w Łukawcu. Zabytkowa, nieużytkowana, drewniana cerkiew greckokatolicka, znajdująca się w miejscowości Łukawiec. Wybudowana w 1701 r. i przebudowana w 1923 r. W latach sześćdziesiątych XX wieku, zmieniono ją w magazyn. W roku 1987 spłonęła w pożarze. Została odbudowana w latach 1990-1994. Jej wnętrze jest opustoszałe.
2. Cerkiew Opieki Matki Bożej w Bihalach. Drewniana cerkiew greckokatolicka z 1821 r., powstała w miejsce poprzedniej, która uległa spaleni, rozbudowana na przełomie XIX i XX wieku, wyremontowana w 1928 r., po 1948 r. użytkowana jako kaplica filialna parafii rzymskokatolickiej w Łukawcu. W 1964 r. została zaliczona do 4 grupy zabytków.
3. Cerkiew św. Dymitra w Kobylnicy Wołoskiej. Murowana parafialna cerkiew greckokatolicka. Cerkiew zbudowana została w 1923 r., w miejscu starszej, drewnianej cerkwi z 1666 r. Po wojnie cerkiew została przejęta przez kościół rzymskokatolicki. Od 1985 r. msze w rycie greckim rozpoczął odprawiać ksiądz Piotr Kryk.

Fotografia 29 Cerkiew we wsi Łukawiec

Źródło: portal internetowy: www.wielkieoczy.info.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

4. Cerkiew św. Mikołaja w Wielkich Oczach. Cerkiew greckokatolicka wzniesiona w 1925 r., po 1947 r. i akcji „Wisła” pozbawiona funkcji sakralnej i zaadaptowana na magazyn. Obecnie jest własnością Skarbu Państwa, stoi pusta i pozbawiona wyposażenia. Świątynia ta jest jedyną podkarpacką cerkwią wzniesioną w konstrukcji szachulcowej z ceglany wypełnieniem na podmurówce z cegły i betonu. Zbudowana na planie prostokąta, tradycyjnie orientowana z jedną nawą wyższą od prezbiterium oraz wydzielonym babińcem. Obiekt posiada jedną kopułę z neorenesansowym hełmem z okrągłymi oknami, inne okna w obiekcie mają kształt półkolisty.
5. Cerkiew Opieki Najświętszej Maryi Panny w Wólce Żmijowskiej. Drewniana cerkiew z lat 1894 - 1896 (według niektórych źródeł z 1786 r.). Po 1947 r. nieużytkowana. W 1991 r. przeprowadzono remont cerkwi z inicjatywy Pracowni Kultury Tęczy działającej pod auspicjami UNESCO. Wyposażenie nie zachowało się. W Muzeum Kresów w Lubaczowie znajduje się fragment ikonostasu z cerkwi w Wólce Żmijowskiej. We wnętrzu ściana ikonostasowa, fragmenty polichromii i zdewastowany chór.
6. Cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej w Żmijowiskach. Drewniana cerkiew greckokatolicka z 1786 r. Cerkiew została zbudowana w 1786 r. (według niektórych źródeł w 1770 r.). Cerkiew była dwukrotnie przebudowywana w 1886 i 1930 r. Przy cerkwi była też dzwonnica, która została rozebrana w II połowie XX wieku. Po

- 1947 r. cerkiew jest nieużytkowana. Zachowały się m.in. ołtarz, tabernakulum, biblia i śpiewniki, fragmenty polichromii i 2 ikony znajdujące się po bokach cerkwi.
7. Kościół pw. NMP Królowej Polski w Wielkich Oczach. W latach 1983-1990 wybudowano duży, murowany kościół w nowoczesnym stylu pw. Matki Bożej Królowej Polski według projektu Henryka Stawickiego z Krakowa. Dzięki swoim rozmiarom kościół widoczny jest z bardzo odległych terenów.
  8. Modrzewiowy kościół pw. Trzech Króli. Modrzewiowy kościółek pw. Trzech Króli pochodzący z 1756 r. Kościół zbudowany jest na planie prostokąta z trój-bocznym prezbiterium, przedsionkami i zakrystią. Wykonany został z brusów modrzewiowych wzmocniony dębowymi słupami. Na połączeniu nawy z prezbiterium umieszczona jest belka tęczowa z napisem w języku łacińskim z datą powstania kościoła i nazwiskiem fundatora. Obok znajduje się drewniana dzwonnica z XVIII w., umieszczona między okazałymi dębami, które stanowią część jej konstrukcji.
  9. Kościół pw. Trójcy Przenajświętszej w miejscowości Potok Jaworowski. Kościół w Potoku Jaworowskim pochodzi z lat 1910 – 1913. Jest to murowany obiekt wybudowany w neogotyckim stylu. Jest to jednonawowa świątynia z wieżą i sygnaturką, dach z czerwonej dachówki. Ołtarz główny w centrum z figurkami Trójcy Przenajświętszej; boczne: św. Augustyna i św. Bazylego Wielkiego wykonął w 1912 r. Krupiński - artysta z Kańczugi. Na zwieńczeniu umieścił on figurkę Michała Archaniola.
  10. Synagoga w Wielkich Oczach. Synagoga została wybudowana w 1910 r. Po zniszczeniach I wojny światowej odbudowano ją w 1927 r. Podczas II wojny światowej uległa dewastacji i przez dłuższy czas służyła, jako magazyn spółdzielni. W latach 90-tych spółdzielnia upadła. Od tamtej pory budynek stał opuszczony. Obecnie zakończono prace remontowe i znajduje się tu biblioteka gminna.
  11. Cmentarz żołnierzy austriackich. Cmentarz żołnierzy Austriackich i Rosyjskich utworzony w 1918 r., który mieści się w lesie opodal stadionu. Wojenną nekropolią, gdzie spoczywają żołnierze polegli podczas I wojny światowej zajęła się gmina w 2012 r.
  12. Cmentarz żołnierski w miejscowości Kobylnica Ruska. W Kobylnicy Ruskiej mieści się cmentarz wojenny z lat 1914 -1918.
  13. Cmentarz żydowski w Wielkich Oczach. W materiałach archiwalnych najstarsze wzmianki potwierdzające funkcjonowanie cmentarza pochodzą z lat sześćdziesiątych XVIII wieku. Obecnie na cmentarzu znajduje się około 100 nagrobków, w różnym stanie zachowania.
  14. Dawny szlachecki dwór obronny w miejscowości Wielkie Oczy. Budynek wzniesiony jest na rzucie litery „H”, kiedyś jedno, a obecnie dwukondygnacyjny, z wyższą wieżą pośrodku. Dwór został zbudowany na początku XVII w.

Na przełomie XIX i XX wieku mieściła się tu gorzelnia, a potem także młyn. W nocy z 19 na 20 lipca 1944 r., w trakcie ataku oddziału UPA na Wielkie Oczy, budynek został zrujnowany i częściowo spalony. Obecnie Urząd Gminy.

15. Izby Pamięci w Wielkich Oczach. Izba ta powstała w głównej mierze dzięki inicjatywie Fundacji Wielkie Oczy. Ma na celu upamiętnienie dziedzictwa kulturowego miejscowości, a w szczególności społeczności żydowskiej, która przez wieki współtworzyła kulturę regionu.
16. Izba Pamięci św. Jana Pawła II. W Izbie zgromadzone zostały cenne pamiątki, które na rzecz społeczności Łukawca przekazał wieloletni sekretarz papieża Polaka abp Mieczysław Mokrzycki. Są to, m.in. osobiste pamiątki papieskie.
17. Linia Mołotowa - pozostałości po bunkrze w Kobylnicy Ruskiej. W Kobylnicy Ruskiej skręcając w drogę polną (w lewo od Potoku Jaworowskiego) zobaczyć można – bunkier „linii Mołotowa” – duża rzadkość na tym terenie. Rosjanie podjęli w tych okolicach budowę dużego węzła obrony z fortyfikacjami stałymi.
18. Obszar SOO Natura 2000 – Łukawiec. Obszar obejmuje fragment krajobrazu leśno-łąkowego wykształconego wzdłuż cieków wodnych i w wilgotnych zagłębieniach. Ponad 80% obszaru zajmują lasy: liściaste (grądy i kilka rodzajów łągów) - 46%, mieszane – 41% i iglaste – 5%. Łąki zajmują 3% powierzchni, a siedliska rolnicze – 5%. Na łąkach ostoi stwierdzono również cenne gatunki roślin i motyli, w tym 4 gatunki z Załącznika II Dyrektywy Siedliskowej.
19. Jeden rezerwat przyrody.

Miasto Lubaczów

W gminie Lubaczów (miasto) obiektów o walorach specjalistycznych, w kategorii zdrowie i eko-technologie nie stwierdzono podczas badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

1. Muzeum kresów w Lubaczowie. Celem Muzeum Kresów w Lubaczowie jest sprawowanie opieki nad zabytkami, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, umożliwianie kontaktu ze zbiorami. Zadania te wypełniają Dział Archeologiczny, Artystyczny, Etnograficzny i Budownictwa Drewnianego, Historyczny, a także Dział Oświatowy oraz Biblioteka. W ramach pracy poszczególnych działów organizowane są wystawy, prowadzone są zajęcia edukacyjne, wydawane publikacje z zakresu historii i kultury regionu, prowadzone są również badania terenowe. Muzeum prowadzi także szeroką współpracę z instytucjami kultury w kraju i za granicą.

Fotografia 30 Muzeum kresów w Lubaczowie.

Źródło: portal internetowy: www.muzeumkresow.eu z dnia: 27 czerwca 2016 roku

2. Cerkiew św. Mikołaja w Lubaczowie. Świątynia została wybudowana w 1883 r. w stylu eklektycznym. Jest to cerkiew murowana na planie krzyża łacińskiego posiadająca kopułę na przecięciu naw. XVIII-wieczny ikonostas z cerkwi w Lubaczowie znajduje się w greckokatolickiej katedrze w Przemyślu. Obecny ikonostas pochodzi z cerkwi w Niemstowie.
3. Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej Lubaczów. Neogotycki kościół z 1898-1899 r., w którym znajduje się cudowny obraz matki łaskawej z 1598 r.
4. Kościół parafialny p.w. św. Stanisława Biskupa Męczennika Lubaczów. Do rejestru zabytków nieruchomości województwa podkarpackiego w 1999 r. Rogatka wybudowana w 1929 r., murowana z cegły, na rzucie prostokąta z dobudówką od strony południowej, tynkowana z dachem polskim (łamanym) – nad aneksem jednospadowym - wspartym na drewnianych kroksztynach, krytym blachą, od zachodu lukarna.
5. Cmentarz wojenny z I i II wojny światowej. Wpisany do rejestru zabytków nieruchomości województwa podkarpackiego w 2011 r. Cmentarz usytuowany jest we wschodniej części miasta, tzw. Żelichówce. Część zachodnią zajmuje cmentarz wojenny z I wojny światowej. Tworzy go 10, zbiorowych mogił ziemnych, w których pochowani są żołnierze różnych narodowości, polegli w walkach w latach 1814-1918 oraz zmarli w miejscowym lazarecie.

6. Cmentarz Żydowski Lubaczów. Z 1 poł. XIX wieku z zabytkowym ogrodzeniem z bramą, z pojedynczymi nagrobkami z XVIII wieku.
7. Ruiny zamku Lubaczów. Zamek zbudowany został około 1360 r. za panowania Kazimierza Wielkiego. Była to drewniana budowla powstała na sztucznie usypanym wzgórzu nad rzeką Wisznią wśród bagien otoczona wałem ziemnym. Od 1463 r. zamek i ziemie ponownie należą do Królestwa Polskiego. W ciągu swojego istnienia zamek kilkakrotnie był niszczone przez najazdy tatarskie, kozackie i szwedzkie lecz zawsze zostawał odbudowywany. W 1812 r. zamek zakupił hrabia Karol Pawłowski, a ostatnim właścicielem był hrabia Gołuchowski. W XIX wieku na miejscu zamku postawiona została fabryka. Do dzisiaj jedynym budynkiem pamiętającym zamek jest murowany spichlerz z przełomu XVII i XVIII wieku, w którym znajduje się Muzeum Regionalne.
8. Układ urbanistyczny Śródmieścia Lubaczów. Rynek wraz z zespołem obiektów sakralnych, kościoł i cerkiew.
9. Ratusz w Lubaczowie. Zbudowany w 1889 r. Dawna i obecna siedziba władz miejskich.
10. Dworzec Kolejowy Lubaczów. Zbudowany w 1880 r. Budynek o znacznych walorach architektonicznych.
11. Galeria Sztuki Ludowej w Lubaczowie została otwarta w 2004 r. przez Powiatowe Centrum Kultury i Sportu. W Galerii wystawiane są prace artystów ze Stowarzyszenia Twórców Ludowych Ziemi Lubaczowskiej. Celem utworzenia Galerii było propagowanie rodzimej tradycji i rzemiosła, utrzymanie dawnych obyczajów i obrzędów.
12. Budynek rogatki. Do rejestru zabytków nieruchomości województwa podkarpackiego w 1999 r. Rogatka wybudowana w 1929 r., murowana z cegły, na rzucie prostokąta z dobudówką od strony południowej, tynkowana z dachem polskim (łamanym) – nad aneksem jednospadowym - wspartym na drewnianych krokosztynach, krytym blachą, od zachodu lukarna.
13. Wieża Ciśnień Lubaczów. Wodociągowa wieża ciśnień. Obiekt wpisany do rejestru zabytków województwa podkarpackiego w 1990 r. Zbudowana w 1893 r.
14. Fortyfikacje „Linii Mołotowa” na terenie powiatu lubaczowskiego. Na terenie powiatu lubaczowskiego taki pas znajdował się na odcinku Stare Siolo – Ose-redek (obecnie Dąbrówka) oraz m. in. punkty „Brusno Nowe”, „Brusno Stare”, „Wielki Dział”, „Goraje”.
15. Jeden pomnik.
16. Park historyczno-etnograficzny – Skansen Lubaczów. Park historyczno-etnograficzny „Przygródek – wspólnota kultur”. Znajdują się tu obiekty architektury drewnianej.
17. 21 gospodarstw agroturystycznych
18. Obszar OSO Natura 2000 – Roztocze. Obszar ostoi obejmuje pas wzniesień ciągnących się z północnego zachodu na południowy wschód. Część obszaru to

fragment długiego wału Roztocza, łączącego Wyżynę Lubelską z Wyżyną Podolską. Na obszarze występuje co najmniej 40 gatunków ptaków z Załącznika I Dyrektywy Ptasiej, z czego 7 było kluczowych dla wyznaczenia ostoi ptasiej.

19. Obszar SOO Natura 2000 - Uroczyska Roztocza Wschodniego. Obszar leży w granicach Roztocza Wschodniego ze wzniesieniami Długiego i Krągłego Goraju na wysokości 252-391 m.n.p.m. Na terenie obszaru występuje 7 typów siedlisk z Zał. I, w tym: oprócz tych wskazanych w SOO Natura 2000 – Horyniec, dodatkowo górskie i nizinne torfowiska zasadowe o charakterze młak, turzycowisk i mechowisk, kwaśne buczyny i sosnowy bór chrobotkowy oraz 10 gatunków zwierząt z Załącznika II Dyrektywy Siedliskowej.
20. Park Krajobrazowy Puszczy Solskiej. Położony na terenie Roztocza Środkowego. Park znajduje się na terenie gmin: Narol, Cieszanów. Park utworzono w 1988 r. w celu zachowania unikatowych walorów przyrodniczych, historycznych, kulturowych i krajobrazowych. Lasy, jako dominujący element parku, stanowią 85,6% jego powierzchni.

Powiat lubaczowski posiada siedem gmin z około 200 zinwentaryzowanymi obiektami. Wśród walorów w poszczególnych gminach na uwagę zasługują takie obiekty, jak: liczne obiekty sakralne (cerkwie, kościoły, synagogi itp.), rezerваты przyrody, kapliczki przydrożne, kilka ogólnopolskich imprez muzycznych, parki krajobrazowe i obszary natura 2000, turystyczne trasy piesze i rowerowe. Ponadto wyróżnić trzeba pałace, dworki, muzea, pomniki, zabytkowe budowle i układy urbanistyczne. W powiecie lubaczowskim znajdują się 15 gospodarstw agroturystycznych.

2.3.5. POWIAT PRZEMYSKI

Do powiatu przemyskiego należą gminy: Bircza, Dubiecko, Fredropol, Krasiczyn, Krzywca, Medyka, Orłów, Przemyśl, Stubna, Żurawica.

Gmina Bircza

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 31 Cerkiew we wsi Jawornik Ruski

Źródło: portal internetowy: www.turystykawgminie.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew św. Dymitra w Jaworniku Ruskim. Cerkiew greckokatolicka z 1814 r., remontowana i przebudowywana. Obecnie kościół rzymskokatolicki p.w. MB Nieustającej Pomocy. Wewnątrz belka tęczowa, ołtarz główny. Pierwotne wyposażenie cerkwi nie zachowało się.

2. Cerkiew p.w. św. Teodora Pieczerskiego. Dawna, murowana cerkiew z XVIII w., wewnątrz znajduje się XIX w. polichromia. Obecnie jest to kościół rzymskokatolicki.
3. Betonowy grobowiec upamiętniający właścicieli Rudawki. Grobowiec z napisem: „Tu leży właściciel dóbr Rudawka, Kotów, Dzmidówka Jerzy Sas Parambalski (1790-1857), Wiktoria z Prus Bogusławskich Jerzowa Porembalska (1796-1860), Jan Sas Porembalski (1828-1892), Karolina Sas-Serdednickich Porembalska (1846-1878)”.
4. Cerkiew p.w. Opieki Najświętszej Maryi Panny. Drewniana cerkiew greckokatolicka z 1936 r., ob. Kościół rzym.-kat. fil. p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła. Cerkiew została zbudowana na planie krzyża z centralną kopułą.
5. Cerkiew p.w. św. Michała Archanioła. Świątynia została zbudowana na miejscu wcześniejszej cerkwi w 1843 r. jako cerkiew greckokatolicka. Nosiła wówczas wezwanie św. Michała Archanioła i należała do greckokatolickiej parafii w Lipie. Obecnie użytkowana jako filialny kościół p.w. św. Michała Archanioła w parafii Wniebowstąpienia Pańskiego w Lipie, w dekanacie Bircza. Wewnątrz ikony z remontowanego ikonostasu z 2 poł. XIX w., polichromia figuralna, ikona Chrystusa Nauczającego z XVIII w.
6. Cerkiew św. Dymitra. Cerkiew zbudowano w 1882 r. w miejsce starszej cerkwi pod tym samym wezwaniem, istniejącej co najmniej do 1830 r. Orientowana, drewniana, o konstrukcji zrębowej. W cerkwi znajduje się polichromia o motywach figuralnych i geometrycznych oraz niemal kompletny ikonostas (brakuje wrót carskich) z końca XIX wieku o wystroju klasycystycznym. Obok cerkwi znajduje się murowana trójkondygnacyjna dzwonnica parawanowa, służąca jako brama.
7. Cerkiew św. Paraskewy. Cerkiew zbudowana w latach 1830-1843, remontowana w 1919 r. Obecnie kościół. W okolicy cerkwi ruiny dzwonnicy - bramy, murowanej, dwukondygnacyjnej. Otwór bramy dzwonnicy pod koniec jej funkcjonowania zamurowano.
8. Cerkiew św. Sawy. Obecnie kościół filialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego, należący do rzymskokatolickiej parafii św. Stanisława w Birczy. Drewniana cerkiew pochodzi z XVIII w.
9. Cerkiew św. Teodozego Peczerskiego. Cerkiew z XVIII w. Wewnątrz znajduje się polichromia z 1 poł. XIX wieku. Po 1947 r. cerkiew była używana jako magazyn nawozów sztucznych PGR. W zachodniej ścianie wybito otwór, by móc wjeżdżać ciągnikiem. W latach 1991-94 wykonano generalny remont. Obecnie pełni funkcje kościoła katolickiego.
10. Kościół rzymskokatolicki p.w. św. Michała Archanioła. Świątynia została zbudowana na miejscu wcześniejszej cerkwi w 1843 r. jako cerkiew greckokatolicka. Nosiła wówczas wezwanie św. Michała Archanioła i należała do greckokatolickiej parafii w Lipie. Po wysiedleniach w roku 1947 została opuszczona, a później przejęta przez kościół rzymskokatolicki. Obecnie użytkowana jako filialny kościół

- pw. św. Michała Archanioła w parafii Wniebowstąpienia Pańskiego w Lipie, w dekanacie Bircza. Wewnątrz ikonostas z 2 poł. XIX w., polichromia figuralna, Ikona Chrystusa Nauczającego.
11. Kościół św. Stanisława Kostki. Obecny kościół parafialny został zbudowany w latach 1920-1923 wg projektu S. Majerskiego. Nie ma określonego charakteru stylowego. Wnętrze jest wyposażone w pięć ołtarzy z okresu późnego baroku-rokoko, polichromia zaprojektowana i wykonana w 1985 r.
  12. Murowany kościół p.w. św. Jadwigi Śląskiej. Prezbiterium to dawna kaplica dworska z XVIII w., do której w XIX w. dobudowano nawę a potem wieżę.
  13. Cmentarz żydowski. Kirkut społeczności żydowskiej niegdyś zamieszkującej Birczę. Nie wiadomo dokładnie kiedy powstał. Leży na południowym zboczu wzgórza i zajmuje powierzchnię około 1 ha. Na cmentarzu znajduje się około 20 zachowanych, wykonanych z piaskowca macew. Najstarszy odczytany nagrobek pochodzi z 1806 r. Reszta macew została użyta przez hitlerowców w czasie II wojny światowej do brukowania ulic Birczy oraz do wzmocnienia przyczółków mostu na Sanie w Iskani.
  14. Neogotycki pałac Humnickich. Położony na wzgórzu zamkowym, pochodzi z przełomu XVIII/XIX w. własność rodu Humnickich. W stylu neogotyckim, licznie przebudowywany przez kolejnych właścicieli. Otoczony parkiem.
  15. Fortyfikacje miejskie. Pochodzą z XVI w., wpisane do wojewódzkiego rejestru zabytków.
  16. Kulminacja wzniesienia – Koci Zamek. To kulminacja wzniesienia (360 m n.p.m.) zwanego dawniej przez mieszkańców Koci Zamek. Według badaczy, nazwa związana jest z bytciem Husytów w XV w. na ziemiach polskich.
  17. Ruiny drewnianej cerkwi p.w. św. Anny. Drewniana cerkiew pod wezwaniem św. Anny została zbudowana w 1925 r., w miejscu starszej świątyni. Zaprojektowana została na planie krzyża greckiego z centralną kopułą. Po wojnie była używana jako magazyn PGRu. Dookoła cerkwi znajduje się cmentarz.
  18. Układ urbanistyczny Birczy. Jest to układ z prostokątnym, regularnym rynkiem, z którego czterech rogów odchodzą ulice. Wpisany do rejestrów zabytków.
  19. Cztery kapliczki i mogiła zbiorowa.
  20. Trzy pomniki.
  21. Sześć turystycznych szlaków pieszych.
  22. Trzy trasy przyrodniczo-dydaktyczne.
  23. Cztery trasy rowerowe.
  24. Pomniki przyrody. Gmina Bircza posiada łącznie 18 pomników przyrody, którymi są głównie drzewa, m.in. dęby szypułkowe, buki zwyczajne, lipy drobnolistne. Są one zarówno własnością Nadleśnictwa Bircza oraz Skarbu Państwa.
  25. Dwa rezerваты przyrody.
  26. Turnicki Park Narodowy (projektowany). Utworzenie parku planowane jest na terenie trzech gmin: Ustrzyki Dolne, Bircza i Fredropol. Rozległe kompleksy

leśne utworzone są głównie ze starodrzewia jodłowo – bukowego o charakterze puszczy karpackiej.

27. Pięć produktów lokalnych.
28. Otwór wiertniczy „Kuźmina-1”. W Kuźminie znajduje się najgłębszy w Polsce otwór wiertniczy „Kuźmina-1”, o głębokości 7541 m. Był to otwór badawczy, mający na celu zbadanie budowy geologicznej Karpat. Do krystalicznego podłoża dowiecono się na głębokości ponad 7300 m.
29. Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Birczańskie”. Został utworzony Zarządzeniem Dyrektora Generalnego LP w 2001r. Jest jednym z 11 LKP w Polsce. Obejmuje całe Nadleśnictwo Bircza. Głównym celem jest promocja zrównoważonej gospodarki leśnej i ochrona przyrody. Obejmuje Ośrodek Edukacji Leśnej, Izbę Edukacji Leśnej, leśne ścieżki dydaktyczne i zieloną klasę.

Gmina Dubiecko

W gminie Dubiecko obiektów w kategorii zdrowie o szczególnym znaczeniu dla turystyki nie stwierdzono w trakcie prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 32 Cerkiew we wsi Piątkowa

Źródło: portal internetowy: www.eholiday.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew grecko-katolicka p.w. św. Dymitra w miejscowości Piątkowa Górna. Drewniana cerkiew gr.-kat. par. p.w. św. Dymitra z 1732 r., obecnie nie użytkowana. Budowana na zrąb, trójdzielna, z babińcem, nawą i prezbiterium. Nakryta trzema kopułami na ośmiobocznych cokołach. Położona w zakolu potoku Jawornik, okolona starymi drzewami. Obok zniszczony cmentarz przycerkiewny. Powstał on w końcu XIX w. na powierzchni 0,36 ha. Obecnie nieużytkowana.
2. Cerkiew p.w. Podniesienia Krzyża Świętego. Cerkiew powstała w 1927 r. w miejscu wcześniejszej drewnianej cerkwi. Po wojnie wykorzystywana jako magazyn. W latach 90. XX w. odzyskana przez Cerkiew Grekokatolicką. Obecnie znajduje się w niej Kresowy Dom Sztuki – galeria, miejsce imprez i wystaw.
3. Kościół pw. św. Katarzyny. Zachowana do dzisiaj świątynia powstała w latach 1760-1763 z fundacji ówczesnego właściciela dóbr bachórzeckich Antoniego z Siecina Krasickiego oraz staraniem plebana Jana Rymarskiego. Odremontowana, z neobarokową XIX w. polichromią figuralno-ornamentową, obok kościoła murowana parawanowa dzwonnica z 1905 r. zabytek szlaku Architektury Drewnianej.
4. Kościół parafialny pw. Niepokalanego Serca NMP. Kościół z lat 1934-1952. Świątynia została wzniesiona na miejscu wcześniejszych drewnianych kościołów. W wyposażeniu wnętrza kościoła znajduje się XV - wieczna gotycka kropielnica jeszcze z pierwszej świątyni i wiele detali z barokowego kościółka pochodzącego z XVIII i XIX wieku, polichromia projektu prof. Stanisława Jakubczyka z Krakowa, 38-głosowe organy, ołtarz murowany z relikwiami św. Marii Goretti.
5. Cmentarz żydowski. Cmentarz znajduje się w północnej części miasta, ok. 300 m od rynku. Został założony w II połowie XIX w. wśród pól. Składa się z dwóch części południowej - starszej, oddzielonej drzewami i uskokiem terenu oraz północnej - nowszej. Do dziś przetrwały pojedyncze fragmenty macew.
6. Cmentarzysko kultury łużyckiej. Ponad osadą góruje wzgórze Grodzisko (ok. 260 m), na którym zachowały się nikle pozostałości założeń obronnych dawnego grodu. Podczas badań archeologicznych stwierdzono tu ślady osadnictwa z okresu kultury łużyckiej oraz wczesnego średniowiecza (XXIII w).
7. Zespół dworsko-parkowy. Jedno z najlepiej zachowanych założeń rezydencjonalno – folwarcznych. Za jego twórcę uważa się A. Dembińskiego – właściciela dworu na przełomie XVIII/XIX w. W dworze spędził lata chłopięce, u dziadka Jana Nepomucena Dembińskiego, znany później komediopisarz Aleksander Fredro. Z zabudowań dworskich zachowały się też z tego okresu dwie oficyny i dwie murowane kordegardy oraz zabudowania gospodarcze. W otoczeniu dworu znajduje się XIX w. park krajobrazowy pełen starego drzewostanu.
8. Zespół zamkowy w Dubiecku (obecnie hotel). Zespół zamkowy został wzniesiony z końcem XVI w. przez Stanisława Mateusza Stadnickiego, z rodu Kmitów. Tuż też w 1735 r. urodził się słynny poeta i biskup Ignacy Krasicki. Z dawnego

zamku do współczesności przetrwały wyłącznie lochy i gotyckie portale w piwnicach; widoczne są także resztki XVII-wiecznych obwarowań. Pałac jest otoczony parkiem zamkowym, w którym znajdziemy wspaniałe okazy drzew – pomniki przyrody, z których niektóre osiągają wiek nawet 300 lat. Obecny wygląd i wyposażenie związane jest z funkcją jaką pełni - hotel.

9. Ruiny zespołu dworskiego Krasickich. Zespół dworski Krasickich z XVIII/XIX w., składający się ze starego dworu (XVIII w.), nowego dworu (XIX w.), otoczony parkiem krajobrazowym z alejami kasztanowo-lipowymi (1838 r.). Ma charakter włoski. Podczas I wojny światowej stacjonowali w nim rosyjscy żołnierze, po II wojnie światowej przejęło go państwo i utworzyło w nim PGR. Ostatnią prowadzoną tu działalnością był tartak. Z oryginalnej zabudowy zachowała się też murowana obora i drewniany spichlerz z XIX w.
10. Jeden pomnik.
11. Prywatne Muzeum Skamieniałości i Mineralów. Muzeum mieści się w prywatnym domu p. Szybiaka. Znaczna część zbiorów to skamieniałości fliszu karpackiego (ryby, kraby, rośliny) i kości ssaków plejstoceniowych, np. mamutów, nosorożców włochatych, reniferów. Wyjątkowym okazem jest ptak z epoki oligocenu, który został znaleziony na Pogórzu Przemyskim. W kolekcji można zobaczyć również małże, amonity, ślimaki, jeżowce, skamieniałe drzewo. Zbiór mineralów obejmuje, m.in. ametysty, agaty, kryształy górskie, rudy żelaza, gipsy.
12. Rynek w Dubiecku.
13. Dwie trasy rowerowe.
14. Jeździecki Klub Sportowy „Dragon”.
15. Szlak Architektury Drewnianej.
16. Cztery szlaki piesze turystyczne.
17. Jedna ścieżka dydaktyczna.
18. Kilkanaście pomników przyrody.
19. Dwa rezerваты przyrody.
20. Wzgórze Parasol (295 m) - to pozostałość średniowiecznego grodziska. Widoczne są tutaj ślady okopów, które według tradycji pochodzą z czasów konfederacji barskiej. Niedawno okazało się, że jest to element parku złożonego w XIX w. przez ówczesnych właścicieli wsi Skrzyńskich.
21. Przełomowa Dolina Sanu. Pomiędzy Słonnem a pobliskim Wybrzeżem można podziwiać wspaniałą przełomową dolinę Sanu. Na odcinku ok. 6 km rzeka przeciska się krętą, wąską doliną pomiędzy zalesionymi zboczami wzgórz Pogórza Dynowskiego (Kozigarb 334 m) od północy i Pogórza Przemyskiego (Łubienka 449 m) od południa. Rzeka jest stosunkowo płytka i kamienista, nurt bystry, woda czysta i zdatna do kąpieli. Nad rzeką dogodnie miejsca do plażowania i biwakowania.

22. Przemysko – Dynowski Obszar Chronionego Krajobrazu. Obejmuje tereny gmin Pruchnik, Roźwienica, Bircza, Dubiecko, Fredropol, Krasiczyn, Krzywca, Przemyśl, Żurawica, Jawornik Polski i Dynów. Powierzchnia wynosi: 46 976 ha.

Gmina Fredropol

W gminie Fredropol obiektów w kategorii zdrowie o szczególnym znaczeniu dla turystyki nie stwierdzono w trakcie prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 33 Kalwaria Pałacowa.

Źródło: portal internetowy: www.cerkiewne.tematy.net z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Kalwaria Pałacowa. Rejestr zabytków Kalwarii Pałacowskiej:
  - zespół klasztorny franciszkanów z kaplicami kalwaryjskimi,
  - kościół p.w. Znalezienia Krzyża Świętego z 1775 r.,
  - klasztor z 1770-75 r.,
  - dzwonnica z 1878 r.,
  - kaplica grobowa Tyszkowskich oraz znajdująca się w niej Kaplica Powołań,
  - nowicjat z początku XX w.,

- 42 kaplice i kapliczki kalwaryjskie,
– cmentarz z połowy XIX w.
- 2. Cerkiew filialna p.w. Opieki NMP. Murowana cerkiew greckokatolicka z 1821 r. oraz ruiny dzwonnicy. Wewnątrz niszczyjący drewniany ikonostas namalowany w 1854 r. przez malarza cerkiewnego J. Lisikiewicza. Obecnie kościół. Niedaleko cerkwi znajduje się kapliczka z drewnianą figurką św. Jana z 1848 r., która została ustawiona na pamiątkę zniszczenia pańszczyzny.
- 3. Cerkiew greckokatolicka p.w. Soboru Bogurodzicy. Drewniana cerkiew zbudowana w 1923 r. we wsi Kormanice (obecnie nie istnieje). Obecna cerkiew architektonicznie nawiązuje do cerkwi huculskich, używana jako kościół rzymskokatolicki NMP. Obok drewniana dzwonnica z 1926 r. znajduje się na szlaku architektury drewnianej.
- 4. Cerkiew obronna p.w. św. Jerzego Męczennika z zachowanymi fortyfikacjami i betonowym grobowcem. Cerkiew murowana z 1839 r. Kamienne mury wzmocniono trzema skarpami od północy i jedną od południa. W ścianach bocznych umieszczono półkoliste okna, od wewnątrz widać także zamurowane strzelnice. Grube mury, małe okna, otwory strzelnicze oraz strategiczne położenie nadają cerkwi obronny charakter. Wyposażenie cerkwi uległo zniszczeniu w latach 1947-1989, gdy cerkiew nie była używana. Obecnie wróciła do dawnych funkcji.
- 5. Cerkiew p. w. Złożenia Szat Matki Bożej. Drewniana greckokatolicka cerkiew pw. Złożenia Szat Matki Bożej została zbudowana w latach 1900-1901. W 1947 r. jej wyposażenie przeniesiono do muzeum w Łańcucie. Remont cerkwi miał miejsce w latach 1972-1975. Świątynia służy obecnie jako kościół rzymskokatolicki (patronem został św. Izydor). Obok cerkwi znajduje się drewniana dzwonnica wzniesiona po 1918 r., a remontowana w latach 1966 i 2007 oraz cmentarz przycerkiewny.
- 6. Cerkiew p.w. Narodzenia NMP. Najstarsza zachowana informacja o istnieniu cerkwi parafialnej pochodzi z roku 1510. Pod koniec XVIII wieku tutejszą parafię zlikwidowano, a cerkiew stała się filią parafii w Kormanicach. W miejscu drewnianej cerkwi wzniesiono w 1909 r. nową, murowaną, która przetrwała do dziś wraz z dzwonnica z 1923 r. Obecnie cerkiew użytkowana jest przez Kościół rzymskokatolicki p.w. Matki Bożej Różańcowej. Wewnątrz antyminus (przenośny ołtarz) z 1919 r., kwot (ukraińskie tabernakulum) i chorągwie.
- 7. Cerkiew p.w. Opieki Matki Bożej w miejscowości Kłokowice. Została wzniesiona w latach 1856-1860. Wewnątrz zachowany ikonostas z okresu budowy świątyni, polichromia figuralna oraz ołtarz główny z ikoną Opieki Bogurodzicy. Obok cerkwi drewniana dzwonnica i pomnik postawiony w 1938 r. z okazji 950-lecia Chrztu Rusi.
- 8. Cerkiew p.w. Podwyższenia Krzyża. Obecna cerkiew pochodzi z 1825 r., pierwsze wzmianki o cerkwi w tej miejscowości pochodzą z 1507 r. Powstała w dawnej kaplicy grobowej rodziny Tyszkowskich, której prochy spoczywają do dzi-

- siaj w katakumbach cerkwi. Wewnątrz polichromia z 1913 r. wykonana przez Andrija Demkowycza. Przy cerkwi zabytkowa murowana dzwonnica z 1825 r. za cerkwią stary cmentarz, nadal użytkowany.
9. Cerkiew p.w. św. Onufrego. Murowana cerkiew obronna, wzniesiona pomiędzy XIV-XV w., najstarsza zachowana cerkiew w Polsce, typu gotyckiego, wpisana w 1968 r. do rejestru zabytków nieruchomości. Wewnątrz murowany ikonostas z dwoma wrotami, ściany zdobione bizantyjską polichromią z XVI w.
  10. Cerkiew prawosławna pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. Cerkiew (dawniej greckokatolicka p.w. Zmartwychwstania Pańskiego i Niepokalanego Poczęcia Bogurodzicy) wraz z dzwonnica została wzniesiona w 1923 r. Po II wojnie światowej do końca lat 50. XX w. nie była używana. Obecnie filia cerkwi prawosławnej p.w. św. Anny. Wewnątrz ikonostas przeniesiony tutaj z cerkwi w Hwnikach.
  11. Cerkiew św. Mikołaja. Dawna greckokatolicka cerkiew filialna. Została wybudowana w 1886 r. na miejscu wcześniejszej cerkwi z 1816 r. Do 1982 r. obok świątyni stała drewniana dzwonnica, która uległa zawaleniu. Obok cerkwi cmentarz z kamiennymi nagrobkami oraz wieniec starych drzew. W 1990 r. odnowiona i przeznaczona do użytkowania jako kościół rzymskokatolicki św. Franciszka z Asyżu.
  12. Drewniany kościół w stylu góralskim. Drewniany kościół ufundowany przez rodzinę Pawlikowskich z Medyki w latach 1924-1925. Wewnątrz obraz matki Bożej z Dzieciątkiem na ręku.
  13. Kościół parafialny p.w. św. Tomasza Apostoła. Kościół powstał w latach 1865-1870. Do jego budowy wykorzystano materiał z rozbiórki zamku Kormanickich, którzy byli kiedyś właścicielami wsi. Do rejestru zabytków wpisana została także dzwonnica oraz kamienny mur, który otacza kościół.
  14. Cmentarz greckokatolicki. Niemal na samym końcu miejscowości Rybotycze mieści się niewielki cmentarz greckokatolicki. Aby do niego trafić, należy skręcić w prawo w uliczkę na końcu wsi. Pochodzi on z początku XX wieku. Pośród nowych grobów zlokalizowanych jest kilkanaście starych, zaniedbanych, z ukraińskimi napisami, a także znacznie więcej ziemnych śladów po dawnych mogiłach.
  15. Cmentarz żydowski w Rybotyczach położony jest na wzgórzu, kilkaset metrów za miejscowością, w zakolu szosy do Makowej i zajmuje powierzchnię około 1,5 ha. Wiadomo, że do czasów drugiej wojny światowej cmentarz był ogrodzony kamiennym murem, przy cmentarzu stał dom przedpogrzebowy. Obecnie odrestaurowany, zachowało się na nim kilkadziesiąt nagrobków z piaskowca i betonu.
  16. Ruiny cerkwi i folwarku. Na stokach Łysej Góry stała drewniana cerkiew greckokatolicka p.w. Zaśnięcia NMP z XVI w. Została podpalona przez żołnierzy WP

- w 1947 r. Po cerkwi pozostała kamienna płyta leżąca przed progiem do cerkwi i kikut spalonego dębu.
17. Ruiny cerkwi i folwarku. Przed II wojną światową na południe od wsi istniał folwark, który został spalony przez oddziały UPA w 1947 r. Dziś miejsce to wskazuje XIX w. kapliczka stojąca przy szosie do Huwnik, na grzbiecie Hyb.
  18. Cudowne źródło. Na stokach Łysej Góry znajduje się miejsce kultu religijnego dla grekokatolików – cudowne źródło i odbudowana cerkiew w miejscu objawienia się Maryi.
  19. Pustelnia św. Marii Magdaleny i średniowieczne grodzisko. Związana ze świątynią w Kalwarii Pałacowskiej, ale administracyjnie należy do Nowosiółek Dydyńskich. Pomimo tego, że znajduje się ona na 391-metrowym wzniesieniu, widoczna jest dopiero z bliska, gdyż otaczają ją gęste lasy rezerwatu przyrody „Kalwaria Pałacowska”.
  20. Ruiny zamku Fredrów. We wsi znajdują się ruiny zamku, który został wybudowany przez rodzinę Fredrów w 2 poł. XVI w. W latach 1656-1657 został zniszczony przez Szwedów i wojska F. Rakoczego, a w 1672 r. przez Tatarów. Ostatnim właścicielem zamku była Katarzyna Fredro. Do dzisiejszych czasów przetrwała połowa zachodniego skrzydła z basztą. Na północ od ruin znajdują się budynki gospodarcze z 1908-1914 r. Całość otoczona jest obecnie słabo widocznymi fortyfikacjami bastionowymi i częściowo zasypaną fosą.
  21. Zespół dworski „Za Wiarem”. Zespół dworski powstał w XVIII w. w jego skład wchodzi:
    - kuźnia (własność UG Fredropol, murowana z XIX/XX w.),
    - park krajobrazowy z 2 poł. XIX w.),
    - owczarnia (obecnie punkt skup bydła, murowana z XIX/XX w.),
    - dwór (murowany z XVIII w., właścicielem jest p. Jarzy Kozicki).
  22. Ruiny zamku w Rybotyczach. Ruiny zamku z drugiej połowy XVI w. Zamek należał do rodu Kormanickich, a następnie do starosty przemyskiego Jana Tomasza Drohojewskiego. Zniszczony w wyniku licznych najazdów i grabieży.
  23. Pozostałości dworów. Pozostałości zespołu dworskiego, którego właścicielami są Państwo Marta i Stanisław Wilkowie. Zespół obejmuje: rządcówkę murowaną z początku XX w. oraz park z aleją dojazdową z XIX w.,
  24. Pozostałości dworów. Zespół dworski: dwór (pierwotnie budynek bramy zamku) murowany z 1631 r. pozostałości obwarowań fosy z XVII oraz park z aleją lipową z XVII/XVIII w.
  25. Drewniana dzwonnica po cerkwi św. Dymitra. Cerkiew pochodziła z 1930 r. Zniszczona po wojnie, zachowała się jedynie drewniana dzwonnica z XIX w.
  26. Zabudowa drewniana we wsi Darowice. We wsi Darowice możemy wyróżnić dziesięć drewnianych domów z lat 1914-1930.
  27. Drewniana zabudowa we wsi Fredropol. Siedem budynków.

28. Drewniane domy. W miejscowości Aksmanice możemy wyróżnić siedem drewnianych domów.
29. Kopiec „Tatarska Mogiła”. Według tradycji jest to grób wodza tatarskiego.
30. Młyn wodny. Murowano-drewniany młyn wodny z XIX w. napędzany jest silnikiem na olej napędowy oraz turbiną. Od 1997 r. nieczynny, ale po pracach modernizacyjnych obiekt ma zostać ponownie uruchomiony.
31. Obelisk poświęcony Mikołajowi Turowi – Przedzrymirskiem, który był oficerem wojsk polskich w 1831 r.
32. Dwa turystyczne szlaki piesze.
33. 36 pomników przyrody.
34. Cztery rezerваты przyrody.
35. Wzgórze kalwaryjskie. Wzgórze o wysokości 465 m n.p.m. Znajduje się w najbardziej wysuniętej na północ części Karpat Wschodnich. Należy do Pasma Kalwaryjskiego w Górach Sanocko – Turczańskich. Ciągnie się od Huwnik nad Wiarem na północy do Dobromiła nad Wyrwą na południu. Na Wysokiej Górze (510 m n.p.m.) przecina je granica polsko-ukraińska.

Gmina Krasiczyn

W gminie Krasiczyn obiektów w kategorii eko-technologie w trakcie badań nie stwierdzono.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

1. Zespół zamkowy w Krasiczynie. Budowę zamku rozpoczął pod koniec XVI w. Stanisław Krasicki – kasztelan przemyski. Wybudowany w stylu renesansowo-manierystycznym, na planie czworokąta z wewnętrznym dziedzińcem, posiada cztery odmienne wieże narożne: Boska, Papieska, Królewska i Szlachecka. Otoczony parkiem z XVII w. o charakterze geometrycznym, z ponad 200 gatunkami drzew i krzewów z całego świata. W zamku znajduje się hotel z pawilonem Myśliwskim i Szwajcarskim.
2. Cerkiew p.w. Cudu św. Michała Archanioła (obecnie kościół Pojednania p.w. Ducha Świętego). Istniejąca świątynia p.w. św. Michała Archanioła wzniesiona została w 1937 r. na miejscu starszej z 1857 r. (lub 1897 r.) – jako filialna parafii w Olszanach. Została znacznie zniszczona w 1941 r. w czasie wojny polsko – sowieckiej. W latach 60. XX wieku istniały tylko mury obwodowe z fragmentami sklepień, bez dachu. Ze starego wyposażenia zachowało się jedynie tabernakulum.

Fotografia 34 Zamek w Krasiczynie.

Źródło: portal internetowy: www.wrotakarp.at z dnia: 27 czerwca 2016 roku

3. Cerkiew p.w. Michała Archanioła. Obecnie istniejąca cerkiew pw. Michała Archanioła, również drewniana, położona jest na zachodnim krańcu wsi. Wzniesiona została w 1899 r. pw. św. Michała Archanioła jako filia parafii w Korytnikach. Obok cerkwi powstała murowana dzwonnica. Po wojnie użytkowana była jako kościół filialny przez parafię rzymskokatolicką w Olszanach.
4. Cerkiew p.w. Narodzenia MB. Druga murowana cerkiew z 1908 r. p.w. Narodzenia MB. Cerkiew zniszczoną w 1914 r. odbudowano w 1924 r. Obecnie pełni funkcję kościoła filialnego p.w. Narodzenia NMP. We wnętrzu zachowało się skromne wyposażenie, m.in. ołtarz z tabernakulum, trzy ikony, dwa feretrony, krzyż procesyjny. Usytuowana obok dzwonnica powstała zapewne równocześnie z cerkwią, być może w 1908 r.; jej forma nawiązuje do tradycyjnych dzwonnicy parawanowych.
5. Cerkiew p.w. Narodzenia NMP w miejscowości Olszany. W 1507 r. istniała w Olszanach drewniana cerkiew parafialna p.w. Michała Archanioła. Następna cerkiew, również drewniana, zbudowana w 1757 r. nie zachowała się. Murowana cerkiew p.w. Michała Archanioła powstała w 1838 r. W 1914 r. uległa zniszczeniu, odbudowana została w 1924 r. Obok cerkwi jest murowana dzwonnica.
6. Cerkiew p.w. Ofiarowania MB w Świątyni, cmentarz i kaplica grobowa Drużbackich. Po północnej stronie drogi, na niewielkim wzniesieniu usytuowana jest murowana cerkiew p.w. Ofiarowania MB w Świątyni, wzniesiona przez Eusta-

czego Drużbackiego w 1842 r., w miejscu wcześniejszej cerkwi drewnianej. Po pozostałością zespołu cerkiewnego jest drewniana dzwonnica datowana na koniec XVIII wieku z przebudowami w 1842 i 1975 r., kiedy wykonano nową podmurówkę i schody. Cerkiew, obecnie kościół rzymskokatolicki, otrzymał wezwanie MB Zbaraskiej, gdyż we wnętrzu znajduje się obraz MB Częstochowskiej przywieziony ze Zbaraża.

7. Cerkiew p.w. św. Dymitra w Korytnikach, cmentarz wojenny z I wojny światowej. Istniejąca we wsi cerkiew murowana p.w. św. Dymitra zbudowana została w 1886 r. wzniesiona na miejscu starszej drewnianej, obecnie pełni funkcję kościoła rzymskokatolickiego p.w. św. Maksymiliana Kolbe.
8. Cerkiew p.w. św. Wasyla Wielkiego. Cerkiew greckokatolicka z 1929 r., zbudowana podczas I wojny światowej po zniszczonej poprzedniej cerkwi z 1883 r. od lat 60. XX w. po okresie nieużytkowania, służy jako kościół. Wewnątrz kilka ikon wykonanych przez muzułmańskiego malarza Timura Karima.
9. Kościół p.w. św. Marcina i św. Barbary. Zbudowany w 1760 r. z fundacji Ludwika z Mniszchów Potockiej. Pomimo zniszczeń w trakcie działań wojennych I wojny światowej zachował się w niezmięnionej, późnobarokowej formie. Jego dopełnieniem jest całe założenie z wysokim, ceglanym murem ogrodzeniowym i XVIII-wieczną dzwonnica z bramą. We wnętrzu zachowało się częściowo stare wyposażenie – m.in. dwa ołtarze boczne, późnobarokowe z rozebranego, drewnianego kościoła w Dubiecku.
10. Neogotycki kościół. Jest to kościół polski. Murowana neogotycka budowla, otoczona cmentarzem, poświęcona w 1905 r. p. w. NMP i św. Józefa. Jest to jedyny, obok Krasiczyna, kościół polski w tej okolicy, ściągający na odpust wielu pielgrzymów, w I niedziele lipca.
11. Cmentarz wojenny z I wojny światowej. Cmentarz na planie prostokąta, otoczony wałem ziemnym porośniętym drzewami. Posiada 12 zbiorowych mogił pozbawionych oznaczeń.
12. Cmentarz żydowski.
13. Ruiny cerkwi p.w. św. Mikołaja, Murowana plebania i stare cmentarze. W 1510 r. istniała w Cisowej cerkiew, zapewne drewniana. Murowana cerkiew zbudowana w 1889 r. została zniszczona w okresie II wojny, użytkowana po wojnie jako magazyn przez PGR i rozebrana w 1965 r. Obecnie zachowały się jej fundamenty oraz drewniany krzyż z lat 30. Zachowała się także murowana plebania pełniąca obecnie funkcję mieszkalną. W miejscu cerkwi ustawiony jest krzyż. We wsi pozostały dwa stare cmentarze greckokatolickie.
14. Zabudowania dworskie. Na północ od drogi w kierunku Przemyśla usytuowane były zabudowania dworskie, z których zachowała się jedynie stajnia, ale w bardzo złym stanie.
15. Dwór i zabudowa folwarku. We wsi istniał dwór i zabudowania folwarku Leoncin. We dworze po II wojnie św. mieściła się szkoła, budynki folwarczne pełnią

- funkcję mieszkalną. Świadczy o tym kapliczka na wzgórzu w części zachodniej posiadłości. Nieco poniżej usytuowany jest murowany, ceglany budynek czworaków z 1914 r. (data na dachu), obecnie użytkowany jako mieszkania.
16. Dwór, drewniany spichlerz. W otoczeniu parku znajdował się dwór, a obok po stronie wschodniej zabudowania gospodarcze. Obecnie zachował się budynek dworu, mocno przekształcony oraz park. Z zabudowań gospodarczych zachował się drewniany spichlerz, zapewne z pocz. XX wieku. Na skraju parku zachowała się kamienna piwniczka - lodownia.
  17. Założenia dworskie. Na wzmiankę zasługuje niezachowane założenie dworskie rodziny Schildów w Krzeczkowej – Potokach. Obecnie brak ewidentnych śladów jego istnienia. Zostały zniszczone w czasie II wojny światowej, a po dawnej kaplicy zachowały się jedynie ślady fundamentów. Obecnie stoi tam pomnik upamiętniający mogiłę prof. Romualda Węglowskiego – wybitnego chirurga lwowskiego, uważanego za twórcę chirurgii naczyniowej, zm. w 1935 r., ojca żony właściciela majątku.
  18. Zespół dworsko-pałacowy. Zabudowania dworu i folwarku wsi nie zachowały się, ale obecnie możemy zobaczyć relikty parku podworskiego z aleją dojazdową, którego właścicielem była rodzina Sapiehów i prawdopodobnie budynek dawnej rządcówki - murowany budynek z kolumnowym gankiem. Budynek dworu został spalony w czasie II wojny św. Na terenie obiektu znajdują się również prawdopodobnie fragmenty dawnych fortyfikacji - w chwili obecnej nieczytelnych w terenie.
  19. Dawny browar i spichlerz. W układzie przestrzennym Krasieczyna eksponowany jest dawny browar Sapiehów założony w 1878 r. Usytuowany w centrum miejscowości o urozmaiconej bryle z wolnostojącym kominem oraz znajdujący się na wzgórzu spichlerz, adaptowany obecnie na hotel z restauracją.
  20. Zabudowa drewniana wsi. Z zachowanych budynków większość jest już nieużytkowana, a ich istnienie jest mocno zagrożone. Najwięcej domów w oryginalnej formie zachowało się na terenie Bryliniec – są to domy wzniesione ok. 1920 r.
  21. Murowany spichlerz. Założenie dworskie w Korytnikach połączone z częścią folwarczną, ma całkowicie zatarty układ poprzez liczne podziały i własnościowe rozczłonkowanie. Z dawnego założenia zachował się mocno przekształcony dwór - niedawno rozbudowany o część wschodnią; nieopodal zachowały się fragmenty dawnej alei parkowej oraz pojedynczy starodrzew.
  22. Fortyfikacje. Fort VII - „Prałkowce”, główny artyleryjski, jednowałowy, założony na planie detaszowanego bastionu. Zbudowany ok. roku 1880, miał za zadanie niedopuszczenie nieprzyjaciela do Przemyśla od strony zachodniej (czyli od Sanoka i Birczy). W drugim oblężeniu twierdzy, fort odegrał ważną rolę jako miejsce organizowania wypadów, mających na celu połączenie się z armiami austro-węgierskimi zdążającymi od strony Sanoka.

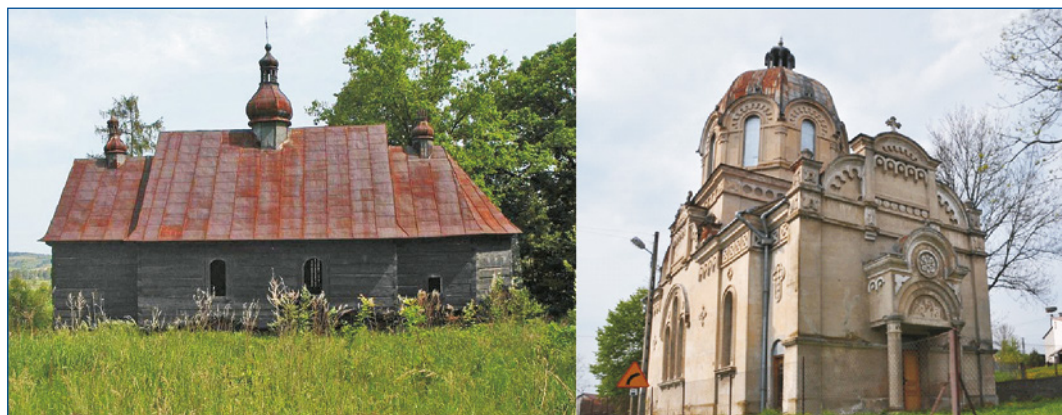
23. Fortyfikacje. Resztki fortu VI b – „Lipnik” z 1908 r. W forcie założonym na planie półstałego nieregularnego szańca, zachowały się fosy z resztkami półkolistych batei, trzy schrony, pogotowia i szczątki bramy.
24. Fortyfikacje. Fort VII ½ „Tarnawce” zbudowany w 1880 r. na planie detaszowanego bastionu. Zachowały się resztki poterny centralnej oraz kojec fosy.
25. Głaz Pamięci. Głaz postawiono w 1976 r. z inicjatywy i funduszy mieszkańców gminy Krasieczyn. Znajduje się on w centrum miasta. Upamiętnia funkcjonariuszy MO i członków ORMO, którzy polegli w walce o utrwalenie władzy ludowej w latach 1944-1947.
26. Mur Krzeczkowski – stanowisko dokumentacyjne, osuwisko z odsłoniętymi warstwami geologicznymi, zbudowane z tzw. fliszu - skał osadowych powstałych na dnie głębokiego zbiornika morskiego zwanego Oceanem Tetydy, który istniał przez 100 mln lat.
27. Pomnik konia Ralla, W zachodniej części wsi znajduje się postawiony przez księcia Leona Sapiechę pomnik konia Ralla. Koń o imieniu Rall należał do księcia Leona Sapiehy, ostatniego właściciela krasieczyńskiego zamku.
28. Zabytki archeologiczne – ceramika, narzędzia, broń. W trakcie badań archeologicznych odkryto tysiące znalezisk takich jak: fragmenty ceramiki, narzędzia i broń. Najwięcej zabytków archeologicznych znaleziono w Chołowicach, Śliwnicy, Olszanach, Krasicach, Krasieczynie i Mielnowie. Z epoki kamienia i wczesnej epoki brązu pochodzą pojedyncze wyroby krzemienne, w tym schyłkowo paleolityczny liściak trzpieniowaty z Krasic. W kilku miejscach znaleziono ceramikę z doby plemienną (VII-X w.). Wczesnośredniowieczna ceramika została odkryta w Chołowicach, Olszanach, Śliwnicy i Prałkowcach.
29. Zabytki archeologiczne – wpisane do rejestru zabytków. A-553, Prałkowce, ST. 4/69 AZP 109-83, osada okres prahistoryczny, osada okres wczesnośredniowieczny VIII-X w., osada okres wczesnośredniowieczny XI-XIII w., ślad osadnictwa okres średniowieczny, wpis z 30.01.1970 r.
30. Zabytki archeologiczne – wpisane do rejestru zabytków. A-556, Krasieczyn, ST. 2-31 AZP 109-82, kopce ziemne, okres nowożytny, wpis z 30.01.1970 r.
31. Zabytki archeologiczne – wpisane do rejestru zabytków. A-415, Krasieczyn, ST. 1/66 AZP 108-82, osada z okresu rzymskiego, wpis z 19.12.1968 r.
32. Stadnina koni „Sadaro”.
33. Stadnina koni INSTEX.
34. Dwa turystyczne szlaki piesze.
35. Jedna ścieżka przyrodniczo-kulturowa.
36. Sześć tras rowerowych.
37. Produkty lokalne.
38. Dwa rezerваты przyrody.

39. Pomniki przyrody. Gmina Krasiczyn posiada łącznie 49 pomników przyrody, którymi są drzewa, m.in. dęby szypułkowe, lipy drobnolistne. Są one zarówno własnością Nadleśnictwa Krasiczyn, jak i Urzędu Gminy.
40. Teren leśny „Długie”. Wzdłuż północnej granicy obszaru wiejskiego płynie rzeka San, na południowy - zachód leży teren leśny „Długie”.
41. Wzgórze Czarny Las. W północno- wschodniej części gminy wznosi się wzgórze Czarny Las ze szczytem Kamionka wys. 344,9 m. W części północno-zachodniej lesiste wzgórze ze szczytem Mutowa wys. 413.8 m.

Gmina Krzywca

W gminie Krzywca obiektów w kategorii zdrowie o szczególnym znaczeniu dla turystyki nie stwierdzono w trakcie prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 35 Cerkiew we wsi Chyrzynka oraz cerkiew we wsi Krzywca.
 Źródło: portal internetowy: www.cerkwisko.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy we wsi Chyrzynka. Jest to drewniana cerkiew zbudowana na miejscu dawniejszej w 1839 r. przez cieślę Kozubala spod Krosna. Obok cerkwi znajduje się drewniana dzwonnica z 1840 r. Z tego samego okresu pochodzi drewniana plebania, obecnie dom mieszkalny. Na południe od cerkwi jest stary cmentarz założony na dawnym grodzisku.
2. Cerkiew pw. Narodzenia NMP w Krzywcy. Świątynia wzniesiona w latach 1841 – 1843, w 1911 r. była remontowana. Murowana cerkiew jest bardzo malownicza i przestronna, zwraca uwagę zdobioną elewacją i wydatną kopułą.

- Okna zwieńczone są półkoliście. Opuszczona po II wojnie światowej, do dziś pozostaje nieużytkowana.
3. Cerkiew p.w. Opieki NMP. Świątynia powstała w 1879 r. jako cerkiew filialna parafii krzywieckiej, nosiła wezwanie Opieki NMP. Już po zaadaptowaniu drewnianej świątyni na kościół rzymsko – katolicki została ona gruntownie przebudowana w 1970 r. Rozebrana została wtedy wieża znajdująca się nad wejściem. Obecnie, po wybudowaniu nowego kościoła, cerkiew jest nieużytkowana.
  4. Cerkiew p.w. Przemienienia Pańskiego. Cerkiew została wzniesiona w 1900 r. na miejscu działającej greckokatolickiej świątyni parafialnej. Po deportacji ludności ukraińskiej była opuszczona, a następnie stała się i jest do teraz Kościołem filialnym p.w. Matki Bożej Częstochowskiej. Obok murowana dzwonnica z 1900 r.
  5. Cerkiew p.w. św. Szymona Słupnika. Pierwotnie istniała cerkiew prawosławna w Chyrzynie z 1507 r. W późniejszych wiekach funkcjonowała tu cerkiew greckokatolicka, wzmiankowana w 1805 r. p.w. św. Szymona Słupnika. Po 1858 r., kiedy Adam Starzeński wznosił cerkiew w Chyrzynie, pod tym samym wezwaniem, parafia została przeniesiona do Chyrzynki. Istniejąca do dziś cerkiew jest nieużywana, wzniesiona została z drewna, w konstrukcji zrębowej. W 1911 r. była remontowana i restaurowana w 1926 r. Na sklepieniach ścian świątyni zachowała się polichromia. W skład zespołu cerkiewnego wchodzi też murowana dzwonnica wzniesiona po poł. XIX w.
  6. Kościół p.w. św. Trójcy. Pierwszy kościół w Babicach obrządku łacińskiego, pierwotnie drewniany, obecnie murowany p.w. św. Trójcy, powstał w latach 1792-94 z fundacji hr. Pinińskich. Ozdobą wnętrza jest kilka barokowych ołtarzy i oryginalna XVIII w. kazalnica w kształcie łodzi Piotrowej oraz dwie murowane dzwonnice z 1794 r. Na jednej z nich znajduje się dzwon gdański z 1645 r. Naprzeciwko murowana plebania, prawdopodobnie z 1794 r.
  7. Kościół parafialny p.w. Narodzenia NMP. Parafia rzymska w Krzywcy została założona w 1389 r. Prawdopodobnie była to budowla drewniana, która spłonęła doszczętnie w 1624 r. podczas najazdu Tatarów. Obecny kościół wzniesiony został z fundacji Marcina Krasickiego po 1625 r., prawdopodobnie przed 1630 r. Jest przykładem sztuki baroku. Ołtarz główny pochodzi z czasów restauracji świątyni w 2 poł. XVIII wieku, reprezentuje styl późnego baroku. Obok kościoła znajduje się dzwonnica, murowana, wzniesiona w 2 poł. XVIII w. Jest tu także murowana plebania, pochodząca z końca XIX wieku.
  8. Zespół dworski z parkiem krajobrazowym w miejscowości Babice. Obiekt pochodzi z XIX w., z parkiem krajobrazowym, obejmuje drewniano – murowany dwór i murowany spichlerz oraz murowaną kuźnię dworską z oryginalnymi „skręconymi” kolumnami portyku.
  9. Zespół dworski. Pochodzi z XVII-XX w., wielokrotnie przebudowywany, wraz z oranżerią i aleją dawnego parku i spichlerzem. Obecnie funkcjonuje jako Za-

- kład Opieki Zdrowotnej „Doromed” i jest własnością Urzędu Gminy w Krzywczycy.
10. Ruiny cerkwi i cmentarza. Drewniana cerkiew p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny z 1848 r. została rozebrana podczas II wojny światowej. O jej obecności świadczy wzgórze cerkiewne, będące również grodziskiem, na którym zachował się wieniec starych drzew i zarys fundamentów oraz kilka nagrobków ocalałych na przycerkiewnym cmentarzu.
  11. Ruiny zajazdu. Jest to połowa murowanego budynku, w którym kiedyś funkcjonował zajazd. Obiekt powstał przy bitym trakcie zbudowanym przez Austriaków i łączącym Przemysł z Duklą. Trakt dukielski ukończono w 1785 r., a w niektórych miejscowościach wybudowano właśnie takie zajazdy dla podróżnych.
  12. Ruiny zespołu dworskiego. Ze znajdującego się tu zespołu dworskiego zachował się jedynie otaczający go park, założony w 1 poł. XIX wieku.
  13. Stanowiska archeologiczne. Babice - Podczas badań archeologicznych zlokalizowano na terenie Babic dwa stanowiska z okresu prahistorycznego. Drugim miejscem identyfikowanym jako grodzisko jest cypel po północnej stronie szosy wylotowej do Przemysła, naprzeciwko kapliczki.
  14. Stanowisko dokumentacyjne – „Skałka z rybami”. Stanowisko utworzone w celu zabezpieczenia odsłoniętej bryły pakietu rogowców menilitowych – o zróżnicowanej grubości warstw (od 0,1 do 15 cm) i o prawie doskonałej łupliwości – znajdujące się w prawym brzegu potoku. Długość stanowiska wynosi 4 m, szerokość 2 m, wysokość 2 m. Ochrona międzynarodowa – Pogórze Przemyskie PLH 180012.
  15. 13 zabytkowych kapliczek.
  16. Kurhany. Jest to najstarszy kurhan z epoki kultury ceramiki sznurowej odkryty w Europie.
  17. Hobbitówka to gliniana chatka osadzona w skarpie na skraju lasu, z glinianym kominkiem i kuchnią, w ogrodzie jest umieszczony w ziemi piec chlebowy, wazny i zieleniak. Ponadto wewnątrz są dwie dwuosobowe sypialnie oraz kamienno-gliniana łazienka z ceglany prysznicem.
  18. Dwie trasy rowerowe.
  19. Jeden rezerwat.
  20. Pomniki przyrody. Gmina Krzywcza posiada łącznie 7 pomników przyrody, którymi są drzewa, m.in. jałowce pospolite, modrzewie europejskie, bluszcz pospolite kwitnące. Są one zarówno własnością prywatną, jak i Nadleśnictwa Krasiczyn.

Gmina Medyka

W gminie Medyka obiektów w kategorii zdrowie o szczególnym znaczeniu dla turystyki stwierdzono w trakcie prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 36 Cerkiew we wsi Leszno

Źródło: portal internetowy: www.cerkiewne.tematy.net z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Cerkiew pw. św. Bazylego w miejscowości Leszno. Cerkiew grekokatolicka wybudowana w 1737 r. na miejscu starszej świątyni. Od 1957 r. jest kościołem rzymskokatolickim. W roku 2000 runęła najstarsza w Polsce, zabytkowa, drewniana dzwonnica cerkiewna (XVI w.). Stała ona w pobliżu świątyni.
2. Cerkiew pw. Trójcy Świętej. Jest to dawna drewniana kaplica grekokatolicka zbudowana w 1857 r. opuszczona po 1947 r., wyremontowana i od 1990 r. służy jako grekokatolicka cerkiew parafialna.
3. Cerkiew pw. Wniebowzięcia NMP. Zbudowana na miejscu starszej, drewnianej cerkwi z 1671 r. W 1926 r. Parafia należała do grekokatolickiego dekanatu

- przemyskiego (przed I wojną światową do medycznego). Po II wojnie światowej przejęta przez kościół rzymskokatolicki. Obecnie służy jako kościół parafialny Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.
4. Cerkiew św. Wasyła Wielkiego. Cerkiew zbudowana w 1737 r. na miejscu starszej świątyni. Od 1957 r. pełni funkcję kościoła rzymskokatolickiego. Oryginalny ikonostas został przeniesiony do Skansenu w Sanoku i umieszczony w cerkwi z Grązowej.
  5. Zespół kościelny. Jest to kościół parafialny pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła zbudowany w latach 1607-1608, rozbudowany w 1850 r. Leży na „Szlaku Architektury Drewnianej Powiatu Podkarpackiego”.
  6. Zespół dworski. Zespół złożony z parku, domu gościnnego i majątku gospodarczego z dawną oficyną dworską. Ogród z 2 poł. XVI w. przekształcony XVIII wieku oraz w 1 połowie XIX wieku.
  7. Zespół dworski. Jest to zespół dworski z parkiem z poł. XIX w. Powstał prawdopodobnie po 1852 r. z inicjatywy Skarbków - Borkowskich. Dwór posiadał drewniany ganek. Pod koniec 1915 r. hrabia Borkowski sprzedał go hrabiemu Jałowieckiemu, który zaś w 1928 r. dwór wraz z parkiem sprzedał ojcom zakonu Salejtanów.
  8. Budynek koszar proaustriackich (obecnie przedszkole). Jest częścią całego zespołu pokoszarowego, zajmuje jego południową część. Murowany z cegły, jednokondygnacyjny, założony na rzucie podkowy, nakryty dachem dwuspadowym. Wnętrze o układzie korytarzowym z pomieszczeniami wzdłuż ściany północnej. Elewacja frontowa, 7-osiowa z umieszczonymi pośrodku drzwiami wejściowymi.
  9. Fort W I „SALIS SOGLIO”. Powstał w latach 1882-1886 według projektu szwajcarskiego inżyniera Daniela Salis-Soglio. Klasyfikowany jako nietypowy fort artyleryjski. Obecnie fort I uchodzi za jeden z lepiej zachowanych fortów w całej Twierdzy Przemyśl.
  10. Fort W XV „BOREK”. To ostatni fort w zewnętrznym pierścieniu obronnym Twierdzy Przemyśl. Jednocześnie jest to fort, który spina i zamyka tym samym cały pierścień obronny opasujący miasto, a liczący w obwodzie ok. 45 km. Dzieło sąsiaduje bezpośrednio z fortem I Salis Soglio.
  11. Osada z okresu rzymskiego. Została wpisana do rejestru zabytków 30 kwietnia 1970 r. Znalaziono tutaj skarb w postaci 38 rzymskich monet (33 brązowych i 5 srebrnych) z czasów panowania cesarzy Antoniusa Piusa, Hadriana, Galiena oraz złoty medalion z podobizną cesarza Walensa z IV wieku. Medaliony takie zazwyczaj otrzymywali wodzowie zaprzyjaźnionych z cesarstwem plemion.
  12. Ruiny dawnego lotniska Twierdzy Przemyśl. Lotnisko zostało założone podczas pierwszego oblężenia Twierdzy Przemyśl w jesieni 1914 r. Zajmowało ono łąki wsi Hureczko znajdujące się na przedpolach baterii fortecznej nr 13 „Łapajów-

ka”. Z lotniska wykonano dnia 23 listopada 1914 r. pierwszy w historii lot pocztowy.

13. Ruiny fortu II „JAKSMANICE”. Został zbudowany w latach 90. XIX w. Częściowo wysadzony w powietrze w 1915 r., a częściowo rozebrany w latach 1920-1930. Zlokalizowany był na szczycie wzniesienia, na barkanach fontu rozmieszczone były tradytory bez opancerzenia. Na lewym styku czoła i barku było dobudowywane stanowisko dla wieży obserwacyjnej bądź wieży dla karabinu maszynowego.
14. Dwa pomniki.
15. Jeden szlak turystyczny pieszy.
16. Jeden rezerwat przyrody.
17. Zbiorowiska rzadkiej roślinności. Na terenie gminy występuje rzadki rodzaj roślinności, m.in. orzech wodny oraz jego odmiana zwana kotewką europejską. Rośliną będącą pod ochroną jest szachownica kostkowata, występująca oprócz okolic Medyki na łąkach Stubna, Leszna, w dolinie Sanu, Wiaru i Wiszni.

Gmina Orły

W gminie Orły obiektów o walorach specjalistycznych i w kategorii zdrowie o szczególnym znaczeniu dla turystyki nie stwierdzono w trakcie prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

1. Cerkiew p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy w Zadąbrowie. Zbudowana w 1660 r. Podczas przebudowy w XIX w. zmianie uległa konstrukcja sklepień i dachów. W węglach i na środku ścian nawy ozdobne drewniane pilastry. W kalenicy dachu nawy baniasta wieżyczka na sygnaturkę, zwieńczona żelaznym krzyżem. Podobny krzyż w szczycie dachu babińca. Do niedawna obok cerkwi stała drewniana dzwonnica z XIX w. Po 1947 r. cerkiew pełniła funkcję kościoła rzymskokatolickiego.
2. Cerkiew p.w. Eliasza Proroka. Cerkiew murowana, zbudowana w 1939 r. na miejscu starszej drewnianej świątyni z 1757 r. Obok cerkwi znajdują się ruiny dawnego cmentarza, którego wszystkie krzyże na grobach ukraińskich sprzed 1945 r. zostały zniszczone. Obecnie kościół rzymskokatolicki p.w. nawiedzenia NMP.
3. Cerkiew p.w. Opieki Bogurodzicy. Cerkiew zbudowana w 1869 r., odnowiona w 1927 r. Obecnie jest to kościół p.w. Matki Bożej Częstochowskiej.

Fotografia 37 Cerkiew we wsi Zadąbrowie.

Źródło: portal internetowy: www.cerkiewne.tematy.net z dnia: 27 czerwca 2016 roku

4. Cerkiew św. Michała Archanioła. To murowana parafialna cerkiew, zbudowana na miejscu starszej drewnianej świątyni w 1927 r. Na cmentarzu przy cerkwi pochowano prawosławnego biskupa przemyskiego Atanasija Krupećkija.
5. Kościółp.w.NMPKrólowejPolski.Kościółterygowanyw1923r.Kościółutworzono z dawnej dworskiej gorzelni, zniszczonej podczas wojny. Prace budowlane trwały od 1920 do 1922 r. Poświęcenia kościoła 11 listopada 1922 r. dokonał ks. Jan Kwolek. W 1925 r. rozpoczęto prace nad budową ołtarza.
6. Cmentarz wojenny z I wojny światowej założony na planie pięcioboku. Zachowało się na nim ponad 60 grobów w większości żołnierzy niemieckich poległych w 1915 r. podczas walk o Twierdzę Przemyśl.
7. Cmentarz wojenny. Jest to cmentarz wojenny z okresu I wojny światowej. Ma powierzchnię 490 m i pochowano na nim ponad 70 żołnierzy.
8. Drewniane domy. Na terenie miejscowości zachowało się 12 drewnianych domów, z których 11 datowanych jest na I ćwierć XX w. w jednej z zagród znajduje się drewniano-murowana studnia z 2 poł. XIX w.
9. Fort XI Duńkowiczki. Należy do dzieła głównego IV północnego odcinka obrony. To fort artyleryjski, dwuwałowy, pancerny, położony na wzgórzu 266 m n.p.m. Zbudowany został ok.1884/86 r., gruntownie zmodernizowany w latach

1897 -1902. Podlegał mu jeden fort pośredni „Wał obronny Duńkowiczki”. Sąsiaduje on bezpośrednio z Fortem X Orzechowce i Fortem XII „Werner”.

10. Ruiny zamku. Drohojów od 1615 r. należał do rodziny Drohojewskich, którzy jeszcze w pierwszej połowie XVII wieku wzniesli tu zamek. W XVIII wieku był już zaniedbany i popadał w ruinę i na przełomie XVIII i XIX wieku założono tu park krajobrazowy. Do czasów obecnych zachowały się jedynie zasypane piwnice pierwotnego założenia. W początkach XX wieku wzniesiony został w rejonie dawnego zamku murowany dwór.
11. Ruiny cmentarza żydowskiego. Cmentarz zajmuje powierzchnię 0,2 ha, kirkuty pochodzą z końca XIX w. W czasie okupacji został zniszczony przez nazistów.
12. Zespół dworski. Jest to zespół dworski z XIX w., z parkiem krajobrazowym z XIX w. Budynek dworu jest murowano-drewniany.
13. Zespół dworski. Wybudowany na początku XX w. dla rodziny Kasprzyckich. Obejmuje murowany dwór i pozostałości po parku krajobrazowym.

Gmina Stubno

W gminie Stubno obiektów o walorach wypoczynkowych, w kategorii zdrowie i eko-technologie nie stwierdzono podczas prowadzenia badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 38 Cerkiew we wsi Stubienko.

Źródło: portal internetowy: www.cerkiewne.tematy.net z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Zespół cerkiewny w miejscowości Stubienko. Dawna greckokatolicka cerkiew p.w. Narodzenia Bogurodzicy z 1849 r. na miejscu dawnej drewnianej świątyni. Od 1971 r. pełni funkcję kościoła katolickiego. Wnętrze dekorowane iluzjonistyczną polichromią z końca XIX w. z malowidłami przedstawiającymi sceny figuralne.
2. Cerkiew p.w. Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy. Murowana cerkiew prawosławna zbudowana w 1920 r. na miejscu starszej cerkwi z 1882 r. Przed cerkwią murowana dzwonnica z 1882 r. wewnątrz XVIII i XIX w. ikony.
3. Cmentarz wojskowy z I wojny światowej. Na cmentarzu wojskowym spoczywa 3045 żołnierzy walczących w obronie ojczyzny, w grobach pochowanych jest kilka osób.
4. Kościół św. Andrzeja Apostoła. Jest to neogotycki kościół rzymskokatolicki zbudowany w latach 1912-1913, zniszczony w 1915 r. i odbudowany w 1923 r.
5. Metalowe krzyże i fundamenty cerkwi. We wsi zachowały się trzy metalowe krzyże z początków XX w., oraz w centrum miejscowości można odnaleźć fundamenty drewnianej cerkwi greckokatolickiej p.w. Wniebowzięcia NMP z 1720 r., zniszczonej po 1945 r.
6. Zespół dworski. Pozostałością zespołu dworskiego jest murowana stajnia i obora z XIX w. z parkiem dworskim z XVIII w.
7. Zespół dworski w Stubnie. Zespół dworski z końca XIX wieku, niegdyś własność rodziny Myszkowskich. Obok dworu znajdują się dwie oficyny, a do zespołu dworskiego należy również rządówka, murowana stajnia, spichlerz i młyn (wszystkie obiekty z początku XX wieku).
8. Ruiny dworu. W Hruszowicach istniał dawniej majątek ziemski, który należał do rodziny Myszkowskich.
9. Gospodarstwo Rybackie Starzawa.
10. Stadnina koni „Kalników”.
11. Stadnina koni Stubno
12. Ferma Strusi Afrykańskich „Janatar”.
13. Dwa pomniki.
14. Jeden rezerwat.

Gmina Żurawica

W gminie Żurawica obiektów o walorach wypoczynkowych o szczególnym znaczeniu dla turystyki nie stwierdzono podczas badań.

Wybrane obiekty o walorach krajoznawczych, specjalistycznych i wypoczynkowych:

Fotografia 39 Arboretum w Bolestraszycach.

Źródło: portal internetowy: www.visit.przemysl.pl z dnia: 27 czerwca 2016 roku

1. Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszycach. Arboretum jest w zasadzie ogrodem botanicznym, który powstał w 1975 r. Obecnie rośnie tam prawie 2000 gatunków, odmian i form roślin. Arboretum stanowi ważny ośrodek naukowo-badawczy w Polsce południowo-wschodniej, gdzie prowadzone są badania, m.in. nad zabytkowymi założeniami ogrodowymi czy zagrożonymi i ginącymi gatunkami roślin. Oprócz ogrodu znajduje się tutaj odremontowany klasycystyczny dwór z XIX w., fort XIII, XIII b, kościółek.
2. Cerkiew św. Mikołaja. Obecnie kościół filialny dojazdowy w Batyczach pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy. Świątynia wybudowana w 1933 r. Po II woj-

- nie światowej początkowo była obsługiwana przez duszpasterzy z Ujkowic, a obecnie jest kościołem filialnym parafii Orzechowce.
3. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego. Istniejąca do dziś świątynia grecko - katolicka powstała w Wyszatycach w 1936 r. Murowany z cegły obiekt używany jedynie przez 10 lat, od ponad pół wieku stoi pusty popadając w coraz większą ruinę i stanowiąc świadectwo trudnej historii relacji polsko-ukraińskich.
  4. Cerkiew p.w. Pokrowy Bogurodzicy. Cerkiew murowana zbudowana na miejscu starszej świątyni w 1900 r. Obecnie kościół rzymskokatolicki Najświętszej Maryi Panny Królowej.
  5. Cerkiew p.w. Przemienienia Pańskiego. Cerkiew dębowa wzniesiona w 1600 r. istniała aż do 1908 r. W jej miejsce w roku 1936 wzniesiono obiekt murowany wykonany z cegły pod wezwaniem „Przemienienia Pańskiego”, który użytkowano tylko przez 10 lat, do roku 1946.
  6. Kościół pw. św. Andrzeja Boboli. Powstał jako świątynia filialna parafii żurawickiej. Prace rozpoczęto w marcu 1990 r. Kościół jest dwupoziomowy, o wymiarach 28 m. x 12,5 m, od 1992 r. stał się siedzibą odrębnej parafii.
  7. Kościół pw. św. Mikołaja. Pierwotny, drewniany kościół powstał najpewniej równocześnie z erekcją parafii, przetrwał on do początku wieku XVII. Kolejny kościół, także drewniany, wzniesiony w 1636 r. istniał do 1905 r. pod wezwaniem św. Mikołaja. Kolejna świątynia, wzniesiona na początku XX wieku zatrzymała tradycyjne wezwanie, kościół istniejący do dziś jest jednak obiektem murowanym.
  8. Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP. Parafia żurawicka wg tradycji powstała w 1416 r. Ta pierwotna świątynia istniała do II połowy XVI wieku. W 1580 r. powstał kolejny kościół, drewniany, pod wezwaniem św. Mateusza i św. Katarzyny.
  9. Ruiny cerkwi p.w. Szymona Słupnika. Cerkiew wzniesiona w latach 1813-1830. Po wojnie wykorzystywana jako magazyn. Obecnie w ruinie.
  10. Ruiny cerkwi pw. św. Paraskewy. Świątynia powstała w 1877 r. na potrzeby parafii obejmującej Żurawicę, Buszkowice, Buszkowiczki i Lipowicę Ulmowską.
  11. Zespół dworski XVIII – XIX w. Dwór istniał w Wyszatycach już w XVII w., zniszczony został przez oddziały kozaków dowodzone przez Pińczowskiego. W poł. XIX wieku - nowy dwór zbudował Maurycy Kraiński (1804 - 1885). Po II wojnie był m. in. domem kultury i siedzibą urzędów. Został odrestaurowany w latach 80-tych.
  12. Zespół dworski i folwarczny z XIX w. Drewniany dwór o charakterze obronnym z pocz. XIX w. z późniejszą przybudówką. Na terenie dworu znajdują się pozostałości parku krajobrazowego z tegoż okresu, a także zabudowania gospodarcze i fortyfikacja bastionowa z przelomu XVI i XVII wieku.
  13. Zespół dworski. Pierwsze wzmianki o murowanym dworze pochodzą z 1639 r. Miał on wielu właścicieli, m.in. należał do Michałowskich, którzy wybudowali

- nowy klasycystyczny dwór zachowany do dzisiaj wraz z ogrodami krajobrazowymi. W dworku powstało wiele obrazów Piotra Michałowskiego. W XIX w. Julia Michałowska przebudowała część dworu na kaplicę.
14. Zespół pałacowy Skibniewskich. Obiekt pochodzi z 2 poł. XIX w., wybudowany na planie litery H, otoczony parkiem krajobrazowym. Mieści się w nim Dom Rekolekcyjny Ruchu Światło – Życie Archidiecezji Przemyskiej.
  15. Fort XII Werner. Jednowałowy fort artyleryjski Twierdzy Przemysł, o konstrukcji betonowo – murowano – ziemnej. Początkowo był to w latach 1854 -1857 szaniec obozu warownego, zbudowany na nowo w latach 1881-1887 według projektu inż. Antona Wenera. Został częściowo wysadzony w powietrze w 1915 r., po II oblężeniu Twierdzy Przemysł.
  16. Muzeum Fort XII Werner w Żurawicy. Placówka mieści się w pomieszczeniach Fortu XII „Werner”, będącego częścią Twierdzy Przemysł. W ramach muzealnej ekspozycji prezentowane są pamiątki oraz eksponaty, nawiązujące do historii fortu oraz lat I wojny światowej.
  17. Fort X „Orzechowce”. Dwuwałowy opancerzony fort artyleryjski Twierdzy Przemysł, o konstrukcji betonowo-murowano-ziemnej, znajdujący się obok miejscowości Orzechowce. Zbudowany w latach 1881-1887, w latach 1896 -1900 zmodernizowany.
  18. Jeden szlak pieszy.
  19. Obszar Natura 2000 – Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk „Rzeka San”. Jest on położony na wysokości 175 – 280 m n.p.m., obejmuje odcinek środkowego Sanu, pomiędzy Sanokiem i Jarosławiem.
  20. 112 pomników przyrody.

Powiat przemyski i posiada dziesięć gmin z około 450 zinwentaryzowanymi obiektami. Wśród walorów w poszczególnych gminach na uwagę zasługują takie obiekty, jak: liczne obiekty sakralne (cerkwie, kościoły), rezerваты przyrody, kapliczki przydrożne, pomniki przyrody, obszary natura 2000, turystyczne trasy piesze i rowerowe. Ponadto wyróżnić trzeba ogród botaniczny, pałace, dworki, muzea, zabytkowe budowle i układy urbanistyczne, fortyfikacje, stanowiska dokumentacyjne oraz archeologiczne, stadniny koni. W powiecie przemyskim znajdują się 36 gospodarstw agroturystycznych.

2.3.6. WNIOSKI Z ANALIZY ZINWENTARYZOWANYCH OBIEKTÓW

Zgodnie z przyjętym celem pracy, badania własne autorów zmierzały do opisu maksymalnie wszystkich komponentów (w tym głównie obiektów) związanych z szeroko pojętą turystyką. Przyjęta metodologia badania pozwoliła wskazać większość obiektów z danej gminy/powiatu. Nie jest to jednak wyczerpujący spis artefaktów kulturowych i przyrodniczych znajdujących się na obszarze badanych powiatów/gmin.

Znaczący wpływ na klimat tych regionów mają obiekty sakralne, obiekty które są rzadkością w skali kraju. To grupa cennych historycznie i ciekawych architektonicznie drewnianych cerkwi, a jedna z badanych (Radruż) została wpisana na listę światowego dziedzictwa UNESCO. W Polsce na tej liście znajduje się łącznie osiem cerkwi w typie architektury halickiej, bojkowskiej i łemkowskiej, po cztery z woj. Podkarpackiego oraz Małopolskiego. W badanych gminach jest ich kilkadziesiąt. Obiekty te są często bardzo dobrze usytuowane w krajobrazie i posiadają wyjątkowe walory estetyczno-widokowe m. in. tzw. cechy unikalne obiektu. Z kolei stan zachowania zabudowań oraz stan zachowania i wyposażenia wewnątrz jest często nie wystarczający aby przyciągnąć skutecznie turystę. Jest to wieloletnie wyniszczenie obiektu poprzez działania ludzi, zamieniając obiekty sakralne w np. w magazyny, a potem pozostawione niszczyć i popadają w ruinę.

W nawiązaniu do obiektów sakralnych autorzy ukazali również cmentarze, głównie z okresu różnych wojen oraz różnych wyznań. Cmentarz jako zbiór mogił ma wybitne znaczenie dla dziedzictwa narodowego, dla zachowania i przekazania następnym pokoleniom świadectwa historii, źródeł i dokumentów, jest cennym zabytkiem architektonicznym, na który składają się rzeźby, pomniki, nagrobki, grobowce lub kaplice świadczące o cechach i pochodzeniu zmarłego lub o okresie, w którym powstały. W klasyfikacjach walorów turystycznych w Polsce cmentarz zaliczany jest do walorów antropogenicznych, w ramach których rozróżniany jest jako walor kulturowy (organizacja i sposób życia grup społecznych, dziedzictwo kulturowe), walor dóbr kultury (zabytek architektury, budownictwa i urbanistyki, zabytek archeologiczny), walor historyczny (pamiętka historyczna, miejsce pamięci narodowej), walor krajoznawczy (znaczenie poznawcze, estetyczne, dydaktyczne i patriotyczne), walor religijny (miejsce kultu religijnego). Ze względu na eksterminację ludności żydowskiej prowadzoną przez hitlerowców na terenie Polski, jak i liczne wysiedlenia po II wojnie światowej, ważnymi obiektami odwiedzanymi przez turystów etnicznych stały się cmentarze żydowskie, dlatego cmentarz, będący celem wycieczek krajoznawczych coraz częściej pojawia się w turystyce etnicznej. Przykładami są tu m.in. kirkuty we Frysztaku, Sędziszowie Małopolskim, Wielkich Oczach.

Badany teren dysponuje znacznymi, acz słabo rozpoznanymi zasobami obiektów rezydencjalnych (dwory) oraz warownych. Różnią się położeniem, jakością architektury, stanem zachowania, własnością, funkcją pełnioną współcześnie. Ich dzisiejszy stan był determinowany przez wiele złożonych czynników ekonomicznych, politycznych, prawnych i społecznych. Wykorzystanie tych zasobów wydaje się coraz ważniejsze w związku z dy-

namicznym rozwojem turystyki kulturowej. Są to również obiekty, które często są pewną wizytówką regionu i dość skutecznie przyciągają zwiedzających. Racjonalne i uzasadnione inwestycje w zakresie zagospodarowania turystycznego mogą przyczynić się do ochrony krajobrazu warownego a nadawanie nowych funkcji obiektom fortecznym i rezydencjonalnym przy jednoczesnej prawnej ochronie zabytków, krajobrazu i przyrody stwarza możliwość zrównoważonego rozwoju turystyki. Dawne fortyfikacje i dwory współcześnie stają się miejscem rozwoju turystyki kulturowej, a także np. konferencyjnej i biznesowej i wypoczynkowej. Przykładami są tu m.in. dwór w Trzcianie, dwór w Błazowej, dwór w Tyczynie.

Kolejne miejsca na badanym terenie to miejsca świadczące o wcześniejszym istnieniu obiektów sakralnych (np. cerkwiska) oraz ruiny dworów, pałaców i zamków. Przykładami są m.in. cerkwisko w Dziewięcierzu, Nowym Siole oraz zamku w Lubaczowie. Miejsca te są wyjątkowe i również przyciągają coraz większą grupę turystów, którzy poszukują innych coraz to nowych obiektów doznań.

Kolejne obiekty poddane analizie to pojedyncze zabudowania miejskie i wiejskie drewniane i murowane oraz układy urbanistyczne. Artykuł 6 Konstytucji RP stanowi, iż Rzeczypospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będących źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju. Przytoczony priorytet zakłada realizację ochrony i opieki nad zabytkami w tym nad zabudowaniami urbanistycznymi pod przewodnictwem Państwa z jednoczesnym potraktowaniem dziedzictwa jako jednego z elementów współkształtujących przyszłość kraju, w tym jako twórczej inspiracji dla Nas wszystkich, dlatego trzeba chronić zabytki z myślą o przyszłych pokoleniach z uwagi na prawdę o przeszłości jaką reprezentują. W badanych gminach dziedzictwo architektoniczne stanowi niczym niezastąpione odzwierciedlenie bogactwa i zróżnicowania dziedzictwa kulturalnego, jest bezcennym świadectwem przeszłości regionu i stanowi wspólne dziedzictwo wszystkich mieszkańców. Przykładami są m.in. układ urbanistyczny w Lubaczowie czy w Oleszycach czy też pojedyncze budowle typu: ratusz, stare kamienice.

W skład tych zabudowań wchodzi również takie obiekty jak: izby pamięci, galerie sztuki, fortyfikacje, pomniki, zabytki archeologiczne itp. Obiekty te stanowią wyraz dziedzictwa historycznego miejsca, rozumianego jako istotne wydarzenia związane z przeszłością tego obszaru i jego mieszkańców. Przykładami są m.in. zagroda w Gliniku, pozostałości linii Mołotowa w powiecie Lubaczowskim, muzeum Tadeusza Kantora w Wielopolu Skrzyńskim.

Kolejne obiekty ważne z punktu widzenia aktywnych turystów to szlaki i ścieżki turystyczne piesze, rowerowe i mieszane oraz obiekty noclegowe i obiekty turystyczne. Rozwój turystyki nierozzerwalnie związany jest z wytyczaniem różnych szlaków turystycznych. Przygotowane z myślą o turystach drogi i ścieżki są widowym znakiem opanowywania (oswajania) przestrzeni geograficznej i podporządkowywania jej potrzebom zwiedzających. Obecnie istnienie sieci szlaków i ścieżek turystycznych na terenie wybranych gmin jest już trwałym atrybutem przestrzeni turystycznej. Najbardziej wyróżniają się takie

gminy jak: Bircza czy Dubiecko z powiatu Przemyskiego. Małą ilością z kolei wyróżniają się obiekty noclegowe z większości gmin.

Wybrane powiaty są miejscem o bardzo bogatej i różnorodnej rzeźbie terenu. W krajobrazie dominują tereny zielone (lasy – około 30% powierzchni), dlatego obiekty o walorach przyrodniczych, takie jak pomniki przyrody, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, parki miejskie i podworskie, obszary chronionego krajobrazu to miejsca gdzie celem jest zapobieganie niszczeniu lub uszkodzaniu wszelkich elementów przyrody żywej, zapewnienie im odpowiednich warunków życia oraz naturalnego rozwoju i odtwarzania. Obszary chronione są częścią gminy – nie stanowią wyizolowanego terytorium z którego nie można korzystać. Mają długookresowy charakter obecności w przestrzeni – raz utworzone wpisują się w życie lokalne, muszą być uwzględniane w strategicznych dokumentach planistycznych i wpływają (w różnym stopniu) na kierunki rozwoju lokalnego. Przyroda obszarów leśnych i zielonych posiada niepowtarzalne i jedyne w swoim rodzaju walory turystyczne, dzięki którym możliwy jest rozwój turystyki. W sposób systematyczny wzrasta świadomość zdrowotna współczesnego turysty i z całą pewnością będzie to miało wpływ na decyzje podejmowane odnośnie do celu podróży. Bez wątpienia rosnące zainteresowanie obszarami przyrodniczo cennymi, wynika zarówno z ich piękna, jak i z faktu, że współczesny turysta szuka okazji do podróży w miejsca o nieskażonym środowisku. Promocja aktywnych form wypoczynku w łączności z naturą jako nowego stylu życia jest ważnym i aktualnym zadaniem władzy publicznej, różnych organizacji, a turystyki i rekreacji w szczególności. Przykładami są m.in. gmina Bircza z trzema rezerwatami przyrody.

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że najatrakcyjniejsze obiekty pod kątem kulturowym znajdują się w powiecie Przemyskim oraz Lubaczowskim.

Wśród analizowanych obiektów dominują takie, które są bardziej rozpoznawalne przez poszczególne gminy/powiaty, dbają o reklamę, troszczą się o wygląd oraz te bardziej zapomniane, gdzie m.in. władze samorządowe nie mają pomysłu na ukazanie dla szerszej grupy osób zainteresowanych.

Autorzy badań zgodnie twierdzą, iż należy pogłębić analizę obiektów już opisanych, aby je uaktualnić, a w szczególności również tych, których nie udało się namierzyć lub też nowo powstałych.

2.4. PODSUMOWANIE I WNIOSKI KOŃCOWE

We wszystkich pięciu powiatach, objętych projektem, zinwentaryzowano następującą liczbę obiektów (liczba obejmuje łącznie wszystkie kategorie): tj. walory turystyczne, zdrowie, ekotechnologie):

- powiat lubaczowski: 219 obiektów,
- powiat przemyski: 454 obiekty,
- powiat ropczycko-sędziszowski: 200 obiektów,
- powiat rzeszowski: 520 obiektów,
- powiat strzyżowski: 159 obiektów.

W trakcie inwentaryzacji obiektów na terenie powiatów objętych badaniami, pozyskano informacje o ilości i charakterystyce tychże obiektów. Na podstawie uzyskanych wyników inwentaryzacji można stwierdzić, iż na terenie ww. powiatów znajduje się ok. 1550 obiektów w kategorii: turystyka, zdrowie, ekotechnologie.

Autorzy doszli do następujących wniosków:

- Większość obiektów w gminach to obiekty kulturowe.
- Warto rozważyć wdrożenie, jasno zdefiniowanej, długofalowej strategii zarządzania obiektami turystycznymi.
- Dobrze rozbudowana infrastruktura turystyczna poszczególnych gmin, stanowi dobre zaplecze na potrzeby podjęcia działań zmierzających do zwiększenia aktywności turystycznej.
- Spora ilość i zróżnicowanie obiektów turystycznych wydaje się wskazywać, że ewentualne inwestycje dotyczące poszerzania infrastruktury powinny być ukierunkowane raczej na należyte wykorzystanie i modernizację już istniejących obiektów, niż budowę kolejnych.
- Duża ilość poszczególnych obiektów np. cerkwii zlokalizowanych na terenie gmin, wpływa na wysoki potencjał pod względem kulturowym.
- Brak aktualizacji informacji na stronach internetowych gmin/powiatów, dotyczących bazy noclegowej, bazy gastronomicznej, nowych inwestycji, ekotechnologii,
- Brak jednego miejsca, w którym byłyby ujęte wszystkie obiekty znajdujące się na terenie danej gminy/powiatu,
- Informacje na stronach internetowych dotyczących atrakcji turystycznych poszczególnych gmin/powiatów są często bardzo ogólne i niekompletne.
- Poszczególne gminy dysponuje licznymi obiektami, które powinny być uwzględnione przy planowaniu no. imprez masowych, zarówno w plenerze, jak i w obiektach zamkniętych.

Podsumowując badania ilościowe i jakościowe przeprowadzane na terenie ww. pięciu powiatów województwa podkarpackiego, należy stwierdzić, że liczba obiektów w poszcze-

gólnych powiatach i gminach różniła się znacznie. Przeważały obiekty z kategorii walory turystyczne krajoznawcze, następnie wypoczynkowe i specjalistyczne. Obiekty w kategorii zdrowie i ekotechnologie nie występowały w każdej gminie. W trakcie inwentaryzacji obiektów pozyskano informacje o ich ilości i charakterystyce, a w tekście dodano wybraną dokumentację fotograficzną.

Przechodząc do charakterystyki poszczególnych powiatów należy zauważyć, że największą ilością zabytków odznacza się powiat rzeszowski, następnie powiat przemyski, kolejno: lubaczowski, ropczycko-sędziszowski i strzyżowski.

Zsyntetyzowane wyniki posłużą do opracowania bazy zasobów materialnych pod kątem szeroko rozumianej turystyki, ekotechnologii i zdrowia. Uzyskane dzięki połączeniu metod informacje pozwolą na próbę stworzenia całościowego obrazu zasobów turystycznych i kulturowych badanego terenu.

Podsumowując należy podkreślić, że w celu poprawy funkcjonowania miejscowości mających potencjał turystyczny, należy między innymi scentralizować inicjatywy badania rynku turystycznego danego regionu. Ponadto, należy rozwinąć wspólne badania marketingowe i planowanie dla całego regionu turystycznego oraz wzmocnić wysiłki związane ze sprzedażą produktu turystycznego. Współpraca jest również niezbędna w dziedzinie zarządzania zasobami ludzkimi, które w usługach turystycznych odgrywają najważniejszą rolę. Skuteczne zarządzanie systemem obszaru recepcji turystycznej poprzez spełnianie wspólnych celów i integrację działań wielu podmiotów będzie miało wpływ na rozwój tegoż obszaru, jego możliwości przyciągnięcia dochodowych inwestycji oraz możliwości stworzenia poczucia zadowolenia wśród lokalnej społeczności i turystów. Ważne jest by zdecydować, który model rozwoju jest oczekiwany, aby ożywianie optymalnych procesów inwestycyjnych w regionie stało się możliwe, dzięki wypracowaniu wspólnych idei współpracy, głównie na szczeblu lokalnym i regionalnym.

3. KAPITAŁY PODKARPACIA

– ENDOGENNE ZASOBY AKTYWNOŚCI SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ

3.1. KAPITAŁ LUDZKI – ZAGADNIENIA DEFINICYJNE

Pojęcie „kapitału ludzkiego”, długo stosowane było jedynie w wąskim kręgu klasyfikujących ekonomistów, od początku lat 80. dwudziestego wieku zyskiwało na popularności, aż stało się jednym z ulubionych pojęć teoretyków „zasobów ludzkich” i szefów agencji zatrudnienia (Bihar, 2007). W publicystyce spotykamy się często z terminem „kapitał ludzki”. Chodzi tu o cały zespół cech jednostki: wrodzonych talentów, nabytych umiejętności, aspiracji, motywacji i postaw, które jednostce przynoszą sukces w dziedzinie pracy, a całym zbiorowościom, na przykład firmom, korporacjom, świetne efekty działalności gospodarczej (Sztompka, 2016, 282).

Początki rozważań nad problemem kapitału ludzkiego znajdujemy już w myśli Williama Petty’ego czy Adama Smitha, ale za pionierów nauki o tym rodzaju kapitału uważa się współczesnych ekonomistów amerykańskich. To w latach 60. i 70. ubiegłego stulecia ukazały się fundamentalne dla rozwoju teorii publikacje czołowych badaczy tej kategorii, przede wszystkim Theodora W. Schulza, Gary’ego S. Beckera i Jacoba Mincera. Wyraźnie zatem widać ekonomiczny rodowód pojęcia, które jednak stosunkowo szybko wykroczyło poza tę jedną dziedzinę wiedzy i stało się popularne w innych naukach humanistycznych i w publicystyce. Pod nazwą kapitał ludzki (*human capital*) ukryte są elementy niematerialne – zdolności, wiedza oraz nabyte umiejętności poszczególnych pracowników. I właśnie ten czynnik, jak to ujął Adam Smith: „ucieleśniona w człowieku wiedza” lub „pożyteczne umiejętności nabyte przez członków społeczeństwa” (Makuch, 2009, 13), stanowią dziś w znacznej mierze o rozwoju społecznym i ekonomicznym państw czy też regionów. Z tego też powodu w ostatnich kilkunastu latach powoływanie się na niematerialne formy kapitału jako czynniki rozwoju jest w naukach społecznych bardzo powszechne. Jak podkreślają autorzy wielu opracowań poświęconych pojęciu kapitału ludzkiego nie jest możliwe znalezienie jednej, uniwersalnej definicji kapitału ludzkiego. Dodatkowo interdyscyplinarne podejście do tematu przysparza problemów przy jednoznacznym, precyzyjnym zdefiniowaniu omawianej kategorii (Uramek, 2006, 13). Termin „kapitał ludzki” pochodzi z dosłownego tłumaczenia angielskiego pojęcia *human capital* i w skrócie oznacza wartość kwalifikacji ludzkich (Michalczyk, Musioł, 2008, 61). Najbardziej ogólną, ale

jednocześnie najszerszą znaczeniowo definicja kapitału ludzkiego stwierdza, że składają się nań ludzie i ich umiejętności. Tak definiowany kapitał ludzki obejmuje zatem wszystkie cechy wpływające na produktywność jednostki, w tym zarówno wykształcenie, jak i inteligencję oraz wrodzone zdolności i powiązania, także mające wpływ na naszą wydajność i efekty pracy. Jak podkreśla James Heckman, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii w roku 2000: „nowa ekonomia opiera się na kwalifikacjach i umiejętnościach. Inaczej niż ekonomia dziewiętnastowieczna, bazująca na sile mięśni i wysiłku robotników oraz na kapitale. Wiemy, że właściwe wykorzystanie nowych technologii wymaga wysokich kwalifikacji. Owe kwalifikacje to ludzki kapitał, przynoszący nieocenione korzyści. Pracownicy wykwalifikowani po prostu lepiej pracują. Na przykład hydraulik potrafiący w swojej pracy wykorzystywać najnowsze osiągnięcia techniczne jest bardziej wydajny niż ten, który pracuje tradycyjnymi metodami. Wysokie kwalifikacje pozwalają też jednostce na wybór wykonywanego zajęcia i miejsca pracy. Im większy ludzki kapitał, tym łatwiej się przystosowywać pracownikom do zmian, zdobywać nową wiedzę i myśleć twórczo. Nie tylko jednostki mogą czerpać korzyści z kapitału ludzkiego, ale i całe społeczeństwa” (Heckman, 2001).

Pojęcie kapitału ludzkiego mimo swojej sporej popularności ma jednak swoje wcześniejsze korzenie w społeczeństwie, która dopiero uczyło się wykorzystywać nowe technologie informatyczne. Jedną z pierwszych prac, w których pojawiło się pojęcie kapitału ludzkiego, był artykuł amerykańskiego ekonomisty polskiego pochodzenia Jacoba Mincera z 1958 r. Autor zakładał, że w procesie podziału dochodu najistotniejsze są czynniki związane z racjonalnym zachowaniem się poszczególnych jednostek. Mincer wprowadził pojęcia inwestowania w kapitał ludzki – rozumiane jako proces uczenia się – najpierw w szkole (edukacja formalna), a później zdobywanie doświadczenia zawodowego (Cichy, Malaga, 2007, 20). Mincer jest również twórcą modelu opisującego wpływ inwestycji w kapitał ludzki na rozkład dochodów. w ramach tego modelu kapitał ludzki rozumiany jest jako suma wiedzy zdobywanej w szkole, a następnie w trakcie wykonywania pracy. Jest on mierzony długością okresu edukacji formalnej oraz wiekiem, odzwierciedlającym doświadczenie poszczególnych jednostek (Cichy, Malaga, 2007, 21).

Innym z pionierów problematyki kapitału ludzkiego był także laureat Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii w roku 1979 – Theodore William Schultz. Według Schultza oczywiste było, że ludzie nabywają określone zdolności i wiedzę, ale nie jest oczywiste, iż nabyte zdolności i wiedza mogą być uważane za formę kapitału. Schultz stwierdził, że duża część konsumpcji może być uważana za inwestycję w kapitał ludzki, czego przykładem są wydatki na szkolnictwo i zdrowie, wewnętrzne migracje w poszukiwaniu lepszych możliwości zarobkowych, a także szkolenia i nabywanie doświadczenia w pracy. Wydatki te, podobnie jak czas wolny wykorzystywany na zdobywanie wiedzy i doskonalenie się, nie pojawiają się jednak nigdzie w systemie rachunkowości narodowej, mimo ich niewątpliwie istotnego wpływu na rozwój gospodarczy i społeczny. Schultz argumentował, że inwestycje w kapitał ludzki są główną przyczyną wzrostu realnych zarobków na osobę (Cichy, Malaga, 2007, 22).

Ważną postacią, która należy do klasyków teorii kapitału ludzkiego, jest także Gary S. Becker, twórca klasycznej już dzisiaj pracy *Human Capital*. Becker stwierdził, że każdy człowiek wyposażony jest przez naturę, wychowanie i wykształcenie w określone kwalifikacje, które rosną wraz ze wzrostem nakładów na wykształcenie formalne. Im wyższy poziom wykształcenia, tym większe umiejętności zawodowe i możliwość zarobkowania (Michalczyk, Musioł, 2008, 61-62). Ekonomista ten wprowadził pojęcie inwestowania w kapitał ludzki jako formę alokacji zasobów, która wpływa na przyszłe realne dochody. Alokacją zasobów według Beckera było szkolnictwo, zdobywanie doświadczenia w pracy, opieka medyczna, a także zdobywanie informacji na temat funkcjonowania systemu gospodarczego. Wymienione sposoby inwestowania w kapitał ludzki różnią się pod względem ich wpływu na zarobki i konsumpcję. Wszystkie jednak podnoszą fizyczne i psychiczne zdolności ludzi, zwiększając w ten sposób ich rzeczywiste dochody. Becker zwracał też uwagę na to, że zróżnicowanie zasobów kapitału fizycznego nie tłumaczy różnic w poziomie dochodu narodowego (Cichy, Malaga, 2007, 22-23).

Kolejny z autorów Burton A. Weisbrod uważał, że elementem przyczyniającym się do wzrostu gospodarczego są ludzie. Tak definiował kapitał ludzki „reprezentuje on zasoby, które człowiek wykorzystuje aby powiększyć jego osobistą wydajność. Wydatki na informacje, mobilność pracy, oświatę zdrowotną, i szkolenia zawodowe potrafią wydatniać moc produkcyjną robotnika jego kapitał ludzki” (Weisbrod, 1966, 6). Inwestowanie w ludzi umożliwia wykorzystanie postępu technicznego i dalszy postęp. Rozwój medycyny uczynił inwestowanie w edukację bardziej opłacalnym dzięki zwiększeniu średniej długości życia. Z kolei inwestowanie w edukację rozszerza naszą wiedzę, co prowadzi do wzrostu produktywności i dalszego postępu medycyny. Do wzrostu gospodarczego przyczynia się więc inwestowanie zarówno w kapitał fizyczny, jak i w kapitał ludzki, do którego Weisbrod, podobnie jak Schultz i Becker, zaliczał przede wszystkim zdrowie i szkolnictwo (zdobywanie wiedzy w szkole, a także zdobywanie doświadczeń i szkolenia w pracy) (Weisbrod, 1966, 24-25). Kontynuatorem teorii zapoczątkowanej przez Mincerę i Beckera jest również Yossef Ben-Porath, który wprowadził do rozważań funkcję produkcji kapitału ludzkiego, której postać zależy m.in. od zdolności, jakości szkolnictwa, możliwości i ograniczeń instytucjonalnych (Weisbrod, 1966, 26).

Nowym otwarciem w badaniach nad kapitałem ludzkim była wydana w 1988 roku praca *On the Mechanics of Economic Development* Roberta E. Lucasa. Ekonomista zastanawiał się w niej nad konstrukcją neoklasycznej teorii wzrostu gospodarczego i handlu międzynarodowego, która byłaby zgodna z danymi empirycznymi na temat rozwoju gospodarczego na świecie. Lucas rozważał i porównywał z danymi empirycznymi trzy modele, podkreślające różne aspekty: akumulację kapitału fizycznego i postęp techniczny, akumulację kapitału ludzkiego poprzez szkolnictwo oraz akumulację specjalistycznego kapitału ludzkiego wskutek zdobywania doświadczenia (Weisbrod, 1966, 28). Robert Lucas zdefiniował kapitał ludzki jako „ogólny poziom umiejętności” wpływający na produktywność w ten sposób, że pracownik o kapitale h jest „produkcyjnym ekwiwalentem” dwóch pracowników o kapitale $1/2 h$ (Lucas, 1988, 3-42). Teoria kapitału ludzkiego

zapropionowana przez Lucasa skupiała się na tym, że sposób, w jaki jednostka w danej chwili rozdziela swój czas między różne rodzaje aktywności, wpływa na jej produktywność (czyli poziom kapitału ludzkiego) w przyszłości (Cichy, Malaga, 2007, 28). W szczególności dotyczy to decyzji o długości okresu kształcenia i momencie wejścia jednostki na rynek pracy. W ujęciu Lucasa zatem pojęcie kapitału ludzkiego jest blisko związane z wykształceniem (Herbst, 2007, 11).

Powiązanie kapitału ludzkiego z wykształceniem czy też ogólnie edukacją jest często spotykanym zabiegiem definicyjnym. Propozycję takiej definicji proponuje Leszek Zienkowski. Według tego autora synonimem kapitału ludzkiego jest kapitał wiedzy, na który składa się nagromadzona wiedza naukowa, a więc skumulowane wyniki badań naukowych (B+R) oraz poziom wiedzy społeczeństwa, wyrażony przez osiągnięty formalny poziom wykształcenia, tzw. kapitał wykształcenia (Zienkowski, 2003, 16). Zwraca na to uwagę również inna z obecnych w literaturze definicji „Kapitał ludzki jest na ogół rozumiany szeroko, obejmując przede wszystkim wiedzę i umiejętności konkretnych osób nabyte w systemie szkolnictwa, dokształcania zawodowego oraz przez politykę zawodową, ale także warunki psychofizyczne i kulturowe pracy” (Florczak, Sabanty, Welfe, 2001, 16).

Niezależnie od tego, czy stosowana jest węższa, czy szersza definicja, podejście ekonomiczne jest spójne w jednym aspekcie: kapitał ludzki jest indywidualną cechą jednostki. Wszystkie cechy zbiorowości, które można zdezagregować do poziomu jednostki, także są częścią kapitału ludzkiego. Wynika to z faktu, że w ekonomii zbiorowość jest postrzegana niemal wyłącznie jako suma jednostek składających się na nią. Społeczność jest kwestią agregacji, arytmetyki (Herbst, 2007, 11).

Takie ujęcie kapitału nie jest jedyne, gdyż również socjologowie interesują się kapitałem ludzkim. Przytoczone już wcześniej definicja Mirosławy Marody i Anny Gیزی-Poleszczuk zakłada, że na kapitał ludzki składają się takie cechy zbiorowości jak: struktura wieku populacji, umieralność, stopa urodzeń, stan zdrowia, które tworzą razem bardziej ogólną kategorię cech demograficznych. Oprócz cech demograficznych w skład „kapitału ludzkiego” wchodzi również umiejętności członków zbiorowości wyrażone w postaci poziomu wykształcenia, struktury zawodowej oraz stopnia zgodności struktury zawodowej z wymogami nowoczesnego rynku pracy (Giza-Poleszczuk, Marody, 2000). Również definicja Ryszarda Domańskiego, który stwierdza, że kapitałem ludzkim jest zasób wiedzy, umiejętności, zdrowia, energii witalnej zawarty w społeczeństwie (Domański, 1993).

Warto podkreślić również, że kapitał ludzki, w odróżnieniu od kapitału rzeczowego i finansowego, nie może być przedmiotem obrotu rynkowego i zmieniać właściciela. Nie jest możliwe oddzielenie człowieka od jego kapitału, jego istotną cechą jest więc jego unikalność i wielowymiarowość. Kapitał ludzki m.in. tym różni się od abstrakcyjnej wiedzy, że jest wyłączalny, tzn. istnieje możliwość niedopuszczenia innych do korzystania z niego. Jeżeli przyjmiemy się proponowane wyżej rozumienie kapitału ludzkiego, to podstawowymi elementami go kształtującymi są kompetencje i umiejętności jednostki oraz proces ich nabywania, a inwestowanie w zasoby ludzkie jest zarówno czynnikiem stymulującym wzrost gospodarczy, zwłaszcza przy obecnym tempie postępu technologicznego, jak i kluczowym

elementem aktywizacji społecznej (La Fuente, Ciccone, 2003, 9). Kapitał ludzki, zwłaszcza w społeczeństwie informacyjnym, stanowi również strategiczny czynnik konkurencyjności (Kozusznik, 2005, 7-8).

Zauważyć należy również, że warunkiem wysokiej jakości i wartości kapitału ludzkiego jest zdolność jego efektywnego wykorzystania. Podkreśla się, że brak umiejętności praktycznego zastosowania wiedzy i umiejętności, które posiada jednostka, oraz bierne postawy i brak zaangażowania w sprawy społeczne obniżają jakość kapitału ludzkiego (Michalczyk, Musioł, 2008, 62-63). Wydaje się, że w związku z tym ogromną rolę mają do odegrania instytucje i poszczególne jednostki – liderzy lokalni, którzy będą w stanie zaktywizować mieszkańców danej społeczności lokalnej do działania.

3.2. ZASOBY I POZIOM KAPITAŁU LUDZKIEGO MIESZKAŃCÓW WYBRANYCH POWIATÓW WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Na podstawie dogłębnej analizy dostępności wskaźników statystycznych charakteryzujących bezpośrednio bądź w sposób pośredni zasób kapitału ludzkiego na szczeblu powiatów przyjęto następującą koncepcję budowy miernika indeksu jakości kapitału ludzkiego.

Z powodu braku aktualnych danych na poziomie gmin o wykształceniu populacji¹, która to cecha w dominującym stopniu określa jakości kapitału ludzkiego oraz ze względu na relatywnie ubogi zestaw innych mierników, odnoszących się w sposób bezpośredni do zasobu kapitału ludzkiego w powiatach (np. charakterystyk stanu zdrowia populacji w wieku zdolności do pracy), pierwotna bateria wskaźników została uzupełniona o wskaźniki charakteryzujące jakość kapitału ludzkiego pośrednio, poprzez obserwowane statystycznie efekty zachowań społeczno-gospodarczych ludności. W ten sposób istnieje szansa połączyć nie zmieniające się cechy demograficzne oraz cechy socjologiczne, wpływające z dziedzicznych zachowań zbiorowości. Pierwsza kategoria wskaźników bezpośrednich nazwana została charakterystyką potencjału demograficznego gmin, ze względu na dominującą w tej grupie rolę cech demograficznych. Druga kategoria wskaźników pośrednich opisuje aktywność społeczno-gospodarczą ludności. W ramach każdej z tych dwóch zasadniczych kategorii zostało wyodrębnionych po kilka cech lub zachowań populacji, charakteryzujących potencjał demograficzny i aktywność społeczno-gospodarczą ludności w gminach, którym można przypisać konkretne obserwowalne mierniki statystyczne. W rezultacie powstał pewien hierarchiczny trójpoziomowy układ wskaźników, przedstawiony na schemacie. Wagi przedstawione na schemacie odzwierciedlają udział wskaźnika z niższego poziomu w definicji wskaźnika wyższego poziomu. Wagi na poziomie pierwszym sumują się do 100%; natomiast wagi przypisane miernikom statystycznym z poziomu drugiego i trzeciego sumują się do 100% w obrębie poszczególnych mierników

---

¹ Dane dotyczące wykształcenia ludności dostarcza jedynie Narodowy Spis Powszechny Ludności, a taki odbył się ostatnio w 2011 roku.

danego poziomu (drugiego i trzeciego). Wagi dobierane były w oparciu o podobne badania przeprowadzone przez Bank Światowy, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową i Zakład Badań Statystyczno – Ekonomicznych Głównego Urzędu Statystycznego i Polskiej Akademii Nauk. Im lepiej zmienna charakteryzowała konstruowany miernik, tym wyższą miała wagę. W budowie miernika jakości kapitału ludzkiego wykorzystana została metodologia stosowana przy konstrukcji mierników rozwoju społecznego wykorzystywanych w badaniach społecznych prowadzonych przez ONZ, Bank Światowy i Zakład Badań Statystyczno – Ekonomicznych Głównego Urzędu Statystycznego i Polską Akademię Nauk.

Podstawą źródłową badania będą informacje pochodzące z Bazy Danych Regionalnych GUS (BDR), wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r., z rejestru REGON, danych statystycznych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie oraz wyników wyborów samorządowych i lokalnych publikowanych przez Państwową Komisję Wyborczą. Ze uwagi na to, że cechy demograficzne opisujące jakość kapitału ludzkiego charakteryzują się małą zmiennością w czasie oraz w celu zmniejszenia ryzyka błędu w ocenie potencjału demograficznego ludności, związanego z występowaniem jednorocznych, najczęściej losowych wahań wielkości parametrów demo-społecznych, analiza materiału statystycznego przeprowadzona zostanie na podstawie średnich wartości mierników dla lat co najmniej pięcioletniego okresu. Procedurę uśredniania zastosowano także w odniesieniu do parametrów charakteryzujących aktywność społeczno-gospodarczą ludności (Kotarski, 2012).

Potencjał demograficzny regionów jest kategorią zawierającą szczególnie interesujące cechy zasobu kapitału ludzkiego, takie jak: wykształcenie i stan zdrowia populacji w wieku zdolności do pracy. Wykorzystanie w badaniu tych zmiennych napotyka jednakże na zasadnicze ograniczenia związane z dostępnością danych w materiale statystycznym gromadzonym w systemie statystyki publicznej. W ich miejsce wprowadzone zostały zmienne pośrednio związane z charakterystyką potencjału demograficznego gmin. Ostatecznie, ten poziom analizy zróżnicowania terytorialnego jakości kapitału ludzkiego bazuje na ustaleniu wielkości trzech parametrów: prężności demograficznej, poziomu wiedzy funkcjonalnej i stanu zdrowia ludności. Szczegółowe charakterystyki poszczególnych cech przedstawione zostały poniżej.

1) Prężność demograficzna - cecha opisująca potencjał ludnościowy z punktu widzenia stanu i perspektyw rozwoju demograficznego regionów. Wielkość tego parametru kształtują następujące charakterystyki demospołeczne:

- Obciążenie demograficzne ludności w wieku produkcyjnym (20-59/64 lata) ludnością, która ze względu na osiągnięcie wieku powszechnie uprawniającego do przejścia na emeryturę zalicza jest do grupy osób w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni w wieku 65 lat i więcej oraz kobiety w wieku 60 lat i więcej).
- Współczynnik reprodukcji brutto – charakteryzuje aktualną płodność i umieralność, wyrażając średnią liczbę żywo urodzonych dziewczynek, które dożyją wieku swych matek, a przypadających na jedną kobietę w wieku rozrodczym. Przy założeniu nie-

zmiennego aktualnego poziomu cząstkowych współczynników płodności i umieralności.

- Współczynnik dynamiki demograficznej przedstawia stosunek liczby urodzeń żywych do liczby zgonów w danym okresie.
- Płodność ogólna – parametr informujący o średniej liczbie dzieci żywo urodzonych przypadających na 1000 kobiet w wieku rozrodczym (15-49 lat).
- Zasoby ludności w wieku maksymalnej mobilności zawodowej, określone wielkością udziału osób w wieku 20-44 lata w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym.
- Mobilność zawodowa określa iloraz osób, które wyemigrowały na 1000 osób w wieku produkcyjnym.

2) Poziom wiedzy funkcjonalnej - cecha stanowiąca istotne (często wstępne) kryterium oceny jakości zasobów ludzkich, brane pod uwagę zarówno przy projektowaniu konkretnych przedsięwzięć gospodarczych w oparciu o analizę rynku pracy, jak i w ogólnej ocenie możliwości rozwoju modernizacyjnego społeczności. Wobec braku systematycznie prowadzonej rejestracji danych o poziomie wykształcenia ludności w podziale terytorialnym, konstrukcję miernika oparto o informacje pochodzące z ostatniego powszechnego spisu ludności (z 2011 r.) oraz o cechy demospołeczne pośrednio określające poziom wykształcenia ludności. Lista szczegółowych charakterystyk miernika poziomu wiedzy funkcjonalnej zawiera:

- Czytelnictwo, charakteryzowane przez relację liczby czytelników zarejestrowanych w bibliotekach publicznych do ludności w wieku 10 lat i więcej (na 1000 osób).
- Powszechność kształcenia w szkołach ponadgimnazjalnych dla młodzieży, określona przez liczbę uczniów w szkołach wskazanego szczebla nauczania przypadającą na 1000 osób w wieku 15-19 lat, tj. w wieku odpowiadającym w przybliżeniu wiekowi uczniów szkół ponadgimnazjalnych.
- Odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim w populacji osób wieku 13 lat i więcej.

3) Stan zdrowia ludności. Do podstawowych mierników statystycznych charakteryzujących tę cechę potencjału ludnościowego zaliczyć można następujące: umieralność niemowląt, przeciętne dalsze trwanie życia, zachorowalność i chorobowość (m.in. z powodu chorób przewlekłych), absencja chorobowa, niepełnosprawność biologiczna i/lub z orzeczeniem prawnym, czy wreszcie samoocena stanu zdrowia, standaryzowana przedwczesna umieralność mężczyzn (w wieku 35-49 lat). Z tej długiej, chociaż z pewnością niekompletnej listy możliwy do włączenia w zakres prezentowanego badania ze względu na dostępność danych w podziale terytorialnym okazały się:

- ✓ Poziom umieralności niemowląt (na 1000 urodzeń żywych).
- ✓ Przedwczesna umieralność mężczyzn (w wieku 35-49 lat).
- ✓ Umieralność na choroby cywilizacyjne takie jak: choroby zakaźne i pasożytnicze, nowotwory, choroby układu nerwowego, choroby układu krążenia, choroby układu odde-

chowego, choroby układu trawiennego, choroby układu kostno-stawowego, mięśniowego i tkanki łącznej oraz choroby układu moczowo-płciowego (na 1000 mieszkańców).

Zestaw cech opisujących **aktywność społeczno-gospodarczą ludności** (drugi poziom analizy różnic w jakości kapitału ludzkiego) stanowią parametry: 1) mobilność przestrzenna, 2) aktywność gospodarcza oraz 3) aktywność społeczna ludności, oparte o następujące szczegółowe mierniki statystyczne:

Mobilność przestrzenna, określona przez saldo migracji wewnętrznych ludności (na 1000 osób).

Aktywność gospodarcza, charakteryzowana przez relację liczby jednostek osób fizycznych sektora prywatnego (według REGON) do liczby ludności w wieku aktywności zawodowej (na 1000 osób w wieku 20-59/64 lata) oraz liczbę nowo zarejestrowanych w rejestrze REGON w danym okresie jednostek osób fizycznych sektora prywatnego.

Aktywność społeczna, opisana przez takie mierniki, jak:

- Nasycenie pozarządowymi organizacjami społecznymi (fundacje i stowarzyszenia) na 1000 ludności.
- Frekwencja w wyborach samorządowych.
- Frekwencja w wyborach parlamentarnych.
- Aktywność inwestycyjna władz samorządowych określona przez udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem z budżetów lokalnych.
- Wartość dotacji ze środków Unii Europejskiej pozyskana przez samorządy lokalne (dotyczy samorządów, które podpisały umowy na realizację projektów finansowanych w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu, Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnych oraz Finansowego Instrumentu Orientacji Rybołówstwa).

Podsumowując, problematyka badania została usystematyzowana w hierarchicznie uporządkowany układ zmiennych, w którym poszczególne poziomy analizy wyznaczone zostały przez stopień agregacji mierników statystycznych opisujących jakość kapitału ludzkiego. Zmienne wykorzystane do budowy wskaźnika zostały znormalizowane i przyjmują wartości z przedziału $[0,1]$, przy czym wartość 1 pojawia się w przypadku tego powiatu, w którym natężenie zjawiska jest największe zaś wartość zero pojawia się tylko w gminach, w których natężenie badanego zjawiska jest zerowe. Dodać należy również jeszcze jedno założenie przyjęte do skonstruowania wskaźnika, że wyższa wartość zmiennej znormalizowanej oznacza wyższą jakość badanej cechy. Skonstruowany na podstawie znormalizowanych zmiennych zagregowany wskaźnik jakości kapitału ludzkiego (JKL) przyjmuje również wartości z przedziału od 0 do 1, a im jego wartość bardziej zbliżona do jedynki, tym wyższa jakość kapitału ludzkiego na terenie danej gminy. Na schemacie przedstawione zostały założenia metodologiczne budowy miernika jakości kapitału ludzkiego (Kotarski, 2013).

3.2.1. PRĘŻNOŚĆ DEMOGRAFICZNA

OBCIĄŻENIE DEMOGRAFICZNE

Miernik ten utworzony został w oparciu o trzy wskaźniki demograficzne: 1) wskaźnik obciążenia demograficznego: ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym, 2) wskaźnik obciążenia demograficznego: ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym oraz 3) wskaźnik obciążenia demograficznego: ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym. Trzy wskaźniki dla lepszej interpretacji danych utworzyły jeden uśredniony wskaźnik obciążenia demograficznego ludności.

Największą liczbą osób w wieku nieprodukcyjnym przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym charakteryzował się powiat ropczycko-sędziszowski – 59,4 osoby. Nieznacznie mniejszą liczbę osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym zanotowano w powiecie rzeszowskim (58,8 osoby) oraz strzyżowskim (57,8 osoby). W powiecie lubaczowskim liczba osób w wieku nieprodukcyjnym przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym wyniosła 56,6 osoby, w przemyskim zaś 55,2 osoby. W tych dwóch ostatnich powiatach oraz powiecie strzyżowskim odnotowano niższą od średniej dla całego województwa podkarpackiego liczbę osób w wieku nieprodukcyjnym przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym, która dla Podkarpacia wyniosła 58,1 osoby. Jak widać z tego zestawienia powiatami o najwyższej liczbie osób w wieku nieprodukcyjnym przypadających na 100 osób w wieku produkcyjnym są jednostki terytorialne skupione w centralnej części województwa, wzajemnie ze sobą sąsiadujące.

Wartość wskaźnika przedstawiającego ludność w wieku poprodukcyjnym przypadającą na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym wykazała, że najmniej osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym przypada w powiecie ropczycko-sędziszowskim (81,9 osoby), rzeszowskim (84,5 osoby) oraz przemyskim (85,7 osoby). Powiaty strzyżowski oraz lubaczowski charakteryzują się największym obciążeniem demograficznym charakteryzowanym przez liczbę ludności w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym. W powiecie strzyżowskim na 100 osób w wieku poprodukcyjnym przypadało 95,8 osoby wieku przedprodukcyjnym. W powiecie lubaczowskim wartość ta wyniosła 102,1 osoby. Średnia wartość wskaźnika dla województwa podkarpackiego wyniosła 98,2 osoby.

Powiat przemyski charakteryzował się najniższą wartością wskaźnika obciążenia demograficznego obrazującego liczbę ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym. Wartość dla powiatu przemyskiego wyniosła 25,5 osoby. Nieznacznie wyższe wartości wskaźnika odnotowano ropczycko-sędziszowskim (26,8 osoby) oraz rzeszowskim (26,9 osoby). Najwyższymi wartościami wskaźnika charakteryzowały się powiaty strzyżowski (28,3 osoby) i lubaczowski (28,6 osoby). Średnia wartość wskaźnika dla województwa podkarpackiego wyniosła 28,8 osoby.

Ogólny znormalizowany miernik obciążenia demograficznego przyjmuje wartości z przedziału od 0 do 1. Im wartość bardziej zbliżona jest do jedynki, tym wyższa jakość prezentowanego miernika na terenie danego powiatu województwa podkarpackiego. Miernik obciążenia demograficznego przyjął wartości od 0,333 do 0,800. Najmniej obciążony demograficznie powiat to powiat przemyski. Najbardziej obciążone demograficznie są dwa powiaty strzyżowski i lubaczowski.

Tabela 2. Syntetyczna wartości wskaźnika obciążenia demograficznego w podziale na powiaty.

Powiaty	Syntetyczny wskaźnik obciążenia demograficznego
lubaczowski	0,800
przemyski	0,333
ropczycko-sędziszowski	0,533
rzeszowski	0,600
strzyżowski	0,733

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

REPRODUKCYJA BRUTTO LUDNOŚCI

Najwyższą wartość współczynnika reprodukcji brutto ludności, czyli średnią liczbę żywo urodzonych dziewczynek, które dożyją wieku swych matek, a przypadających na jedną kobietę w wieku rozrodczym (przy założeniu niezmiennego aktualnego poziomu cząstkowych współczynników płodności i umieralności) zanotowano w powiatach przemyskim (0,5043), rzeszowskim (0,4895) oraz strzyżowskim (0,4894). Najniższe wartości współczynnika brutto ludności zanotowano w powiecie ropczycko-sędziszowskim (0,4741). Wartość średnia współczynnika reprodukcji brutto ludności dla województwa podkarpackiego wyniosła 37,82.

Tabela 3. Współczynnik brutto ludności w podziale na powiaty.

Powiaty	Współczynnik brutto ludności
lubaczowski	0,4805
przemyski	0,5043
ropczycko-sędziszowski	0,4741
rzeszowski	0,4895
strzyżowski	0,4894
Podkarpackie	0,5915

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

PŁODNOŚĆ OGÓLNA

Współczynnik płodności ogólnej przyjął w badanych powiatach województwa podkarpackiego wartości od 42,68 do 35,25. Najwyższą wartość współczynnika zanotowano w powiatach ropczycko-sędziszowskim (42,68) oraz rzeszowskim (41,81). Najniższe wartości współczynnika brutto ludności zanotowały powiaty lubaczowski (35,25), strzyżowski (36,91) oraz przemyski (37,32). Wartość średnia współczynnika reprodukcji brutto ludności dla województwa podkarpackiego wyniosła 37,82.

Tabela 4. Współczynnik płodności ogólnej w podziale na powiaty.

Powiaty	Współczynnik płodności ogólnej
lubaczowski	35,25
przemyski	37,32
ropczycko-sędziszowski	42,68
rzeszowski	41,81
strzyżowski	36,91
Podkarpackie	37,82

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

DYNAMIKA DEMOGRAFICZNA LUDNOŚCI

Największą dynamiką demograficzną charakteryzują się następujące powiaty: ropczycko-sędziszowski (1,3373), rzeszowski (1,2053) oraz przemyski (1,1201). W powiecie lubaczowskim (0,8743) oraz w powiecie strzyżowskim (0,9418) zanotowano najniższe wartości współczynnika dynamik demograficznej. Wartość współczynnika dynamiki demograficznej dla mieszkańców województwa podkarpackiego wyniosła 1,0867.

Tabela 5. Współczynnik dynamiki demograficznej ludności w podziale na powiaty.

Powiaty	Współczynnik dynamiki demograficznej ludności
lubaczowski	0,8743
przemyski	1,1201
ropczycko-sędziszowski	1,3373
rzeszowski	1,2053
strzyżowski	0,9418
Podkarpackie	1,0867

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

ZASOBY LUDNOŚCI MOBILNEJ ZAWODOWEJ

Najwyższym odsetkiem osób w wieku produkcyjnym mobilnym w stosunku do ogółu osób w wieku produkcyjnym charakteryzowały się powiaty ropczycko-sędziszowski (65,799) oraz rzeszowski (65,295). Powiaty lubaczowski i strzyżowski były obszarami o najniższych zasobach ludności mobilnej zawodowej.

Tabela 6. Współczynnik zasobów ludności mobilnej zawodowej w podziale na powiaty.

Powiaty	Współczynnik zasobów ludności mobilnej zawodowej
lubaczowski	63,65475
przemyski	64,6936
ropczycko-sędziszowski	65,79983
rzeszowski	65,29514
strzyżowski	64,41032

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

MOBILNOŚĆ ZAWODOWA

Najwyższą mobilnością zawodową charakteryzowali się mieszkańcy powiatu przemyskiego i lubaczowskiego. Powiatami o najniższej mobilności ludności w wieku produkcyjnym okazały się ropczycko-sędziszowski, rzeszowski i strzyżowski (17,462).

Tabela 7. Współczynnik mobilności zawodowej w podziale na powiaty.

Powiaty	Współczynnik mobilności zawodowej
lubaczowski	17,2571
przemyski	17,4819
ropczycko-sędziszowski	14,8076
rzeszowski	14,7240
strzyżowski	12,7525

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Sześć powyżej scharakteryzowanych mierników poziomu trzeciego tworzy miernik poziomu drugiego – prężność demograficzna. Przyjmuje on znormalizowaną wartość w przedziale od 0 do 1. Każdy z sumowanych mierników poziomu trzeciego (obciążenie demograficzne, reprodukcji brutto ludności, płodność ogólna, dynamika demograficzna ludności, zasoby ludności mobilnej zawodowej, mobilność zawodowa ludności) z taką samą wagą (0,166) składa się na miernik prężności demograficznej. Rozkład wartości

miernika prężności demograficznej dla poszczególnych powiatów mieści się w przedziale od 0,3473 do 0,6439.

Analiza wykazała, że badane powiaty tworzą grupy zróżnicowane pod względem prężności demograficznej. Pierwszą grupę powiatów o najwyższym poziomie prężności demograficznej tworzyły powiaty ropczycko-sędziszowski oraz rzeszowski. W grupie o średnim poziomie prężności demograficznej znalazł się powiat przemyski, zaś grupę powiatów o najniższym poziomie analizowanej cechy stworzyły powiat strzyżowski i lubaczowski.

Tabela 8. Współczynnik prężności demograficznej w podziale na powiaty.

Powiaty	Współczynnik prężności demograficznej
lubaczowski	0,3604
przemyski	0,5491
ropczycko-sędziszowski	0,6439
rzeszowski	0,6431
strzyżowski	0,3473

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

3.2.2. POZIOM WIEDZY FUNKCJONALNEJ

Poziom wiedzy funkcjonalnej to drugi z mierników tworzących miarę określoną jako potencjał demograficzny mieszkańców wybranych powiatów województwa podkarpackiego. Miernik drugiego poziomu (poziom wiedzy funkcjonalnej) tworzą trzy mierniki poziomu trzeciego, takie jak: 1) odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim w populacji osób w wieku 13 lat i więcej, 2) czytelnictwo, charakteryzowane przez relację liczby czytelników zarejestrowanych w bibliotekach do ludności w wieku 10 lat i więcej oraz 3) powszechności kształcenia w szkołach na poziomie ponadgimnazjalnym, określaną przez liczbę uczniów w szkołach ponadgimnazjalnych przypadającą na 1000 osób w wieku 15-19 lat (przedziału wieku odpowiadający w przybliżeniu wiekowi uczniów szkół ponadgimnazjalnych).

ZASOBY OSÓB Z WYKSZTAŁCENIEM CO NAJMNIEJ ŚREDNIEM

Nieco ponad czterdzieści procent mieszkańców powiatu rzeszowskiego w wieku 13 lat i więcej legitymowało się posiadaniem co najmniej średniego wykształcenia (42,13%). Był to najwyższy odsetek spośród pięciu analizowanych powiatów. O wartością niższą o dwa punkty procentowe charakteryzowali się mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego (40,09%). Powiaty lubaczowski, przemyski i strzyżowski charakteryzowały się zbliżonymi wartościami oscylującymi wokół wartości trzydziestu siedmiu procent.

Tabela 9. Odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim w podziale na powiaty.

Powiaty	Odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim
lubaczowski	37,29
przemyski	37,45
ropczycko-sędziszowski	40,09
rzeszowski	42,13
strzyżowski	37,57

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

CZYTELNICTWO

Największą liczbą czytelników zarejestrowanych w bibliotekach na 1000 mieszkańców w wieku 10 lat i więcej charakteryzowali się mieszkańcy powiatu strzyżowskiego – 188,2 osób. W powiecie lubaczowskim, ropczycko-sędziszowskim oraz rzeszowskim wartości te były nieznacznie mniejsze. Najmniej osób w wieku 10 lat i więcej korzysta z bibliotek w powiecie przemyskim (94,9 osoby).

Tabela 10. Liczba czytelników zarejestrowanych w bibliotekach na 1000 mieszkańców w wieku 10 lat i więcej w podziale na powiaty.

Powiaty	Liczba czytelników zarejestrowanych w bibliotekach na 1000 mieszkańców w wieku 10 lat i więcej
lubaczowski	169,9
przemyski	94,9
ropczycko-sędziszowski	151,5
rzeszowski	156,5
strzyżowski	188,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

UCZNIOWIE SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH

Najwyższą powszechnością kształcenia w szkołach na poziomie ponadgimnazjalnym, określaną przez liczbę uczniów w szkołach ponadgimnazjalnych przypadającą na 1000 osób w wieku 15-19 lat charakteryzował się powiaty ropczycko-sędziszowski (752,64 osoby) oraz lubaczowski (653,26 osoby). Niższe wartości odnotowano w powiecie strzyżowskim i rzeszowskim. Najniższą powszechnością kształcenia w szkołach na poziomie ponadgimnazjalnym, określaną przez liczbę uczniów w szkołach ponadgimnazjalnych przypadającą na 1000 osób w wieku 15-19 lat charakteryzował się powiat przemyski (65,35

osób). Należy jednak wartość tego współczynnika traktować z pewną ostrożnością, gdyż jego wartość jest zaniżona przez młodzież mieszkającą na terenie powiatu ziemskiego, a uczęszczającą do szkół ponadgimnazjalnych zlokalizowanych w mieście – Przemyślu (powiecie grodzkim). Analogiczna sytuacja choć w nieco mniejszym stopniu występuje w powiecie rzeszowskim, dlatego ośrodkiem przyciągającym młodzież jest niewątpliwie Rzeszów.

Tabela 11. Liczba uczniów w szkołach ponadgimnazjalnych przypadająca na 1000 osób w wieku 15-19 lat w podziale na powiaty.

Powiaty	Liczba uczniów w szkołach ponadgimnazjalnych przypadająca na 1000 osób w wieku 15-19 lat
lubaczowski	653,26
przemyski	65,35
ropczycko-sędziszowski	752,64
rzeszowski	302,00
strzyżowski	395,18

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Powiatami charakteryzującymi się relatywnie najwyższym poziomem wiedzy funkcjonalnej mieszkańców są dwa powiaty – ropczycko-sędziszowski oraz rzeszowski. Mieszkają w nich najlepiej wykształceni mieszkańcy, najczęściej korzystający z czyteln i bibliotek, mogący również korzystać z największego wyboru oferty edukacyjnej na poziomie szkół ponadgimnazjalnych. Nieco gorsza sytuacja pod względem poziomu wskaźnika wiedzy funkcjonalnej występuje w powiatach lubaczowskim oraz strzyżowskim. Relatywnie najniższy poziom wiedzy funkcjonalnej mieszkańców zaobserwowano w powiecie przemyskim.

Tabela 12. Wskaźnik poziomu wiedzy funkcjonalnej mieszkańców w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik poziomu wiedzy funkcjonalnej mieszkańców
lubaczowski	0,553
przemyski	0,011
ropczycko-sędziszowski	0,728
rzeszowski	0,668
strzyżowski	0,513

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

3.2.3. STAN ZDROWIA

Stan zdrowia ludności to trzeci z mierników tworzących miarę określoną jako potencjał demograficzny mieszkańców powiatów województwa podkarpackiego. Miernik drugiego poziomu (stan zdrowia) tworzą trzy mierniki poziomu trzeciego, takie jak: 1) umieralność niemowląt odnoszona do 1000 urodzeń żywych w danym okresie, 2) przedwczesna umieralność mężczyzn w wieku 35-49 lat do ogólnej populacji mężczyzn w tym przedziale wieku oraz 3) umieralność na choroby cywilizacyjne, takie jak: choroby zakaźne i pasożytnicze, nowotwory, choroby układu nerwowego, choroby układu krążenia, choroby układu oddechowego, choroby układu trawiennego, choroby układu kostno-stawowego, mięśniowego i tkanki łącznej i choroby układu moczowo-płciowego.

POZIOM UMIERALNOŚCI NIEMOWLĄT

Pierwszym z elementów składowych oceny stanu zdrowia ludności jest poziom umieralności niemowląt. Miernik ten powszechnie uważany jest za wskaźnik rozwoju cywilizacyjnego, a co za tym idzie również kondycji zdrowotnej społeczeństw. Średnia wartość wskaźnika umieralności niemowląt dla województwa podkarpackiego wyniosła 4,96 promila. Najwyższą wartość współczynnika odnotowano w 2014 roku w powiecie rzeszowskim i wyniósł on 7,38 promila. Na podobnym poziomie współczynnik poziomu umieralności niemowląt pozostawał w powiecie ropczycko sędziszowskim (6,31‰). Na przeciwległym końcu skali, z najniższą wartością współczynnika umiejscowił się powiat przemyski z wartością 1,45 promila.

Tabela 13. Wskaźnik poziomu umieralności niemowląt w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik poziomu umieralności niemowląt (w ‰)
lubaczowski	4,11
przemyski	1,45
ropczycko-sędziszowski	6,31
rzeszowski	7,38
strzyżowski	5,30

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

POZIOM UMIERALNOŚCI NA CHOROBY CYWILIZACYJNE

Choroby cywilizacyjne, zwane również chorobami XXI wieku to globalnie szerzące się, powszechnie znane choroby, spowodowane rozwojem cywilizacji. Częstotliwość ich występowania zależy od stopnia rozwoju cywilizacyjnego społeczeństwa. Umieralność na choroby, które są w pewnym sensie ceną jaką muszą płacić coraz lepiej rozwijające się

społeczeństwa może być również uznana za miernik jakości życia i stanu zdrowia mieszkańców. Z powodu kłopotu z dostępem do danych statystycznych na poziomie jednostek terytorialnych jakim są polskie powiaty, lista chorób została ograniczona do chorób nowotworowych chorób układu krążenia.

Wskaźnik umieralności na choroby nowotworowe wyniósł w 2014 roku w województwie podkarpackim 200,3 zgonów na 10 000 mieszkańców. Wskaźnikiem wyższym od średniej wojewódzkiej charakteryzowało się dwanaście spośród dwudziestu pięciu powiatów Podkarpacia. Najbardziej narażeni na zgon z powodu choroby nowotworowej byli mieszkańcy Tarnobrzega (276,8 zgonów na 10 000 mieszkańców), Przemyśla (250,5 zgonów na 10 000 mieszkańców) Krosna (248,2) oraz powiatu lubaczowskiego (224,7). Najniższe wartości umieralności na choroby nowotworowe zanotowano w powiatach kolbuszowskim (153,1 zgony na 10 000 mieszkańców), przemyskim (164,4) oraz niżańskim (169,2).

Tabela 14. Wskaźnik poziomu umieralności na nowotwory w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik poziomu umieralności na nowotwory
lubaczowski	224,7
przemyski	164,4
ropczycko-sędziszowski	187,5
rzeszowski	195,6
strzyżowski	201,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Najwyższy poziom umieralności na choroby układu krążenia odnotowano w powiecie jarosławskim i wyniósł on 490,2 zgonów na 10 000 mieszkańców. Równie wysoki poziom tego wskaźnika obserwowano w powiatach niżańskim (486,7) i lubaczowskim (486,3). Powiatami o najniższym poziomie umieralności okazały się powiat mielecki (343,3 zgonów na 10 000 mieszkańców), sanocki (334,4), leski (283,9) oraz miasto Rzeszów (278,2). Średnia wartość wskaźnika dla województwa wyniosła 398 zgonów na 10 000 mieszkańców.

Tabela 15. Wskaźnik poziomu umieralności na choroby układu krążenia w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik poziomu umieralności na choroby układu krążenia
lubaczowski	486,3
przemyski	365,1
ropczycko-sędziszowski	383,2
rzeszowski	360,6
strzyżowski	425,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Ogólny znormalizowany miernik umieralności na choroby cywilizacyjne przyjmuje wartości z przedziału od 0 do 1. Im wartość bardziej zbliżona jest do jedynki, tym wyższa jakość (niższy poziom umieralności na choroby cywilizacyjne) prezentowanego miernika na terenie danego powiatu województwa podkarpackiego. Wartość ogólnego miernika umieralności na choroby cywilizacyjne jest średnią sumy rang cząstkowych dla wskaźnika umieralności na dwie scharakteryzowane typy chorób. Miernik obciążenia demograficznego przyjął wartości od 0,017 do 1,000. Najniższym poziomem umieralności na choroby cywilizacyjne charakteryzują się mieszkańcy powiatu przemyskiego i rzeszowskiego. Najwyższym zaś powiatu lubaczowskiego.

Tabela 16. Wskaźnik poziomu umieralności na choroby cywilizacyjne w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik poziomu umieralności na choroby cywilizacyjne
lubaczowski	1,0000
przemyski	0,0179
ropczycko-sędziszowski	0,2819
rzeszowski	0,2592
strzyżowski	0,5666

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

PRZEDWCZESNA UMIERALNOŚĆ MĘŻCZYZN

Miernik przedwczesnej umieralności w populacji mężczyzn w wieku 35 – 49 lat stanowi istotny element oceny jakości stanu zdrowia ludności. Najwyższą wartość miernika przedwczesnej umieralności mężczyzn zanotowano w powiecie lubaczowskim. Jego wartość wyniosła 3,43 zgonów na 1000 mężczyzn w wieku 35 – 49 lat. Niższym poziomem wysokości wskaźnika charakteryzował się powiat przemyski. Powiatami o najniższym poziomie miernika przedwczesnej umieralności mężczyzn były ropczycko-sędziszowski (2,39) oraz strzyżowski (2,63). Wartość miernika dla województwa podkarpackiego wyniosła 2,73 zgonów na 1000 mężczyzn.

Powiatem charakteryzującym się relatywnie najwyższym poziomem stanu zdrowia mieszkańców jest powiat lubaczowski (wartość miernika stanu zdrowia wyniosła 0,817. Mieszkają w nich osoby w najmniejszym stopniu zagrożone śmiercią z powodu chorób cywilizacyjnych. Również w tym powiecie zanotowano stosunkowo niewielki poziom umieralności niemowląt oraz przedwczesnej śmierci mężczyzn w wieku 35 – 49 lat. Drugą grupę powiatów charakteryzujących się także ponadprzeciętnym poziomem stanu zdrowia ludności tworzą: powiat rzeszowski i strzyżowski. Wartość miernika stanu zdrowia w tych powiatach zawiera się w przedziale od 0,597 do 0,482. Relatywnie najniższy poziom stanu

zdrowia mieszkańców zaobserwowano w powiecie przemyskim i ropczycko-sędziszowskim. Wartość miernika stanu zdrowia wyniosła odpowiednio 0,239 i 0,366.

Tabela 17. Wskaźnik przedwczesnej umieralności mężczyzn w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik przedwczesnej umieralności mężczyzn
lubaczowski	3,43
przemyski	3,12
ropczycko-sędziszowski	2,39
rzeszowski	2,95
strzyżowski	2,63

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Tabela 18. Wskaźnik stanu zdrowia ludności w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik stanu zdrowia ludności
lubaczowski	0,81704
przemyski	0,23929
ropczycko-sędziszowski	0,36648
rzeszowski	0,59747
strzyżowski	0,48189

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Trzy mierniki cząstkowe poziomu drugiego (miernik prężności demograficznej, poziomu wiedzy funkcjonalnej oraz stanu zdrowia ludności) pozwoliły stworzyć ogólny miernik potencjału demograficznego mieszkańców powiatów województwa podkarpackiego. Miernik ten pozwala określić zasoby demograficzne mieszkańców poszczególnych jednostek terytorialnych, odwołując się do ich stanu zdrowia, poziomu wiedzy i wykształcenia oraz możliwości reprodukcyjnych i potencjału mobilności zawodowej.

Tabela 19. Wskaźnik potencjału demograficznego ludności w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik potencjału demograficznego ludności
lubaczowski	0,57682
przemyski	0,26641
ropczycko-sędziszowski	0,57960
rzeszowski	0,63631
strzyżowski	0,44741

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Powiatami o najwyższym potencjale demograficznym w wyniku analiz okazały się powiat rzeszowski, ropczycko-śędziszowski oraz lubaczowski. Najwyższą wartość miernika zanotowano w powiecie rzeszowskim (0,636). Nieco mniejszą wartością miernika potencjału demograficznego charakteryzował się powiat ropczycko-śędziszowski (0,579) oraz lubaczowski (0,576). W przypadku powiatu strzyżowskiego wartość miernika potencjału demograficznego wyniosła 0,447. Najniższym potencjałem demograficznym spośród pięciu badanych powiatów charakteryzuje się powiat przemyski. Wartość miernika dla tej jednostki terytorialnej wyniosła 0,266.

3.2.4. AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNO-GOSPODARCZA LUDNOŚCI

W skład miernika pierwszego poziomu – aktywność społeczno-gospodarcza wchodzi trzy mierniki drugiego poziomu: 1) mobilność przestrzenna, 2) aktywność gospodarcza oraz 3) aktywność społeczna mieszkańców.

MOBILNOŚĆ PRZESTRZENNA

Wewnętrzny ruch wędrowniczy, to jedyny dostępny parametr statystyczny opisujący mobilność przestrzenną na poziomie jednostek terytorialnych, jakimi są powiaty. Od początku lat dziewięćdziesiątych możemy zaobserwować znaczne osłabienie natężenia wewnętrznych ruchów migracyjnych mieszkańców Polski. Proces ten nie ominął również województwa podkarpackiego.

Przewagę napływu ludności (dodatnie saldo migracji) rejestrowano jedynie w jednym analizowanym powiecie. Był nim powiat rzeszowski. Saldo migracji na 1000 mieszkańców wyniosło 3,72 osoby. Powiatem o najwyższym ujemnym saldzie migracji, przekraczającym 2 osoby na 1000 mieszkańców był powiat lubaczowski (-2,07 osób). Pozostałe trzy badane powiaty województwa podkarpackiego zanotowały przewagę odpływu nad napływem ludności, która zawierała się w przedziale od -1,60 osoby na 1000 ludności w powiecie przemyskim do -0,33 osoby na 1000 ludności w powiecie ropczycko-śędziszowskim.

Tabela 20. Wskaźnik mobilności przestrzennej ludności w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik mobilności przestrzennej ludności
lubaczowski	-2,07
przemyski	-1,60
ropczycko-śędziszowski	-0,31
rzeszowski	3,72
strzyżowski	-1,33

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

AKTYWNOŚĆ GOSPODARCZA

Podstawą formułowania poziomu aktywności gospodarczej podkarpackich powiatów był wskaźnik nasycenia terenów administracyjnych jednostkami osób fizycznych (według REGON) na 1000 ludności w wieku produkcyjnym oraz wskaźnik nowo zarejestrowanych w rejestrze REGON jednostek osób fizycznych na 1000 ludności w wieku produkcyjnym. Dodanie do analizy poziomu aktywności gospodarczej wskaźnika nowo zarejestrowanych jednostek osób fizycznych pozwoliło urealnić ten miernik. Oparcie się tylko na liczbie jednostek osób fizycznych na 1000 ludności nie daje pełnego obrazu zjawiska, gdyż z informacji płynących z Urzędów Statystycznych widać, że nie wszystkie osoby fizyczne prowadzące działalność informują Urząd Statystyczny o jej czasowym zawieszeniu czy wygaśnięciu. Wskaźnik nowo zarejestrowanych w rejestrze REGON jednostek osób fizycznych pozwala uzupełnić stan wiedzy.

Największe nasilenie przedsiębiorczości w pięciu analizowanych powiatach występowało w powiecie rzeszowskim. Na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym przypadało 87,1 jednostek osób fizycznych zarejestrowanych w rejestrze REGON. Również wysoki poziom nasycenia przedsiębiorczością możemy obserwować w powiecie ropczycko-sędziszowskim (85,3 jednostek osób fizycznych na 1000 ludności w wieku produkcyjnym). Najniższym poziomem wysokości wskaźnika charakteryzowały się powiaty przemyski i lubaczowski.

Tabela 21. Wskaźnik osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą
lubaczowski	68,3
przemyski	65,6
ropczycko-sędziszowski	85,3
rzeszowski	87,1
strzyżowski	77,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Wskaźnik nasycenia terenów administracyjnych jednostkami osób fizycznych (według REGON) na 1000 ludności w wieku produkcyjnym pokrywa się w dużej części z wskaźnikiem nowo zarejestrowanych w rejestrze REGON jednostek osób fizycznych na 1000 ludności w wieku produkcyjnym. Najwięcej nowo zarejestrowanych podmiotów gospodarczych osób fizycznych odnotowano w powiecie strzyżowskim i było ich 10,2 na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym. Niewiele mniejszą wartość wskaźnik osiągnął w powiecie ropczycko-sędziszowskim oraz w powiecie rzeszowskim. Najniższy poziom nasycenia nowo zarejestrowanymi jednostkami osób fizycznych na 1000 mieszkańców

w wieku produkcyjnym odnotowano w powiecie przemyskim (8,1 jednostek osób fizycznych) oraz lubaczowskim (8,8 jednostek osób fizycznych).

Tabela 22. Wskaźnik nowo zarejestrowanych JOF w rejestrze REGON w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik nowo zarejestrowanych JOF w rejestrze REGON
lubaczowski	8,8
przemyski	8,1
ropczycko-sędziszowski	10,1
rzeszowski	10,0
strzyżowski	10,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Ogólny znormalizowany miernik aktywności gospodarczej przyjmuje wartości z przedziału od 0 do 1. Im wartość bardziej zbliżona jest do jedynki, tym wyższa jakość prezentowanego miernika na terenie danego powiatu województwa podkarpackiego. Wartość ogólnego miernika aktywności gospodarczej jest średnią sumy rang cząstkowych dla tego wskaźnika (jednostki osób fizycznych (według REGON) na 1000 ludności w wieku produkcyjnym oraz nowo zarejestrowane w rejestrze REGON jednostek osób fizycznych na 1000 ludności w wieku produkcyjnym). Miernik aktywności przyjął wartości od 0,0 do 0,953.

Tabela 23. Wskaźnik aktywności gospodarczej w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik aktywności gospodarczej
lubaczowski	0,226
przemyski	0,000
ropczycko-sędziszowski	0,937
rzeszowski	0,953
strzyżowski	0,784

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Najniższym poziomem aktywności gospodarczej charakteryzuje się przemyski oraz powiat lubaczowski. Poziomem aktywności gospodarczej zdecydowanie powyżej średniej (poziom miernika powyżej 0,750) charakteryzował się powiat strzyżowski (0,784). Najwyższą wartość miernika zanotowano w powiecie rzeszowskim (0,953) oraz ropczycko-sędziszowskim (0,937).

3.2.5. AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA

Aktywność społeczna to kolejny z mierników tworzących miarę określoną jako aktywność społeczno-gospodarcza mieszkańców powiatów województwa podkarpackiego. Miernik drugiego poziomu (aktywność społeczna) tworzy pięć mierników poziomu trzeciego, takich jak: 1) liczba fundacji i stowarzyszeń na 1000 ludności w wieku 18 lat i więcej, 2) frekwencja w wyborach samorządowych w 2014 roku, 3) frekwencja w wyborach parlamentarnych w 2015 roku, 4) aktywność inwestycyjna władz samorządowych określona przez udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem z budżetów lokalnych oraz 5) wartość dotacji ze środków Unii Europejskiej pozyskana przez samorządy lokalne w latach 2004 – 2009.

LICZBA FUNDACJI I STOWARZYSZEŃ

Z analizy danych statystycznych wynika, że mieszkańcy powiatów lubaczowskiego i przemyskiego są najaktywniejsi społecznie i najchętniej zrzeczają się w fundacjach i stowarzyszeniach. Na 1000 pełnoletnich mieszkańców tych dwóch powiatów przypadało nieznacznie ponad cztery fundacje i stowarzyszenia (4,39 i 4,36). Wartość wskaźnika dla pozostałych trzech powiatów była zbliżona. W powiecie strzyżowskim na 1000 mieszkańców w wieku 18 lat i więcej przypadało 3,64 fundacje i stowarzyszenia. W powiecie ropczycko-sędziszowskim wartość wskaźnika wyniosła 3,39 a w rzeszowskim 3,18.

Tabela 24. Liczba fundacji i stowarzyszeń na 1000 pełnoletnich mieszkańców w podziale na powiaty.

Powiaty	Liczba fundacji i stowarzyszeń na 1000 pełnoletnich mieszkańców
lubaczowski	4,39
przemyski	4,36
ropczycko-sędziszowski	3,39
rzeszowski	3,18
strzyżowski	3,64

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

FREKWENCJA W WYBORACH SAMORZĄDOWYCH W 2014 ROKU

Uczestnictwo obywateli w wyborach samorządowych, parlamentarnych czy też prezydenckich jest jedną z najważniejszych cech demokracji i jednocześnie jedną z jej najistotniejszych wartości. Partycypacja wyborcza stanowi również wyraz obywatelskiego zaangażowania i troski o dobro wspólne, jakim jest państwo, region czy też miejscowość, w którym wyborca mieszka. Wydaje się, że uczestnictwo w wyborach

samorządowych jest szczególnie istotne z punktu widzenia wyborców, gdyż właśnie w tych wyborach mają oni największe szanse oddziaływania i wyboru przedstawicieli, którzy będą decydować o kwestiach im najbliższych (lokalne podatki i opłaty, wydarzenia kulturalne i sportowe, inwestycje lokalne itp.).

Najwyższą frekwencję w wyborach samorządowych w 2014 roku wśród pięciu badanych powiatów zanotowano w powiecie ropczycko-sędziszowski i wyniosła ona 56,88%. Równie wysoko partycypacją wyborczą, przekraczającą pięćdziesiąt pięć procent charakteryzowały się również następujące powiaty: przemyski (55,60%) oraz rzeszowski (55,20%). Nieznacznie niższą frekwencję odnotowano w powiecie lubaczowskim. Wyniosła 54,67%. Nieco niższym poziomem partycypacji wyborczej charakteryzowali się mieszkańcy powiatu strzyżowskiego. Frekwencja w tym powiecie wyniosła 51,43%.

FREKWENCJA W WYBORACH PARLAMENTARNYCH W 2015 ROKU

Frekwencja wyborcza w wyborach parlamentarnych w 2015 roku wyniosła w województwie podkarpackim 50,43%. Powiatami o najwyższym poziomie partycypacji wyborczej były ropczycko-sędziszowski oraz rzeszowski ziemski. Frekwencja wyniosła w nich odpowiednio 55,66% i 54,24%. W trzech pozostałych powiatach odnotowano poziom frekwencji niższy od średniej dla całego województwa – w powiecie lubaczowski 43,23%, w przemyskim 43,90%, w strzyżowskim 49,22%.

INWESTYCJE SAMORZĄDÓW LOKALNYCH

Poziom udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem z budżetów wybranych pięciu powiatów był w województwie podkarpackim silnie zróżnicowany. Rozpiętość między skrajnymi wartościami miernika wyniosła 8,91. Najniższą wartość wskaźnika zanotowano w powiecie ropczycko-sędziszowskim i wyniosła ona 14,68 procent wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem budżetu. Niskim poziomem wskaźnika inwestycji samorządów charakteryzowały się również powiat strzyżowski (14,88%). Powiatem, które przeznaczał największą część wydatków budżetowych na inwestycje okazał się powiat lubaczowski – 23,59% wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem budżetu powiatu.

WARTOŚĆ DOTACJI Z UE POZYSKANA PRZEZ SAMORZĄDY LOKALNE

Podstawa do skonstruowania tego miernika była wartość dotacji pozyskana przez samorządy lokalne w latach 2011 – 2015 ze środków Unii Europejskiej. Pod uwagę wzięte zostały takie fundusze UE, jak: Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu, Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnych oraz Finansowego Instrumentu Orientacji Rybołówstwa.

Tabela 25. Wskaźnik udziału wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik udziału wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem
lubaczowski	23,59
przemyski	17,70
ropczycko-sędziszowski	14,68
rzeszowski	17,45
strzyżowski	14,88

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Tabela 26. Wskaźnik wartości dotacji pozyskana w latach 2011 – 2015 ze środków Unii Europejskiej na 1 mieszkańca w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik udziału wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem
lubaczowski	5 419,92
przemyski	40 202,93
ropczycko-sędziszowski	19 650,44
rzeszowski	48 842,48
strzyżowski	4 797,89

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Najwyższą wartością środków pozyskanych w ramach projektów UE na 1 mieszkańca może poszczycić się powiat rzeszowski. Wartość pozyskanych środków wyniosła bowiem 48 842,48 zł (wartość uśredniona dla jednego roku). Wysokim poziomem absorpcji środków z UE na 1 mieszkańca charakteryzuje się również powiat przemyski (40 202,93 zł). Powiatami, które pozyskały najmniej środków pomocowych Unii Europejskiej na jednego mieszkańca są: powiat strzyżowski (4 797,89 zł) oraz lubaczowski (5 479,92 zł). Dysproporcje między najwyższą i najniższą wartością wskaźnika absorpcji środków z UE są dość duże.

Ogólny znormalizowany miernik aktywności społecznej przyjmuje wartości z przedziału od 0 do 1. Im wartość bardziej zbliżona jest do jedynki, tym wyższa jakość prezentowanego miernika na terenie danego powiatu województwa podkarpackiego. Wartość ogólnego miernika aktywności społecznej jest średnią sumy rang cząstkowych dla tego wskaźnika (liczba fundacji i stowarzyszeń, frekwencja w wyborach samorządowych w 2014 roku oraz w wyborach parlamentarnych w 2015 roku, inwestycje samorządów oraz wartość dotacji z UE pozyskana przez samorządy). Miernik aktywności społecznej przyjął wartości od 0,176 do 0,601.

Tabela 27. Wskaźnik aktywności społecznej mieszkańców w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik aktywności społecznej mieszkańców
lubaczowski	0,522
przemyski	0,587
ropczycko-sędziszowski	0,479
rzeszowski	0,601
strzyżowski	0,176

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Powiatami charakteryzującymi się relatywnie najwyższym poziomem aktywności społecznej są powiat rzeszowski, przemyski i lubaczowski. Wartość miernika wyniosła w przypadku powiatu rzeszowskiego to 0,601, przemyskiego – 0,587 i powiatu lubaczowskiego – 0,522. Najniższy poziom aktywności społecznej odnotowano w powiecie strzyżowskim. Wartości miernika aktywności społecznej dla tego powiatu wyniosła 0,176.

Trzy miernik cząstkowe poziomu drugiego (miernik mobilności przestrzennej, aktywności gospodarczej oraz aktywności społecznej) pozwoliły stworzyć ogólny miernik aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców powiatów województwa podkarpackiego. Miernik ten pozwala określić poziom zaangażowania i aktywności społecznej i gospodarczej mieszkańców poszczególnych jednostek terytorialnych. Odwołuje się on do gotowości w zakresie zmiany miejsca zamieszkania, podjęcia ryzyka rozpoczęcia działalności gospodarczej, udziału w wyborach czy też aktywności na rzecz innych mieszkańców lokalnej społeczności.

Tabela 28. Wskaźnik aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców
lubaczowski	0,249
przemyski	0,223
ropczycko-sędziszowski	0,573
rzeszowski	0,851
strzyżowski	0,363

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Powiatem o najwyższym poziomie aktywności społeczno-gospodarczej okazał się powiat rzeszowski. Na drugim miejscu uplasował się powiat ropczycko-sędziszowski. Trzecia pozycja przypadła powiatowi strzyżowskiemu. Najniższym poziomem aktywności społeczno-gospodarczej spośród pięciu powiatów objętych badaniem charakteryzują

się powiaty: lubaczowski i przemyski. Wartość miernika dla tych jednostek terytorialnych wahała się od 0,223 do 0,249.

3.2.6. POZIOM JAKOŚCI KAPITAŁU LUDZKIEGO W BADANYCH POWIATACH

Ocena przestrzennego jakości kapitału ludzkiego, oparta o wielkości syntetycznego miernika Jakości Kapitału Ludzkiego (JKL) wskazuje, że najwyższym poziomem jakości kapitału ludzkiego charakteryzował się powiat rzeszowski. Nieco niższym poziomem JKL charakteryzował się powiat ropczycko-sędziszowski. Grupę powiatów o zbliżonym poziomie jakości kapitału ludzkiego stworzyły powiaty lubaczowski i strzyżowski. Najniższym poziomem JKL charakteryzował się powiat przemyski. Wartość wskaźnika jakości kapitału ludzkiego dla tego powiatu była blisko trzykrotnie niższa niż w przypadku powiatu rzeszowskiego.

Tabela 29. Wskaźnik jakości kapitału ludzkiego w podziale na powiaty.

Powiaty	Wskaźnik jakości kapitału ludzkiego (JKL)
lubaczowski	0,413
przemyski	0,245
ropczycko-sędziszowski	0,576
rzeszowski	0,744
strzyżowski	0,405

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

3.3. KAPITAŁ SPOŁECZNY – SPOIWO LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI

Podkreślanie roli niematerialnych form kapitału jako czynników rozwoju stało się w ciągu ostatnich dwudziestu kilku lat bardzo powszechne w naukach społecznych. Mimo widocznych na pierwszy rzut oka różnic, głównie w użyciu obu terminów – pojęcie „kapitał ludzki” używane jest często i głównie przez ekonomistów, zaś „kapitał społeczny” stał się domeną socjologów, to oba terminy już dawno wykroczyły poza granice swoich dyscyplin i są intensywnie eksploatowane zarówno przez naukowców, jak i publicystów, polityków czy działaczy społecznych.

Koncepcja kapitału społecznego stanowi kolejną po koncepcji kapitału ludzkiego i kapitału kulturowego próbę teoretycznego uzupełnienia ekonomicznego modelu wyjaśnień różnorodnych zjawisk zarówno w sferze gospodarki, jak i w innych dziedzinach życia społecznego, w tym również problemów rozwoju regionalnego. Zainteresowanie socjologów tym zagadnieniem wiąże się przede wszystkim z poszukiwaniem czynników umożliwiających i ułatwiających rozwiązywanie problemów grup społecznych, społeczno-

ści lokalnych i całych społeczeństw. Przyjmuje się tutaj założenie, że stosunki społeczne i sieci powiązań między jednostkami mogą być traktowane jako zasób, dzięki któremu można osiągnąć określone korzyści (Kwiatkowski, 2005). Mimo licznych opracowań na ten temat brak jest, jak w przypadku wielu innych terminów z zakresu nauk społecznych, ścisłej definicji kapitału społecznego. Pojęcie kapitału społecznego jest definiowane w bardzo różny sposób, przez co nie jest ono jednoznaczne. Lista elementów składających się na kapitał społeczny jest dość długa, a do najważniejszych zalicza się zazwyczaj: różnorodne połączenia międzyludzkie, zaufanie, chęć porozumienia, zespół wspólnych wartości i zachowań oraz sieci społeczne warunkujące wspólne działania. Kapitałem społecznym jest wszystko to co warunkuje zbiorowe działanie dla dobra wspólnego w każdej dziedzinie: gospodarce, kulturze polityce.

W literaturze podkreśla się również, że kapitał społeczny ułatwia kooperację wewnątrz grup oraz korporacji międzynarodowych, rozszerza on zdolności kolektywnego działania dla osiągnięcia wzajemnych korzyści. Ponadto wzmacnia kolektywny proces uczenia się i stanowi kluczowy element tworzenia, dyfuzji i transformacji wiedzy, które to procesy mają istotne znaczenie dla innowacyjności i konkurencyjności. Wreszcie kapitał społeczny cementuje wartości promujące sieci jako bodźce tworzenia regionalnych gron oraz regionalnych strategii innowacji i polityki. To zagadnienie jest szczególnie ważne dla regionów słabiej rozwiniętych, dysponujących słabszym kapitałem społecznym oraz słabszym upowszechnieniem nauki i wiedzy. W takich warunkach regiony te muszą sprostać zasadniczym wyzwaniom zmiany technologicznej i społecznej (Kukliński, 2003, 9-10). Czynnikiem lokalizacji nie jest już bliskość zasobów naturalnych, podaż siły roboczej czy duży lokalny rynek zbytu, lecz posiadanie odpowiednich zasobów kapitału ludzkiego i społecznego.

W naukach społecznych w ostatnich latach koncepcja kapitału społecznego jest jedną z najczęściej używanych teorii. Jak podkreśla Alejandro Portes w ciągu ostatnich lat, pojęcie kapitału społecznego stało się punktem wyjścia do formułowania jednej z najbardziej popularnych teorii socjologicznych, która została przeniesiona do języka codziennego (Portes, 1998, 2). Mimo licznych opracowań na ten temat brak jest, jak w przypadku wielu innych terminów z zakresu nauk społecznych, ścisłej definicji kapitału społecznego. Pojęcie kapitału społecznego jest definiowane w bardzo różny sposób, przez co nie jest ono jednoznaczne. Lista elementów składających się na kapitał społeczny jest dość długa, a do najważniejszych zalicza się zazwyczaj: różnorodne połączenia międzyludzkie, zaufanie, chęć porozumienia, zespół wspólnych wartości i zachowań oraz sieci społeczne warunkujące wspólne działania. Kapitałem społecznym jest wszystko to co warunkuje zbiorowe działanie dla dobra wspólnego w każdej dziedzinie: gospodarce, kulturze polityce (Kotarski, 2013, 17-18).

Po raz pierwszy termin kapitał społeczny został użyty „nie przez teoretyka żyjącego w wieży z kości słoniowej, lecz u praktycznej reformatorce Ery Postępu (*Progressive Era*) – Lyndy J. Hanifan, która pełniła funkcję stanowego kuratora szkół wiejskich w zachodniej Wirginii. Pisząc w 1916 roku o znaczeniu zaangażowania społeczności i pragnąc wyjaśnić

jego wpływ na pomyślne nauczanie szkolne, Hanifan przywołała ideę «kapitału społecznego»” (Putnam, 2008, 33-34). Lynda J. Hanifan uważała, iż kapitał społeczny może odnosić się do: „tych namacalnych substancji, [które] liczą się najbardziej w codziennym życiu ludzi: mianowicie dobra wola, towarzystwo, sympatia i stosunki wzajemne między jednostkami i rodzinami, czyli do tego wszystkiego, co kształtuje wspólnotę. [...] Jednostka jest społecznie bezradna, jeśli jest pozostawiona sama sobie. [...] Jeśli wychodzi ona w kontakt ze swoimi sąsiadami, nastąpi akumulacja kapitału społecznego, który może natychmiast zaspokoić jej potrzeby społeczne i który może nieść potencjał społeczny wystarczający do istotnego poprawienia warunków życiowych w całej wspólnotie. Społeczność jako całość odniesie korzyść ze współpracy wszystkich jej części, natomiast jednostka odkryje w swoich związkach zalety pomocy, współczucia i towarzystwa swoich sąsiadów” (Putnam, 2008, 34-35).

Pojęcie kapitału społecznego pojawia się również na przełomie lat pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dwudziestego wieku między innymi w pracach: kanadyjskich socjologów do charakterystyki członkostwa w klubach w odniesieniu do karierowiczów z przedmieść, Jane Jacobs do dowartościowania występowania dobrych sąsiedzkich relacji w wielkich metropoliach. Jacobs pojmowała kapitał społeczny jako nieformalne kontakty z sąsiadami, zaufanie do ludzi oraz poczucie lokalnej więzi, pisząc, że „umożliwienie, jakby się mogło wydawać, niespiesznych, przypadkowych i nieistotnych kontaktów na ulicy jest zmianą, z której może wynikać bogactwo życie publicznego w mieście” (MacGillivray, Walker, 2000, 197).

Oprócz wspomnianych autorów pojęcie kapitału społecznego pojawia się również w pracy Glenna Loury, który użył pojęcia do analizy społecznego spadku po niewolnictwie, definiując go jako „społeczne stosunki występujące w stanie naturalnym wśród osób, które przyczyniają się albo pomagają w nabywaniu umiejętności i cech cenionych na rynku” (Loury, 1992, 100) oraz u niemieckiego ekonomisty Ekkeharta Schlichta kładącego nacisk na społeczne i gospodarcze źródła zasobów tkwiących w sieciach społecznych (Putnam, 2008, 35).

Koncepcja kapitału społecznego swój rozwój zawdzięcza przede wszystkim pracą dwóch socjologów: Francuza Pierre’a Bourdieu oraz Amerykanina Jamesa Colemana. Została ona następnie spopularyzowana przez Roberta Putnama oraz Francisa Fukuyamę (Działek, 2011, 15).

Pierwsza systematyczna analiza pojęcia kapitału społecznego została opracowana przez Pierre Bourdieu. Przypomnijmy, że francuski socjolog definiuje kapitał społeczny jako „sumę zasobów, aktualnych i potencjalnych, które należą się jednostce lub grupie z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci relacji, znajomości i wzajemnego uznania” (Bourdieu, Wacquant, 2001, 105). Dzięki przynależności do sieci jednostka zyskuje dostęp do kapitału posiadanego przez wszystkich, którzy są powiązani ze sobą relacją wzajemnego zaufania. Zasób kapitału społecznego posiadany przez daną jednostkę zależy od wielkości sieci, którą jednostka jest w stanie efektywnie zmobilizować oraz od zakresu kapitału (symbolicznego, ekonomicznego, kulturowego) posiadanego

przez każdą osobę, z którą dana jednostka jest powiązana oraz ilości i jakości tychże zasobów (Kaźmierczak, Rymśza, op. 2007, 24). Kapitał społeczny jest według Bourdieu jedną z trzech form kapitału, która może być użyta do zdobycia lub utrzymania uprzywilejowanej pozycji na polu (oznacza ono zespół określany jako sieć obiektywnych, historycznych relacji między pozycjami zakotwiczonymi w pewnych formach władzy lub kapitału) Pole - ta właśnie szczególna pozycja jest stawką, o którą toczy się gra. Autor ujmując jednak formy kapitału dynamicznie, traktując „strategie gry” przede wszystkim jako działania na rzecz konwersji kapitałów (Kaźmierczak, Rymśza, op. 2007, 25). Kapitał społeczny w ujęciu Bourdieu daje jednostkom dostęp do innych form kapitału - ekonomicznego lub kulturowego. Jest on również racjonalną inwestycją zasobów ekonomicznych bądź kulturowych. Dzieje się tak w przypadku wszystkich form kapitału, inwestycja wymaga posiadania przynajmniej minimalnej ilości danego kapitału. Ci, którzy dysponują kapitałem społecznym będą go pomnażać; ci zaś, którzy go nie posiadają, będą mieli trudności ze zdobyciem jakiegokolwiek jego ilości (Kaźmierczak, Rymśza, op. 2007, 25).

Kapitał społeczny dla francuskiego socjologa jest źródłem sieci powiązań społecznych. Zapewniają one szerokie korzyści, które wykraczają poza ramy grupy pierwotnej. Jego zdaniem, troska rodziców o rozwój dzieci jest źródłem kapitału kulturowego, podczas gdy kapitał społeczny odnosi się do korzyści wynikających z udziału w szerszych sieciach powiązań. Bourdieu podkreśla wirtualność kapitału społecznego w stosunku do innych jego form. Kapitał ekonomiczny czy finansowy przyjmuje materialną postać, kapitał ludzki tkwi w ludzkich zdolnościach zaś kapitał społeczny istnieje w strukturach relacji i sieci społecznych (Kotarski, 2013, 20).

Drugim z wybitnych teoretyków zajmujących się koncepcją kapitału społecznego jest James Coleman. Jako pierwszy użył on w naukowej rozprawie terminu *Social capital*. Coleman jest autorem definicji uchodzącej za klasyczną dla całościowego, systematycznego ujęcia kapitału społecznego, określanego jako perspektywa ekonomiczna (teoria racjonalnego działania) (Trutkowski, Mandes, 2005). Została ona przedstawiona w jego najgłośniejszej publikacji *Foundations of Social Theory* (Coleman, 1994), prezentującej system socjologii oparty na teorii racjonalnego wyboru. Autor odrzuca w nim podejście ekonomii neoklasycznej, wedle której jednostka dąży wyłącznie do maksymalizacji użyteczności, jak i tradycję socjologiczną, która zasadniczą moc sprawczą wobec działań człowieka przypisuje społecznie kształtowanym normom (Theiss, 2007, 14). Coleman traktował kapitał społeczny jako „umiejętności współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji wspólnych interesów” (Fukuyama, 1997, 20). Według amerykańskiego socjologa kapitał społeczny możemy ujmować jako „grupę podmiotów społecznych, które mają dwa wspólne elementy: są częścią jakiejś społecznej struktury i ułatwiają wspólne działania – zarówno jednostek, jak i całych instytucji w ramach tej struktury. Tak jak inne formy kapitału, kapitał społeczny jest produktywny – umożliwia realizację pewnych celów, których osiągnięcie byłoby niemożliwe w sytuacji jego braku” (Coleman, 1988, 98). Kapitał społeczny jest według J. Colemana cechą struktury relacji społecznych, która wspiera konkretne działania aktorów, podejmowane w jej ramach (Theiss, 2007, 14). Autor stwierdził,

że „tak jak kapitał fizyczny tworzony jest przez zmianę w materiale w celu formowania narzędzi produkcyjnych, tak kapitał ludzki jest tworzony przez zmiany w osobach przynoszących umiejętności i zdolności ułatwiające pewne zadania. Kapitał społeczny jednak pojawia się przez zmiany w relacjach między osobami, które ułatwiają działanie. Jeśli kapitał fizyczny jest w pełni namacalny, istniejąc w obserwowalnych formach materialnych, kapitał ludzki jest mniej obserwowalny, przejawiając się w umiejętnościach i wiedzy zdobywanej przez jednostki, to kapitał społeczny jest jeszcze mniej obserwowalny, ponieważ istnieje on w relacjach między osobami. Kapitał społeczny, podobnie jak fizyczny i ludzki, ułatwia produktywność” (Coleman, 1988, 100). Jak stwierdza Maria Theiss najważniejszą formą kapitału społecznego, w ujęciu Colemana są, zobowiązania względem podmiotu. Jeżeli osoba udzielała pomocy lub pozwalała na zaciągnięcie względem niej zobowiązań przez innych, przy spełnionych określonych warunkach, posiada zasób w postaci perspektywicznie odwzajemnionej pomocy. Istnienie tego typu kapitału społecznego zależy, zdaniem amerykańskiego socjologa, od dodatkowych czynników: pewności co do odwzajemnienia zobowiązań, liczby podmiotów, które są związane z osobną zależnością tego typu, istnieniem alternatywnych źródeł wsparcia, własnej zasobności osoby, kulturowych i indywidualnych uwarunkowań (np. „niechęci do proszenia o pomoc”) oraz zamknięcia sieci społecznej (Theiss, 2007, 14-15). Zamknięcie sieci społecznej odnosi się do szczególnego kształtu więzi wśród członków danej grupy, gdzie żaden z członków nie jest powiązany z członkami innych grup. Sytuacja taka gwarantuje przestrzeganie norm, jako że wyłamanie się powoduje wykluczenie, bardzo bolesne dla jednostki niemającej innego miejsca, do którego mogłaby się udać (Coleman, 1988, 107-108). Według Colemana ważną postacią kapitału społecznego są kanały informacyjne. Dzięki nim jednostka funkcjonująca w danej strukturze społecznej może uzyskać dostęp do szczególnie cennych informacji (jedną z najczęściej wskazywanych korzyści z tej formy kapitału społecznego jest dostęp do miejsc pracy, ułatwiony przez krewnych i znajomych). Ich funkcją jest także zwiększanie skuteczności oraz obniżanie kosztów określonych działań (taką rolę pełnią np. informacje o dostępie do dóbr w gospodarce deficytu) (Theiss, 2007, 15). Składnikiem tworzącym kapitał społeczny jest także zasada rezygnowania z partykularnego interesu na rzecz dobra wspólnego, która może być zinternalizowana przez jednostki i zakotwiczona w danej kulturze bądź wspierana przez system zachęt zewnętrznych (szacunek społeczny, gratyfikacje finansowe, itd.) (Theiss, 2007, 15).

Trzeciego z wielkich teoretyków koncepcji kapitału społecznego – Roberta D. Putnama możemy traktować jako kontynuatora myśli Jamesa Colemana (Kotarski, 2013, 22). Putnam zdefiniował kapitał społeczny jako „własności życia społecznego – sieci, normy i zaufanie, które ułatwiają współpracę i koordynację w celu wzajemnej korzyści” (Putnam, 1997, 31). Terminem kapitał społeczny posługuje się on jednak w odmiennym kontekście niż Coleman. Próbuje bowiem dociec, jakie czynniki powodują, że dwadzieścia lat po reformie administracyjnej, ustanawiającej we Włoszech samorządy na szczeblu regionalnym, jest widoczne znaczne zróżnicowanie w poziomie ich sprawności i skuteczności (Theiss, 2007, 16). Według Putnama decydującą rolę w sukcesie regionów północnych Włoch i po-

raźce regionów południowych spełnia kapitał ludzki, na który „składają się takie jakości życia stowarzyszeniowego w danym społeczeństwie, jak sieci, normy oraz zaufanie – jakości te umożliwiają członkom danego społeczeństwa zwiększenie efektywności zbiorowego działania i sprawniejsze osiągnięcie podzielanych przez nich celów” (Putnam, Leonardi, Nanetti, 1995, 56). Podążając za tokiem rozumowania autora można stwierdzić, że bycie we wspólnocie obywatelskiej oznacza, jego zdaniem, przede wszystkim aktywne uczestnictwo w sprawach publicznych, konsekwentne dostrzeganie dobra publicznego i dążenie do niego kosztem wszelkich indywidualnych celów (Theiss, 2007, 16). Jedną z najbardziej szczególnych cech kapitału społecznego, na który składają się zaufanie, normy, sieci stowarzyszeń jest to, że w odróżnieniu od innych form kapitału stanowi on zazwyczaj dobro publiczne, a nie prywatne, i jak inne dobra publiczne nie jest wystarczająco doceniany i doinwestowany przez jednostki (Kaźmierczak, Rymsza, op. 2007, 31).

Za najważniejszy składnik kapitału społecznego Robert Putnam uważa zaufanie. Odmienne od J. Colemana postrzega on zaufanie nie jako cechę jednostek, polegającą na „byciu godnym zaufania” (zaufanie indywidualne), ale jako bliżej nieokreślony „klimat współpracy” rozumiany jako zaufanie społeczne lub -generalizowane (Theiss, 2007, 16). Zaufanie umacnia kooperację, a kooperacja umacnia dalsze zaufanie, co tworzy pozytywną spiralę.

Robert Putnam jest również autorem rozróżnienia dwóch wymiarów kapitału społecznego wynikających z działalności człowieka w pewnym układzie powiązań. Amerykański socjolog pisze, że „spośród wszystkich wymiarów, wedle których różnicują się formy kapitału społecznego, być może najważniejsze jest rozróżnienie na łączące (*bridging*), czyli inkluzywne, i spajające (*bonding*), czyli ekskluzywne. Pewne formy kapitału społecznego są z przypadku lub z konieczności skierowane do wewnątrz i wykazują tendencję do wzmacniania wykluczających tożsamości i homogenicznych grup. Przykłady spajającego kapitału społecznego obejmują etniczne organizacje bratniej pomocy, kościelne grupy czytelnicze kobiet i modne *country clubs*. Inne sieci są skierowane na zewnątrz i obejmują ludzi z różnych odłamów społecznych (*social cleavage*). Przykłady łączącego kapitału społecznego obejmują ruchy na rzecz praw obywatelskich, wiele młodzieżowych grup usługowych i ekumeniczne organizacje religijne. Spajający kapitał społeczny dobrze się sprawdza w podtrzymywaniu określonych form wzajemności i mobilizowaniu solidarności (Kotarski, 2013, 23). Na przykład gęste sieci spajające w enklawach etnicznych zapewniają zasadnicze wsparcie społeczne i psychologiczne dla członków wspólnoty, którym się gorzej wiedzie, a zarazem dostarczają lokalnym przedsiębiorcom finansów na rozruch, rynki i pracowników, na których można polegać. Sieci łączące, przeciwnie, są lepsze do wykorzystania zewnętrznych aktywów i rozprzestrzeniania informacji. [...] Spajający kapitał społeczny jest, jak ujął to Xavier de Souza Briggs, dobry do »przetrwania«, ale łączący kapitał społeczny jest istotny dla »robienia postępów«. Co więcej, łączący kapitał społeczny może wytworzyć rozleglejsze tożsamości i wzajemność, podczas gdy spajający kapitał społeczny wspiera nasze węższe »ja«” (Putnam, 2008, 40-41). Amerykański socjolog Xavier de Souza Briggs, nawiązując do wyróżnionych przez Putnama dwóch wymiarów

kapitału społecznego, stwierdził, iż spajający kapitał społeczny tworzy pewnego rodzaju socjologiczny „superklej”, natomiast łączący kapitał społeczny zapewnia socjologiczne „smarowidło” (De Souza Briggs, Xavier N, 1997).

Czwartym wybitnym teoretykiem problematyki kapitału społecznego jest Francis Fukuyama. Zajmuje się on zagadnieniem kapitału społecznego, analizując wpływ kultury na gospodarkę. W swojej publikacji *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu* stawia tezę, że dobrobyt kraju i jego zdolność do rywalizacji ekonomicznej są uwarunkowane poziomem zaufania wśród mieszkańców (Fukuyama, 1997). W książce „Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu” została sformułowana teza, że dobrobyt kraju i jego zdolność do rywalizacji ekonomicznej są uwarunkowane poziomem zaufania wśród mieszkańców. Rozumiane jest ono jako mechanizm oparty na założeniu, że innych członków danej społeczności cechuje uczciwe i kooperatywne zachowanie, oparte na wspólnie wyznawanych normach, które mogą wywodzić się ze źródeł religijnych, regulacji prawnych lub zwyczaju. Natomiast kapitał społeczny F. Fukuyama określa jako zdolność (potencjał) wynikający z rozpowszechnienia zaufania w obrębie społeczeństwa lub jego części. Może być on cechą zarówno rodziny, narodu, jak i grup pośrednich. Najważniejszą jego funkcją jest tworzenie nowych związków międzyludzkich lub grup społecznych i działanie według norm przez nie ustalonych. Zaufanie opiera się na założeniu, że innych członków danej społeczności cechuje uczciwe i kooperatywne zachowanie, oparte na wspólnie wyznawanych normach, które mogą wywodzić się ze źródeł religijnych, regulacji prawnych lub zwyczaju (Theiss, 2007, 18). Według Fukuyamy: „Kapitał społeczny jest uprzedmiotowioną, swobodną normą, która propaguje współpracę pomiędzy dwoma jednostkami lub większą ich liczbą” (Fukuyama, 2001, 2001, 7). Jest on również bardzo ważny dla efektywnego funkcjonowania nowoczesnej gospodarki i trwania stabilnej liberalnej demokracji.

Wśród źródeł i składników kapitału społecznego (granice między nimi rzadko są jednoznacznie wyznaczone) wymienia się najczęściej zaufanie, sieć społecznych powiązań (networks) oraz wiele różnorodnych norm, w tym najczęściej normę wzajemności. Jednym z ważnych źródeł kontrowersji związanych z omawianą koncepcją jest problem relacji między zaufaniem a kapitałem społecznym. Czy można go utożsamiać z kapitałem społecznym, jak to ujmuje Francis Fukuyama, czy raczej uznać za źródło i zasadniczy składnik kapitału społecznego, jak proponuje Robert D. Putnam, a może jest to jedna z jego form, jak z kolei sugeruje Coleman? Paul Adler i Seok-Woo Kwon uznają, że zaufanie jest czymś odrębnym od kapitału społecznego, będąc zarówno jego źródłem, jak i efektem. Zaufanie jest bowiem, ich zdaniem, cechą jednostek a kapitał społeczny jest właściwością struktury społecznej (Adler, Kwon, 2000, 101).

3.4. KAPITAŁ SPOŁECZNY A AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA

Formalne członkostwo w którymś z oficjalnie istniejących zrzeszeń to jeden z aspektów kapitału społecznego. Jednak często jest ono traktowane jako przydatny barometr zaangażowania społecznego (Kotarski, 2013, 141). O zaletach stowarzyszenia pisał już Alexis de Tocqueville, podając przykład amerykańskiego społeczeństwa „niezależnie od wieku, pozycji i poziomu umysłowego Amerykanów nieustannie się stowarzyszają. Mają nie tylko towarzystwa handlowe i przemysłowe, do których należą wszyscy, ale również mnóstwo innych: istnieją stowarzyszenia religijne i moralne, stowarzyszenia o poważnym i błahym charakterze, stowarzyszenia zajmujące się ogólnymi i bardzo szczegółowymi sprawami, stowarzyszenia wielkie i małe [...] W ten sposób najbardziej demokratycznym krajem na świecie okazuje się ten, w którym ludzie najbardziej udoskonaliли sztukę zbiorowego dążenia do celu wspólnych pragnień i tę nowo powstałą wiedzę stosują najczęściej” (Tocqueville, 1996, 116). Również Robert Putnam stwierdza, że stowarzyszenia obywatelskie przyczyniają się do efektywności i stabilności demokratycznego rządu, zarówno z powodu ich „wewnętrznego” oddziaływania na poszczególnych członków, jak i „zewnętrznego” oddziaływania na szersze kręgi społeczności. Oddziałując wewnętrznie, stowarzyszenia zaszczepiają swoim członkom nawyk współpracy, solidarności i myślenia o sprawach społecznych. Oddziałując zewnętrznie gęsta sieć wtórnych związków wzmacnia to, co politolodzy nazywają „artykulacją interesów” i „agregacją interesów” (Putnam, 1997, 137). Dla większości teoretyków nie tylko jeden z wymiarów - zrzeszanie się obywateli, ale ogólnie ujmowany kapitał społeczny stanowi istotę społeczeństwa obywatelskiego, z pewnością zaś społeczeństwa efektywnego rozwojowo (Czapiński, Panek, 2007, 257).

Uczestnictwo mieszkańców pięciu powiatów województwa podkarpackiego w działaniach którejs z oficjalnie działających organizacji społecznych (zrzeszeń) można traktować jako formalny kapitał społeczny. W badaniach przyjęty został bardzo szeroki zakres znaczeniowy pojęcia organizacja społeczna. Badanym zadano pytanie czy kiedykolwiek należeli do:

- Stowarzyszenia, organizacji społecznej, politycznej, samopomocowej, fundacji.
- Związku zawodowego, ochotniczej służby (np. straży pożarnej).
- Komitetu blokowego, zarządu wspólnoty mieszkaniowej.
- Trójki klasowej, rady szkoły, rady rodziców.
- Koła parafialnego, grupy/wspólnoty religijnej (np. róży różańcowej itp.).
- Klubu sportowego, grupy muzycznej, grupy hobbyistycznej.

Z badań wynika dość optymistyczny fakt, iż ponad jedna czwarta badanych należy do organizacji społecznej działającej w ich społecznościach lokalnych. Do czterech i więcej organizacji należy 0,2% badanych deklarujących przynależność do organizacji społecznej. Do trzech organizacji przynależeli 2,4%, zaś do dwóch 14,2%.

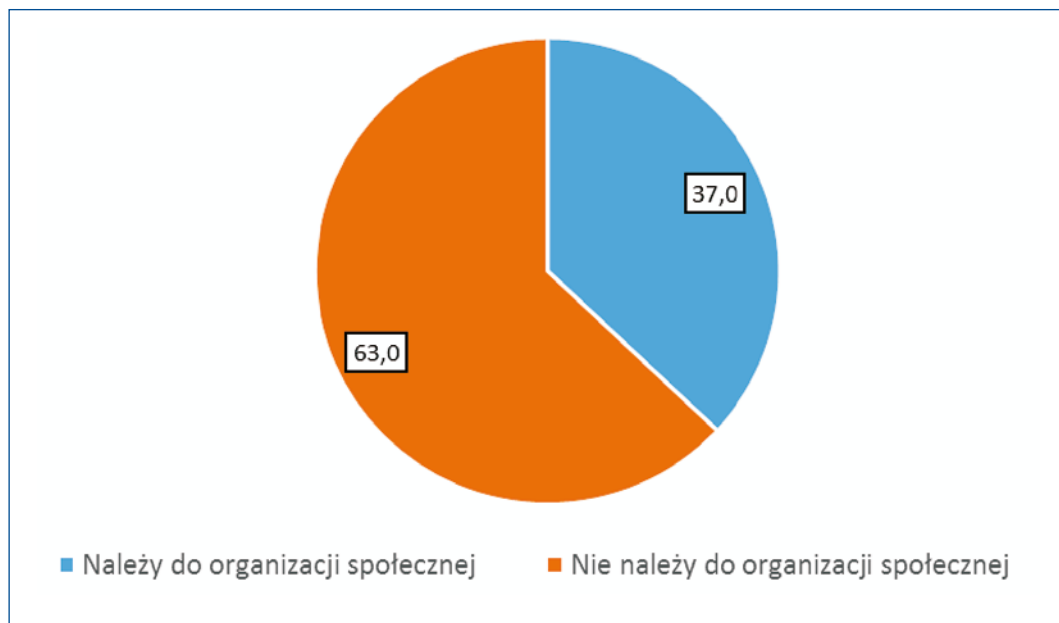

PRZYNALEŻNOŚĆ DO ORGANIZACJI

Rysunek 2. Przynależność do organizacji społecznych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

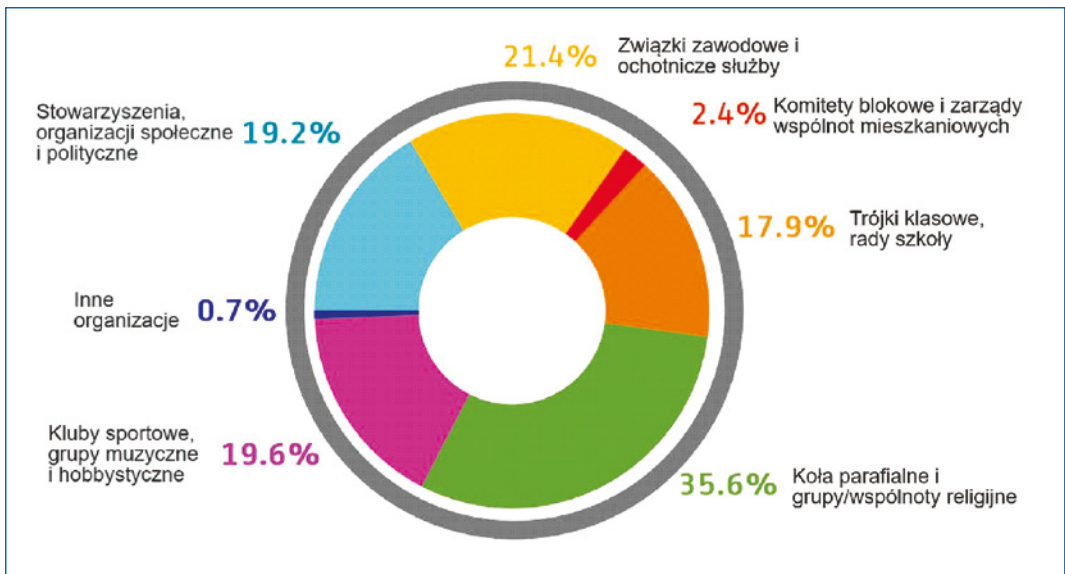

Wykres 1. Przynależność do organizacji społecznych – sektor MŚP.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Badania wśród przedsiębiorców wykazały, że ponad jedna trzecia badanych należy do organizacji społecznych działających w ich społecznościach lokalnych. Wynik ten jest znacznie wyższy od danych z badań PAPI realizowanych wśród mieszkańców pięciu powiatów, w których blisko jedna czwarta respondentów należała do jakiejś organizacji społecznej.

Badani mieszkańcy pięciu powiatów województwa podkarpackiego najczęściej przynależą do organizacji parafialnych i wspólnot wyznaniowych. Do tego typu organizacji przynależy ponad jedna trzecia badanych (35,6%). Do związków zawodowych lub ochotniczych służb przynależy co piąty badany (21,4%). Blisko jedna piąta badanych przynależy do klubów sportowych, grup muzycznych lub hobbistycznych (19,6%). Nieznacznie mniejszy odsetek respondentów zadeklarowało przynależność do stowarzyszeń, organizacji społecznych oraz politycznych (19,2%). Nieco ponad siedemnaście procent badanych mieszkańców aktywnie włącza się w działalność rad szkoły lub trójek klasowych (17,9%).

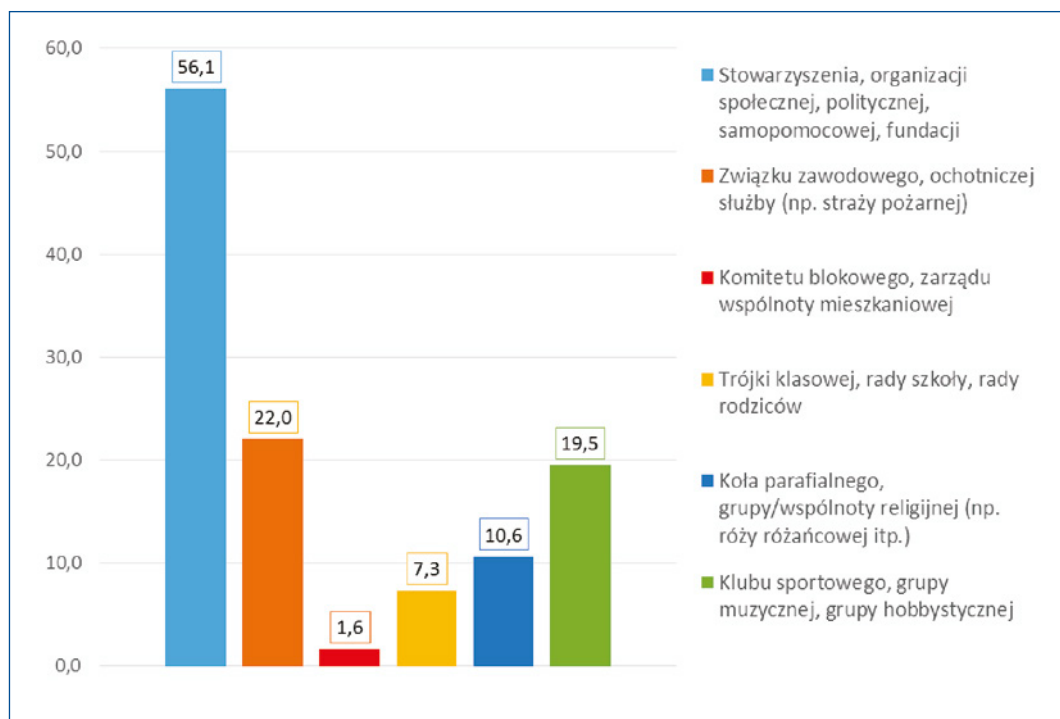

Rysunek 3. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Nieco inaczej wyglądają dane dotyczące przynależności do organizacji społecznych badanych przedstawicieli biznesu (MŚP) z terenu pięciu powiatów województwa podkarpackiego. Okazuje się bowiem, że najczęściej przynależą oni do stowarzyszeń, organizacji społecznych oraz politycznych. Do tego typu organizacji przynależy ponad połowa respondentów, którzy zadeklarowali przynależność do przynajmniej jednej organizacji (56,1%). Do związków zawodowych lub ochotniczych służb przynależy co piąty badany (22,0%). Blisko jedna piąta uczestników badania przynależy do klubów sportowych, grup muzycznych lub hobbistycznych (19,5%). Co dziesiąty respondent zadeklarował przynależność do

organizacji o charakterze religijnym – koła parafialnego, grupy bądź wspólnoty religijnej (10,6%). Nieco ponad siedem procent badanych aktywnie włącza się w działalność rad szkoły lub trójek klasowych (7,3%). Szczegółowe wyniki analiz prezentuje poniższy wykres.

Wykres 2. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych przedstawicieli MŚP.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Badanym zadano również pytanie o przynależność do organizacji biznesowej, branżowej, np. Klub Biznesu, Rada Biznesu itp. Przynależność do tego typu organizacji zadeklarowało jedynie siedem procent przedsiębiorców (7,2%). Wynik ten świadczy o stosunkowo słabej świadomości potrzeby działalności w tego typu organizacjach.

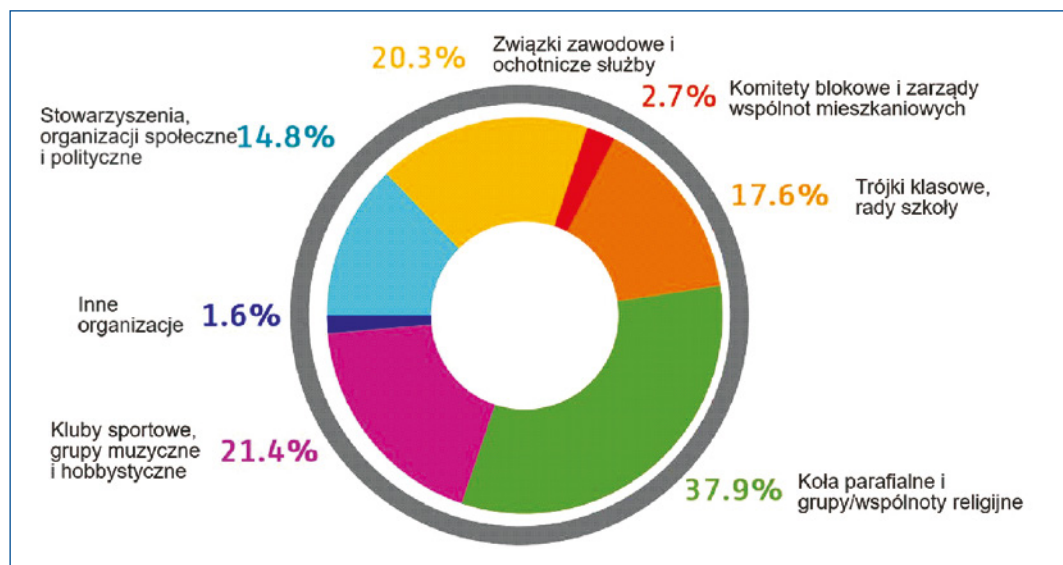
Mieszkańcy powiatu rzeszowskiego charakteryzowali się wyższym od średniej dla pięciu powiatów, poziomem przynależności do organizacji społecznych. Badani mieszkańcy powiatu rzeszowskiego najczęściej przynależą do organizacji parafialnych i wspólnot wyznaniowych. Do tego typu organizacji przynależy ponad jedna trzecia badanych (37,9%). Do klubów sportowych, grup muzycznych lub hobbystycznych przynależy co piąty badany (21,4%). Jedna piąta badanych przynależy do związków zawodowych lub ochotniczych służb (20,3%). Mniejszy odsetek respondentów zadeklarowało przynależność do stowarzyszeń, organizacji społecznych oraz politycznych (14,8%). Nieco ponad

siedemnaście procent badanych mieszkańców aktywnie włącza się w działalność rad szkoły lub trójek klasowych (17,6%).

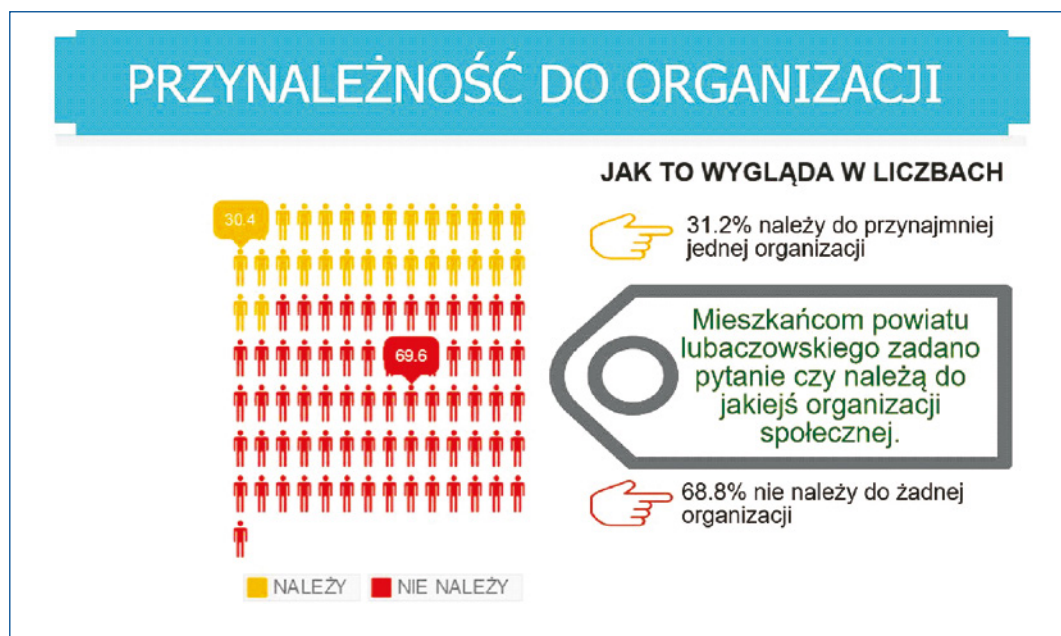
Rysunek 4. Przynależność do organizacji społecznych – powiat rzeszowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

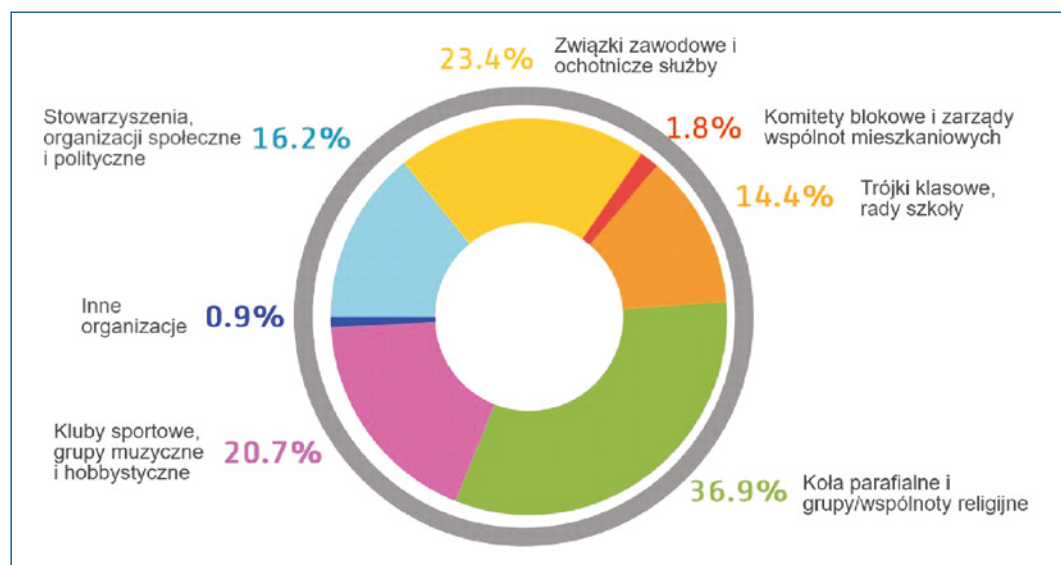
Rysunek 5. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat rzeszowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Rysunek 6. Przynależność do organizacji społecznych – powiat lubaczowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

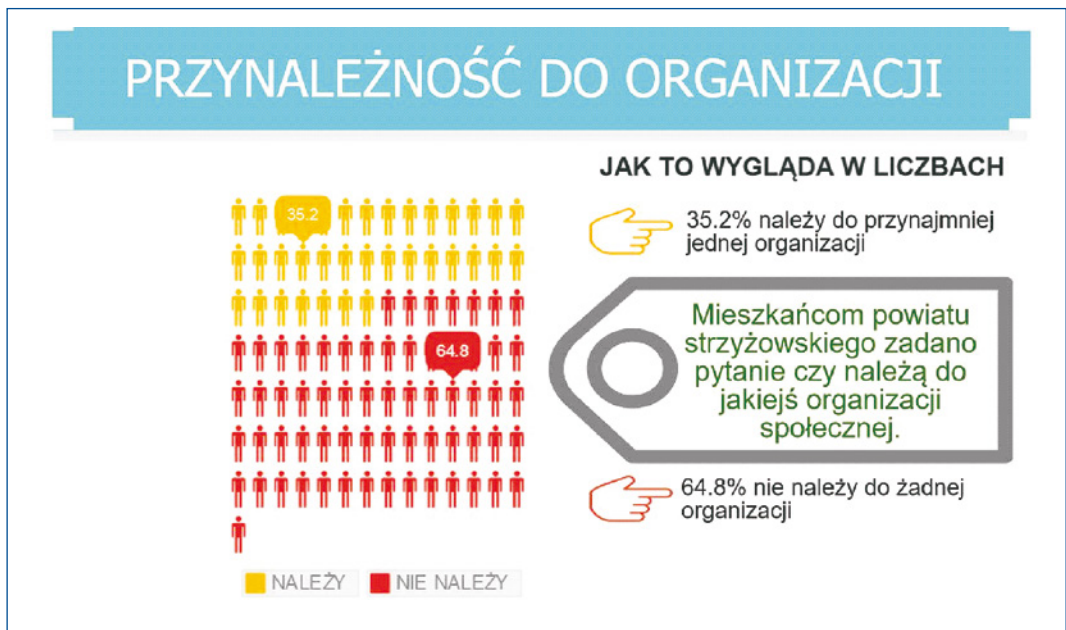

Rysunek 7. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat lubaczowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu lubaczowskiego charakteryzowali się wyższym od średniej dla pięciu powiatów, poziomem przynależności do organizacji społecznych. Badani mieszkań-

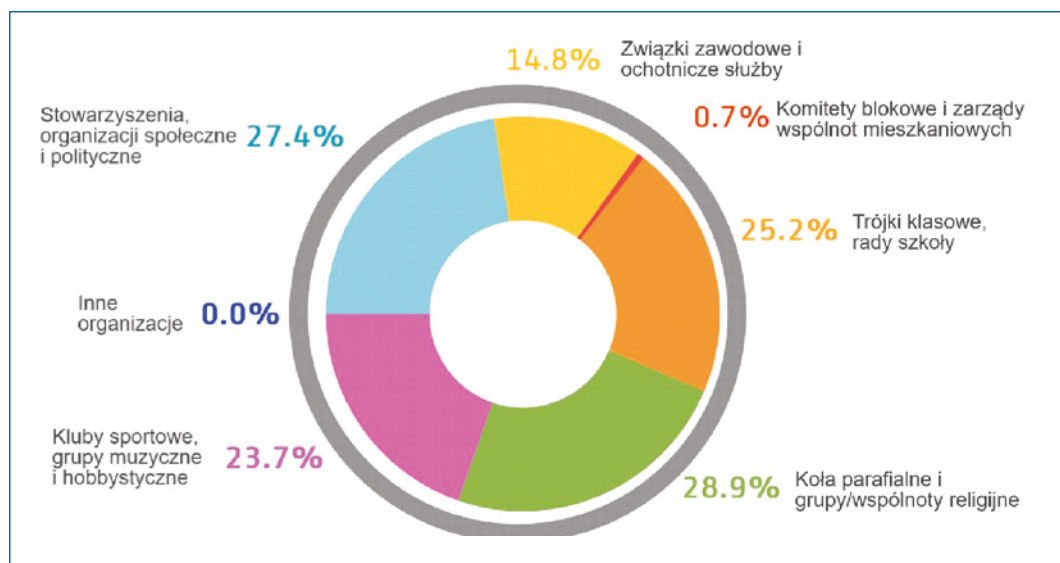
cy powiatu lubaczowskiego najczęściej przynależą do organizacji parafialnych i wspólnot wyznaniowych. Do tego typu organizacji przynależy ponad jedna trzecia badanych (36,9%). Do związków zawodowych lub ochotniczych służb przynależy blisko co czwarty badany (23,4%). Jedna piąta badanych przynależy do klubów sportowych, grup muzycznych lub hobbistycznych (20,7%). Mniejszy odsetek respondentów zadeklarowało przynależność do stowarzyszeń, organizacji społecznych oraz politycznych (16,2%). Nieco ponad czternaście procent badanych mieszkańców aktywnie włącza się w działalność rad szkoły lub trójek klasowych (14,4%).

Rysunek 8. Przynależność do organizacji społecznych – powiat strzyżowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu strzyżowskiego charakteryzowali się najwyższym spośród mieszkańców pięciu powiatów, poziomem przynależności do organizacji społecznych. Badani mieszkańcy powiatu strzyżowskiego najczęściej przynależą do organizacji parafialnych i wspólnot wyznaniowych. Do tego typu organizacji przynależy blisko trzydzieści procent badanych (28,9%). Nieznacznie mniejszy odsetek respondentów zadeklarowało przynależność do stowarzyszeń, organizacji społecznych oraz politycznych (27,4%). Jedna czwarta badanych mieszkańców aktywnie włącza się w działalność rad szkoły lub trójek klasowych (25,2%). Nieznacznie mniej respondentów przynależy do klubów sportowych, grup muzycznych lub hobbistycznych (23,7%). Do związków zawodowych lub ochotniczych służb przynależy blisko piętnaście procent badanych (14,8%).

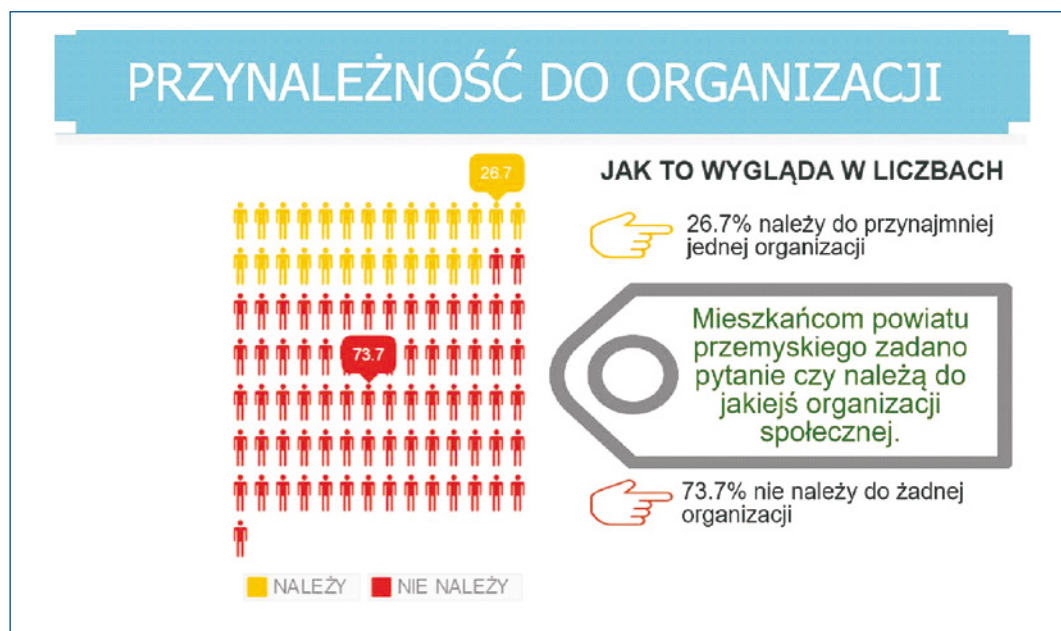

Rysunek 9. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat strzyżowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

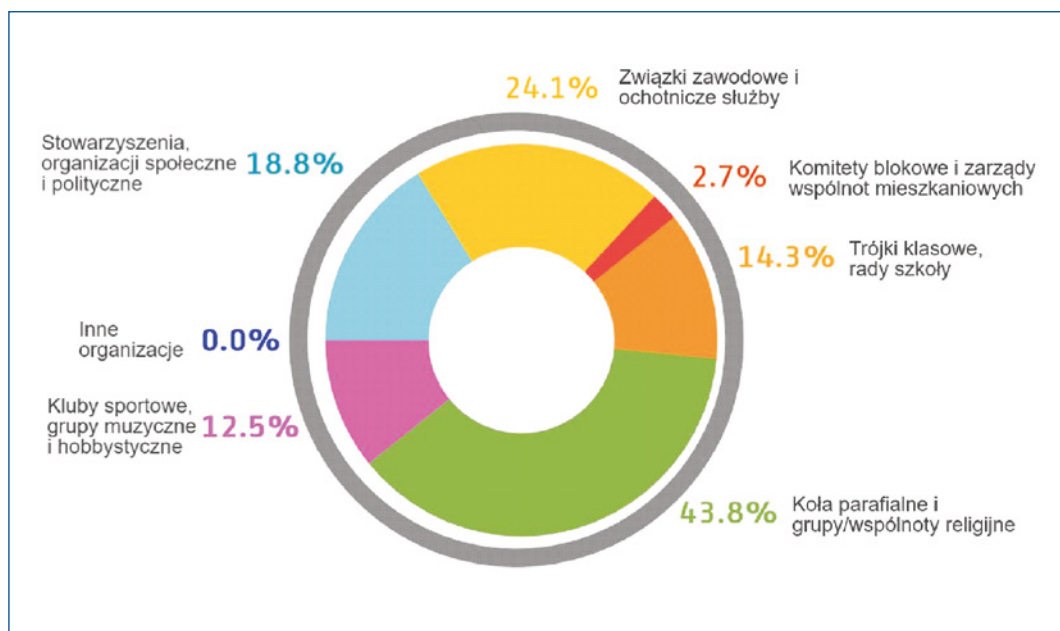
Mieszkańcy powiatu przemyskiego charakteryzowali się nieco niższym od średniej dla pięciu powiatów, poziomem przynależności do organizacji społecznych. Badani mieszkańcy powiatu przemyskiego najczęściej przynależą do organizacji parafialnych i wspólnot wyznaniowych. Do tego typu organizacji przynależy ponad czterdzieści procent badanych (43,8%). Blisko jedna czwarta badanych przynależy do związków zawodowych lub ochotniczych służb (24,1%). Blisko jedna czwarta respondentów zadeklarowało przynależność do stowarzyszeń, organizacji społecznych oraz politycznych (18,8%). Do klubów sportowych, grup muzycznych lub hobbystycznych przynależy dwanaście procent badanych (12,5%). Nieco ponad czternaście procent badanych mieszkańców aktywnie włącza się w działalność rad szkoły lub trójek klasowych (14,3%).

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego charakteryzowali się najniższym dla pięciu powiatów, poziomem przynależności do organizacji społecznych. Do organizacji społecznych przynależy jedynie 14,2% badanych. Badani mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najczęściej przynależą do związków zawodowych lub ochotniczych służb. Do tego typu organizacji przynależy blisko jedna trzecia badanych (32,1%). Do organizacji parafialnych i wspólnot wyznaniowych przynależy jedna czwarta badanych (24,5%). Co czwarty respondent zadeklarował przynależność do stowarzyszeń, organizacji społecznych oraz politycznych (20,8%). Do klubów sportowych, grup muzycznych lub hobbystycznych przynależy piętnaście procent badanych (15,1%). Taki sam procent badanych mieszkańców aktywnie włącza się w działalność rad szkoły lub trójek klasowych (15,1%).

Rysunek 10. Przynależność do organizacji społecznych – powiat przemyski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

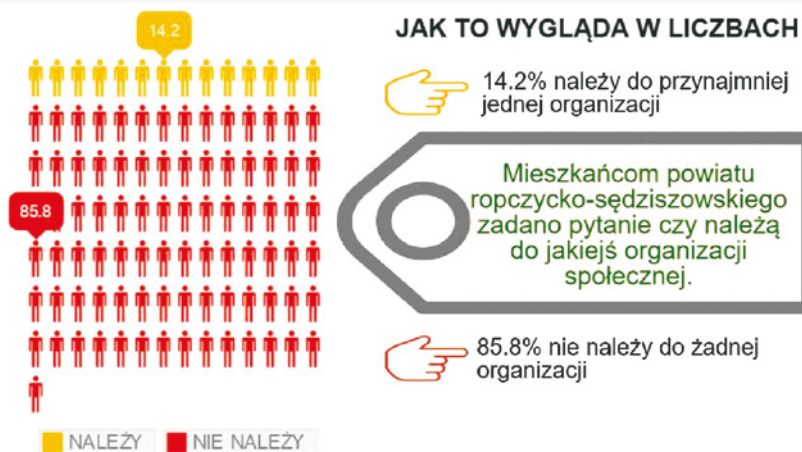

Rysunek 11. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat przemyski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

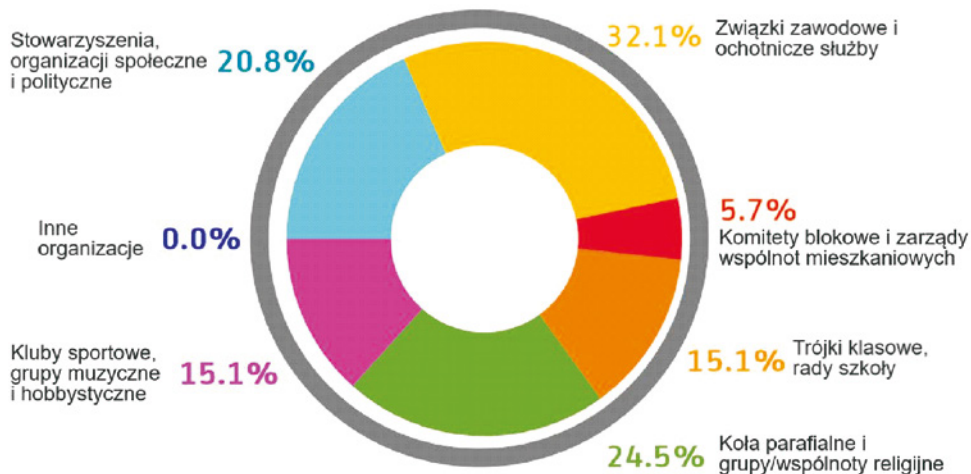

PRZYNALEŻNOŚĆ DO ORGANIZACJI

Rysunek 12. Przynależność do organizacji społecznych – powiat ropczycko-sędziszowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Rysunek 13. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat ropczycko-sędziszowski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

3.4. ZAUFANIE – FUNDAMENT SPOŁECZNOŚCI OBYWATELSKO ZAANGAŻOWANEJ

Zaufanie jest zasadniczym składnikiem kapitału społecznego i jedną z jego najcenniejszych odmian (Sztompka, 2007, 244). Dla wielu teoretyków jest kluczową kategorią i wartością, a jego występowanie, świadczy o wysokim kapitale społecznym (Szawiel, 2006). Jak podkreśla Andrzej Sadowski wysoki poziom zaufania społecznego między ludźmi występujący w obrębie rodzin, ale także dobrowolnie tworzonych instytucji i organizacji społecznych powoduje, że mieszkańcy są gotowi podejmować kooperację, współdziałanie, aby zrealizować określone cele (Sadowski, 2006). Na związek między kapitałem społecznym a zaufaniem zwrócił uwagę jeden z popularyzatorów terminu kapitał społeczny, Robert Putnam. Jak pamiętamy definiował on pojęcie kapitału społecznego jako: „takie cechy organizacji społeczeństwa, jak zaufanie, normy i powiązania, które zwiększają sprawność społeczeństwa, ułatwiając skoordynowane działania” (Putnam, 1997, 258). Putnam wyraźnie podkreślał, że „zaufanie jest podstawowym składnikiem kapitału społecznego” (Putnam, 1997, 264). Zaufanie jest wynikiem przede wszystkim pozytywnych doświadczeń związanych ze współpracą społeczną i możliwością upowszechniania tego rodzaju wiedzy wśród innych, dlatego też dla poziomu kapitału społecznego ważne są możliwości, jakimi dysponują społeczności w zakresie przenoszenia tego typu informacji (Lewenstein, 2006, 165).

David Halpern podsumowując wieloletnie badania empiryczne i analizy teoretyczne prowadzone przez wielu badaczy, stwierdził, iż „zaufanie i wiarygodność stanowią istotny aspekt normatywnie rozumianego kapitału społecznego” (Sztompka, 2007, 244-245). Szereg badań empirycznych wykorzystuje poziom zaufania jako jeden z najprostszych i pojedynczych wskaźników kapitału społecznego. Jak stwierdza Piotr Sztompka mocnego uzasadnienia dla takich działań dostarczył Putnam, prowadząc w kilkunastu stanach USA porównawcze badania poziomu kapitału społecznego. Na potrzeby tych badań zbudował złożony indeks kapitału społecznego, na który składały się takie elementy jak przynależność do dobrowolnych stowarzyszeń i uczęszczanie na ich zebrania, uczestnictwo w spotkaniach publicznych, wiecach itp., podejmowanie dobrowolnych działań na rzecz wspólnoty, organizowanie przyjęć dla znajomych, uczęszczanie na takie przyjęcia, udział w wyborach oraz uogólnione zaufanie. Okazało się, że najsilniejsza korelacja występuje między akceptacją przez respondentów tezy „Można zaufać większości ludzi” – wskaźnik uogólnionego zaufania, a pozostałymi składowymi indeksu. W związku z tym trzeba uznać zaufanie za jądro kapitału społecznego (Sztompka, 2007, 245; Fukuyama, 1997).

Literatura dotyczące empirycznych wskaźników kapitału społecznego oraz będącego jego elementem – częścią składową zaufania społecznego, bogata jest w miary pozwalające oszacować poziom tego zjawiska. W badaniu poddanych zostało analizie kilka wymiarów zaufania społecznego, które stanowią zarazem jego szczegółowe empiryczne zmienne składowe. Są nimi:

- poziom zaufania do sąsiadów;
- poziom zaufania do ludzi ogółem (poziom uogólnionego zaufania);
- poziom zaufania do władz samorządowych;
- poziom zaufania do współmieszkańców miejscowości;
- poziom zaufania przełożonych i współpracowników z pracy.

Syntetyczny ogólny wskaźnik zaufania przyjął pięć poziomów: bardzo niski, niski, średni, wysoki i bardzo wysoki. Wskaźnik obliczony został na podstawie następujących empirycznych wskaźników: większości sąsiadów mogę zaufać; w sąsiedztwie większość osób jest gotowych cię wykorzystać; większości mieszkańców mojej miejscowości można zaufać; mój szef jest osobą, do której mogę się zwrócić; na większość współpracowników mogę liczyć w razie potrzeby; większość władz mojej miejscowości to ludzie godni zaufania; większości ludzi można ufać; nigdy nie jest się zbyt ostrożnym w postępowaniu z ludźmi. Do pomiaru użyto pięciostopniowej skali Likerta (1 = zdecydowanie się zgadzam; 2 = raczej się zgadzam; 3 = trudno powiedzieć; 4 = raczej się nie zgadzam; 5 = zdecydowanie się nie zgadzam).

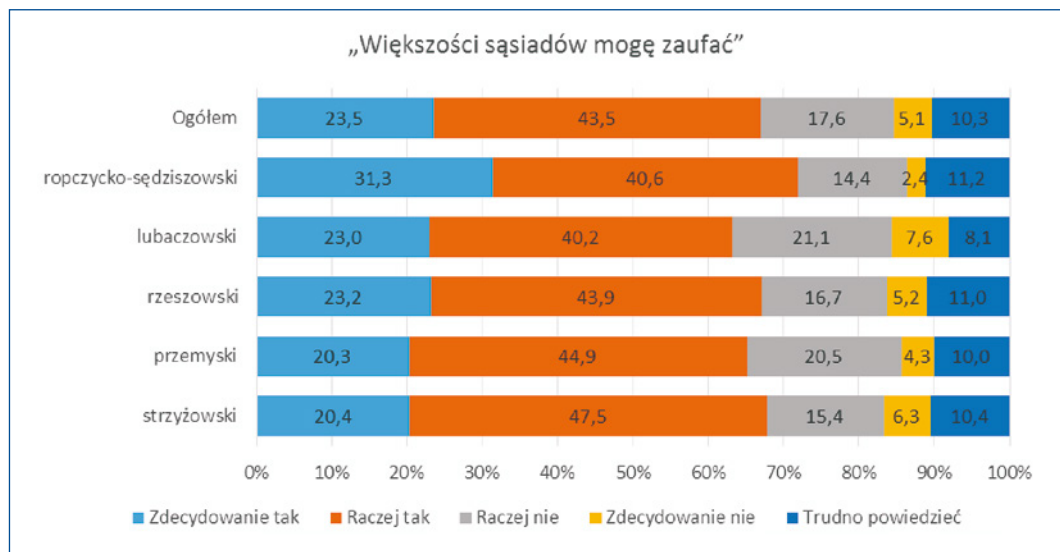
Tabela 30. Poziom zaufania mieszkańców ze względu na powiat.

Poziom zaufania	Powiat					Ogółem
	stryżowski	przemyski	rzyszowski	lubaczowski	ropczycko-sędziszowski	
Bardzo wysoki	2,3	5,3	3,8	3,1	0,3	3,1
Wysoki	31,1	25,1	26,0	24,4	22,2	25,8
Średni	39,7	43,7	46,7	43,5	51,1	45,1
Niski	21,9	23,2	20,7	24,7	23,8	22,6
Bardzo niski	5,0	2,9	2,7	4,2	2,7	3,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

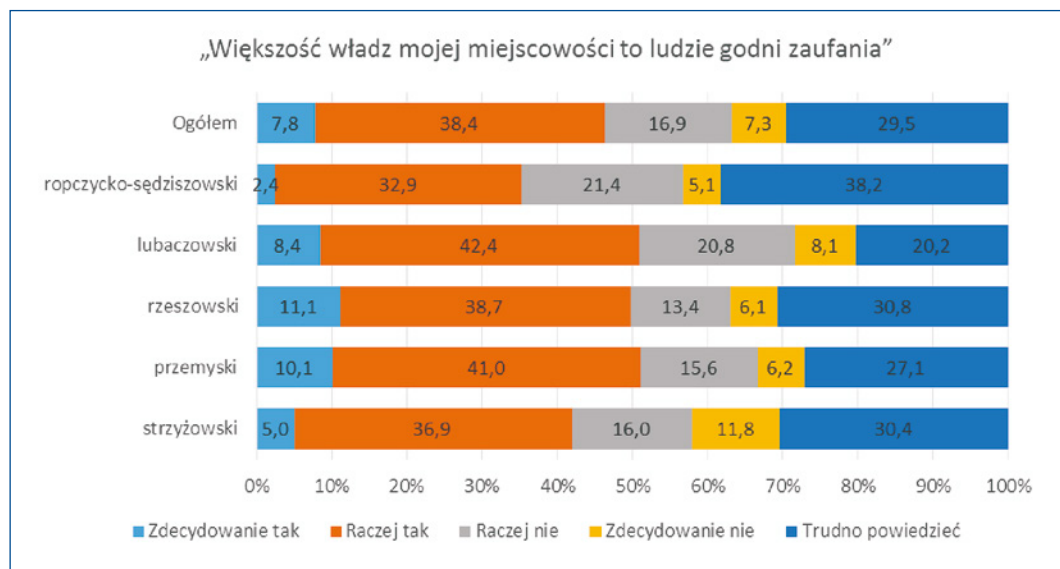
Analizy wykazały, że relatywnie najwyższym poziomem zaufania charakteryzują się mieszkańcy powiatu przemyskiego i rzeszowskiego, najniższym zaś powiatu ropczycko-sędziszowskiego.

Najwyższym poziomem zaufania do sąsiadów charakteryzują się mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego. Nieco mniejszym mieszkańcy powiatu rzeszowskiego i stryżowskiego. Najniższy poziom zaufania do sąsiadów zaobserwowano wśród respondentów z powiatu lubaczowskiego.

Wykres 3. Poziom zaufania do sąsiadów w podziale na powiaty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

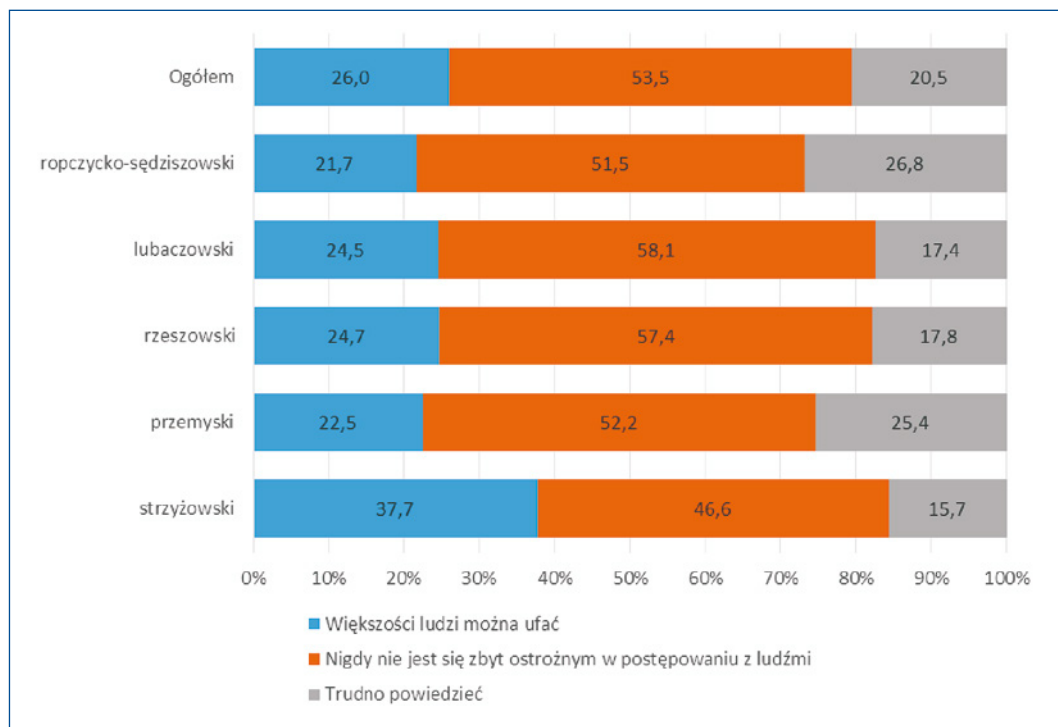

Wykres 4. Poziom zaufania do władz samorządowych w podziale na powiaty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Najwyższym poziomem zaufania do władz samorządowych charakteryzują się mieszkańcy powiatu przemyskiego. Nieznacznie mniejszym mieszkańcy powiatu rzeszowskiego i lubaczowskiego. Najniższy poziom zaufania do sąsiadów zaobserwowano wśród respondentów z powiatu ropczycko-sędziszowskiego.

Najbardziej rozpowszechnionym wskaźnikiem mierzącym poziom zaufania społecznego jest tzw. uogólniony wskaźnik zaufania.

Wykres 5. Poziom uogólnionego wskaźnika zaufania w podziale na powiaty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Najwyższym poziomem uogólnionego zaufania charakteryzują się mieszkańcy powiatu strzyżowskiego. Mniejszym badani z powiatów lubaczowskiego oraz rzeszowskiego. Najniższym zaś respondenci z powiatu ropczycko-sędziszowskiego.

Badani przedsiębiorcy charakteryzowali się stosunkowo wysokim poziomem zaufaniem do sąsiadów mierzonym w codziennych kontaktach. Blisko co piąty respondent zwracał się lub sam oferował swoją pomoc sąsiadom, często wyświadczając sobie różne drobne przysługi (19,0%). Jedna czwarta badanych kilka razy do roku, gdy jest taka potrzeba, zwracała się do sąsiadów o drobną pomoc, np. pożyczanie czegoś, ewentualnie przechowywanie kluczy (25,0%). Nieznacznie mniejszy odsetek badanych doświadczył takich sytuacji maksymalnie raz w roku. Jedna trzecia badanych nie utrzymuje kontaktów z sąsiadami i nie wykazuje zaufania przy okazywaniu drobnej sąsiedzkiej pomocy (31,3%).

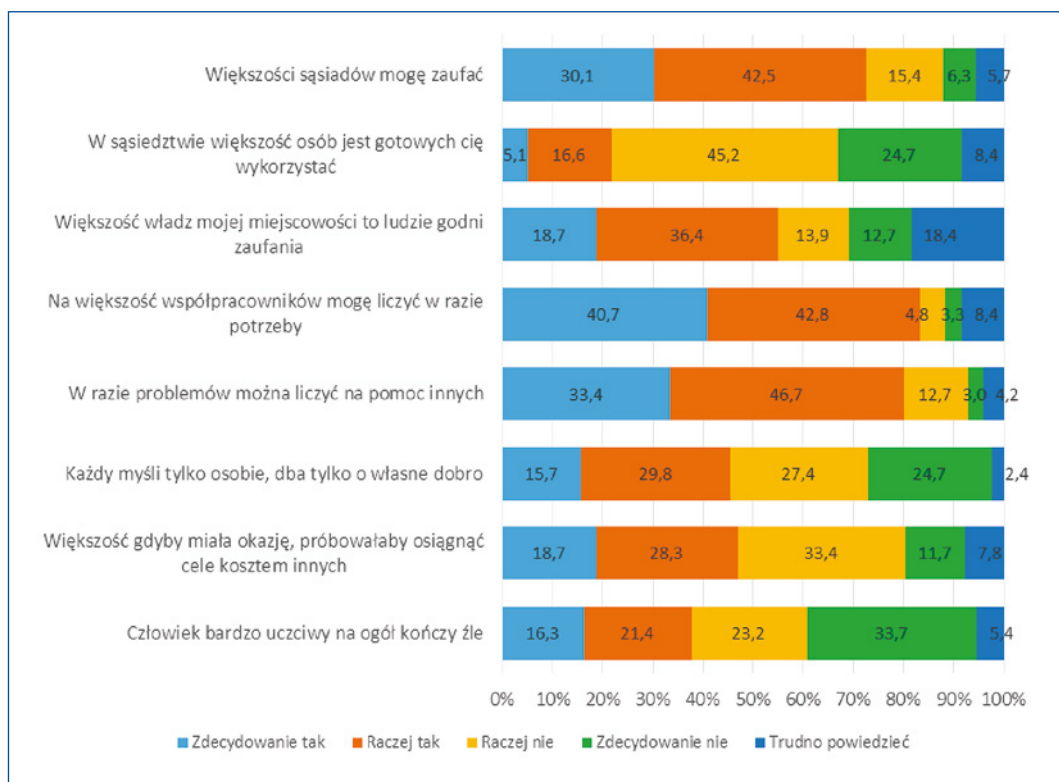
Tabela 31. Pomoc sąsiedzka.

Czy, gdy jest taka potrzeba, zwraca się Pan(i) do sąsiadów o drobną pomoc, np. pożyczanie czegoś, ewentualnie przechowywanie kluczy?	%
Nie zdarza się to	31,3
Zdarza się to rzadko – maksymalnie raz w roku	24,1
Kilka razy w roku zdarzają się takie sytuacje	25,0
Często wyświadczamy sobie różne drobne przysługi	19,0
Trudno powiedzieć, nie wiem	0,6
Ogółem	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

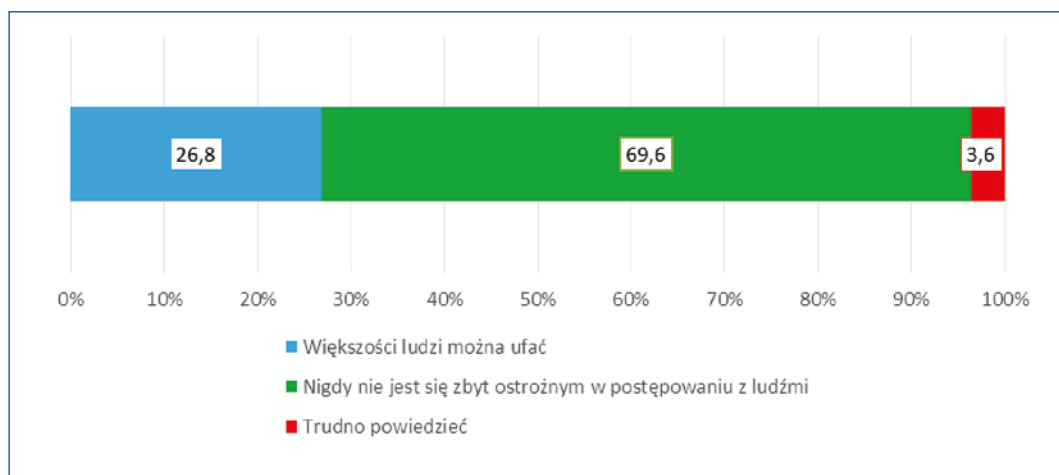
Wyniki badania wykazały, że występuje zróżnicowanie poziomu zaufania w różnych analizowanych wymiarach. Relatywnie najwyższym poziomem zaufania respondenci obdarzają swoich współpracowników (Na większość współpracowników mogą liczyć w razie potrzeby) – wskaźnik ten uzyskał 84,5% pozytywnych deklaracji, inne osoby (W razie problemów można liczyć na pomoc innych) – 80,1% pozytywnych deklaracji oraz sąsiadów – 72,6% pozytywnych deklaracji. Wysoki poziom zaufania do sąsiadów potwierdziło również pytanie „W sąsiedztwie większość osób jest gotowych cię wykorzystać”, który zanegowało 69,9% badanych. Optymizmem napawa również odpowiedź badanych na pytanie o zaufanie do lokalnych władz. Ponad połowa badanych (55,1%) potwierdziła, że większość władz mojej miejscowości to ludzie godni zaufania. Wynik ten, przy stosunkowo niskim poziomie zaufania do polityków, jest bardzo optymistycznym spostrzeżeniem płynącym z badań. Również pytania, które dotyczyły indywidualistycznego, samolubnego podejścia do innych wykazały, że badani dość optymistycznie postrzegają innych członków społeczeństwa. Ponad połowa badanych nie zgodziła się ze stwierdzeniem, że człowiek uczciwy na ogół kończy marnie (56,9%) oraz, że każdy myśli tylko o sobie i dba tylko o własne dobro (52,1%).

Najbardziej rozpowszechnionym wskaźnikiem mierzącym poziom zaufania społecznego jest tzw. uogólniony wskaźnik zaufania. Nieco ponad jedna czwarta badanych zadeklarowała, że większości ludzi można zaufać (26,8%). Ponad dwie trzecie respondentów uważa, że nigdy nie jest się zbyt ostrożnym w postępowaniu z ludźmi (69,6%). Ponad trzy procent nie potrafiło odnieść się do pytania badawczego (3,6%).

Wykres 6. Poziom zaufania – różne wymiary.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Wykres 7. Poziom uogólnionego wskaźnika zaufania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

3.5 CHĘĆ DO WSPÓŁDZIAŁANIA SPOŁECZNEGO

Jak twierdzi Robert Putnam być obywatelem we wspólnocie oznacza przede wszystkim aktywnie uczestniczyć w sprawach publicznych (Putnam, Leonardi, Nanetti, 1995, 133). Trudno się z tym zdaniem nie zgodzić. Inny z badaczy, Michael Walzer tak pisał o potrzebie obywatelskiego zaangażowania: „zainteresowanie sprawami publicznymi i poświęcenie się sprawom publicznym są głównymi oznakami obywatelskiej cnoty” (Putnam, Leonardi, Nanetti, 1995, 133). Obywatelskie zaangażowanie i chęć współdziałania dla dobra społeczeństwa są zasadniczą formą kapitału społecznego. Im wyższy poziom chęci do wspólnych działań tym większe szanse na rozwój i lepsze funkcjonowanie społeczeństwa. Jak stwierdza, wspomniany już wcześniej Putnam sieci obywatelskiego zaangażowania sprzyjają powstawaniu mocnych norm wzajemności oraz ułatwiają komunikację i poprawiają przepływ informacji. Zaś im lepszy przepływ informacji między partnerami, zarówno bezpośredni, jak i pośredni, tym większe ich wzajemne zaufanie i łatwiejsza współpraca (Putnam, Leonardi, Nanetti, 1995, 270).

W ramach analizy tego wymiaru kapitału społecznego poddano badaniom następujące kwestie:

- Gotowość do zaangażowania w problemy społeczności lokalnej.
- Liderzy w społecznościach lokalnych.
- Aktywność obywatelska.
- Gotowość do współdziałania i współpracy.
- Gotowość władz do wspierania inicjatyw obywatelskich.

Pierwszym ze wskaźników zaangażowania obywatelskiego i chęci współdziałania, była gotowość do podjęcia działań na rzecz lokalnej społeczności. Działaniem, w które miał zaangażować się badany był remont ulicy, przy której mieszka (pytanie brzmiało: *Gdyby ulica, przy której Pan(i) mieszka wymagała remontu, to jak najogólniej by się Pan(i) zachował?* 1) *Poczekam na decyzję władz odpowiedzialnych za stan dróg w miejscowości;* 2) *Skieruję pismo do odpowiednich władz aby przyspieszyć remont;* 3) *Wyremontuję ulicę obok domu samodzielnie;* 4) *Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby ją wyremontować samodzielnie;* 5) *Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby większą grupą wywierać wpływ na władze odpowiedzialne za stan drogi;* 6) *Inne działania;* 7) *Nie zrobię nic, będę czekał na inicjatywę sąsiadów*).

Gotowość do podjęcia działań i współdziałania z innymi mieszkańcami wykazało 59,7% badanych. Nieco ponad czterdzieści procent (40,3%) przyjęła bierną postawę i nie zrobiła nic, czekając na inicjatywę sąsiadów lub władz odpowiedzialnych za stan dróg w miejscowości. Badani, którzy deklarowali chęć współdziałania najczęściej wskazywali na potrzebę przygotowania pisma do odpowiednich władz aby przyspieszyć remont (30,2% ogółu badanych). Blisko dwadzieścia procent badanych było chętnych do zorganizowania komitetu mieszkańców ds. remontu ulicy, aby większą grupą wywierać wpływ na władze

odpowiedzialne za stan drogi (19,8%). Czterech na stu respondentów było gotowych wziąć sprawy w swoje ręce i samodzielnie wyremontować ulicę obok domu (4,0%).

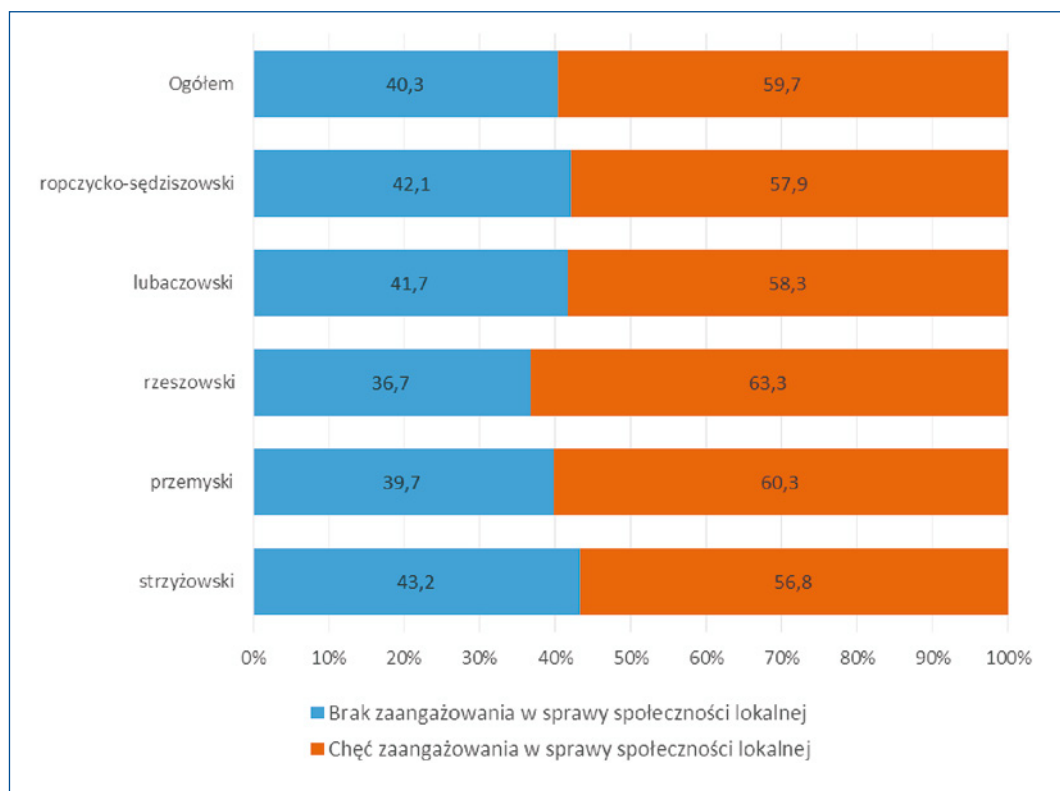
Tabela 32. Gotowość do działań mieszkańców na rzecz lokalnej społeczności.

Gdyby ulica, przy której Pan(i) mieszka wymagała remontu, to jak najogólniej by się Pan(i) zachował(a):	N	%
Poczekam na decyzję władz odpowiedzialnych za stan dróg w miejscowości	601	32,3
Skieruję pismo do odpowiednich władz aby przyspieszyć remont	561	30,2
Wyremontuję ulicę obok domu samodzielnie	75	4,0
Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby ją wyremontować samodzielnie	93	5,0
Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby większą grupą wywierać wpływ na władze odpowiedzialne za stanowisko	368	19,8
Inne	13	0,7
Nie zrobię nic, będę czekał na inicjatywę sąsiadów	147	7,9
Ogółem	1858	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Czynnikiem różnicującym poziom zaangażowania obywatelskiego i chęci współdziałania okazało się wykształcenie badanych. Osoby z wykształceniem wyższym charakteryzowały się najwyższym poziomem zaangażowania obywatelskiego. Odsetek deklarujących chęć działań w tej grupie wyniósł aż 72,4%. Wśród badanych z wykształceniem podstawowym odsetek osób zaangażowanych w remont ulicy wyniósł 42,9%. Test λ^2 Pearsona wykazał statystycznie istotny związek między zmiennymi. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wskazała na umiarkowaną siłę związku (0,172).

Wyższemu poziomowi zaangażowania obywatelskiego sprzyjał również wyższy poziom sformalizowanego kapitału społecznego. Osoby deklarujące przynależność do organizacji społecznych charakteryzowały się wyższym poziomem zaangażowania społecznego. Test λ^2 Pearsona wykazał, że między przynależnością do organizacji społecznych badanych a poziomem zaangażowania obywatelskiego istnieje statystycznie istotny związek. Siła związku jak na standardy nauk społecznych była niska, ale zauważalna. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,091.

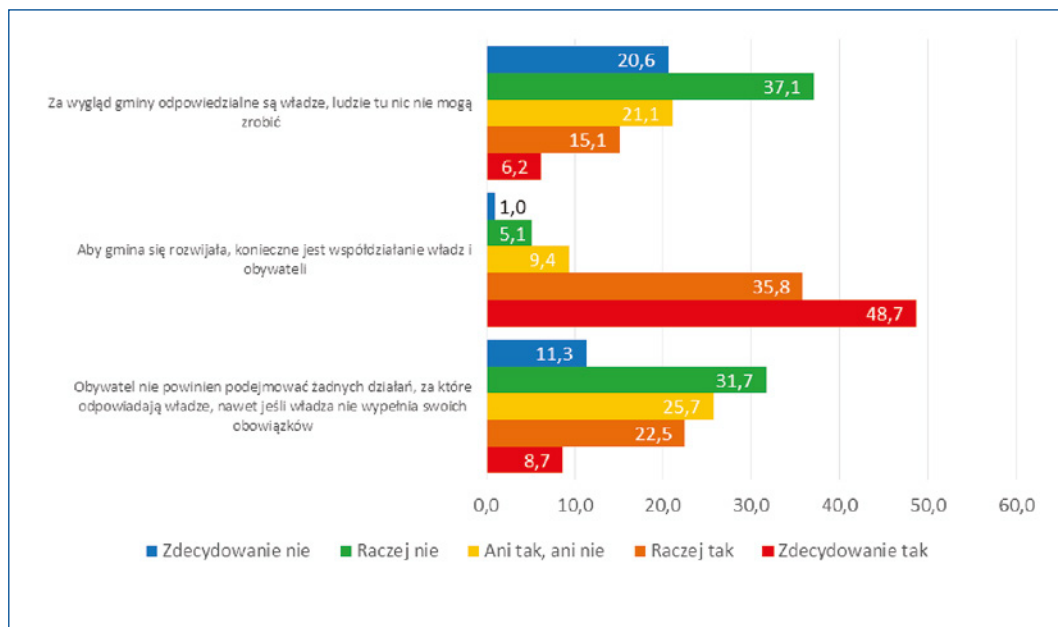
Wykres 8. Chęć do współdziałania na rzecz społeczności lokalnej w podziale na powiaty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Poziom zaangażowania był różny ze względu na miejsce zamieszkania badanych – powiat. Najwyższym poziomem charakteryzowali się badani z powiatu strzyżowskiego, ropczycko-sędziszowskiego oraz lubaczowskiego. Nieco niższym z powiatu przemyskiego, zaś najniższym z powiatu rzeszowskiego.

Pośrednim wskaźnikiem zaangażowania w problemy społeczności lokalnej było pytanie o gotowość do poświęcenia wolnego czasu innym ludziom kosztem rodziny. Zdecydowana większość badanych woli poświęcać swój wolny czas rodzinie a nie innym ludziom (82,4% ogółu badanych). Wśród respondentów jest jednak pewien odsetek gotowy poświęcić swój czas dla innych. Odsetek ten wyniósł blisko sześć procent. Czynniki, które różnicowały gotowość do poświęcenia wolnego czasu innym ludziom kosztem rodziny okazały się: wiek oraz wykształcenie. Stosując współczynnik korelacji Tau b Kendalla można zauważyć umiarkowaną silną korelację między zaangażowaniem w pomoc innym i wiekiem badanych ($r = -0,129$; $p = 0,01$). Ujemna wartość współczynnika wskazuje, że akceptacja stwierdzenia, iż czas wolny należy przede wszystkim poświęcać rodzinie, a nie innym ludziom rośnie wraz z wiekiem badanych. Statystyczny związek zachodzi również między zaangażowaniem w problemy społeczności lokalnej a wykształceniem badanych.

Siła związku mierzona testem Tau b Kendalla jest jednak niska ($r = 0,096$; $p = 0,01$). Interpretując ten wynik możemy stwierdzić że wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia rośnie gotowość do poświęcania czasu innym ludziom kosztem rodziny.

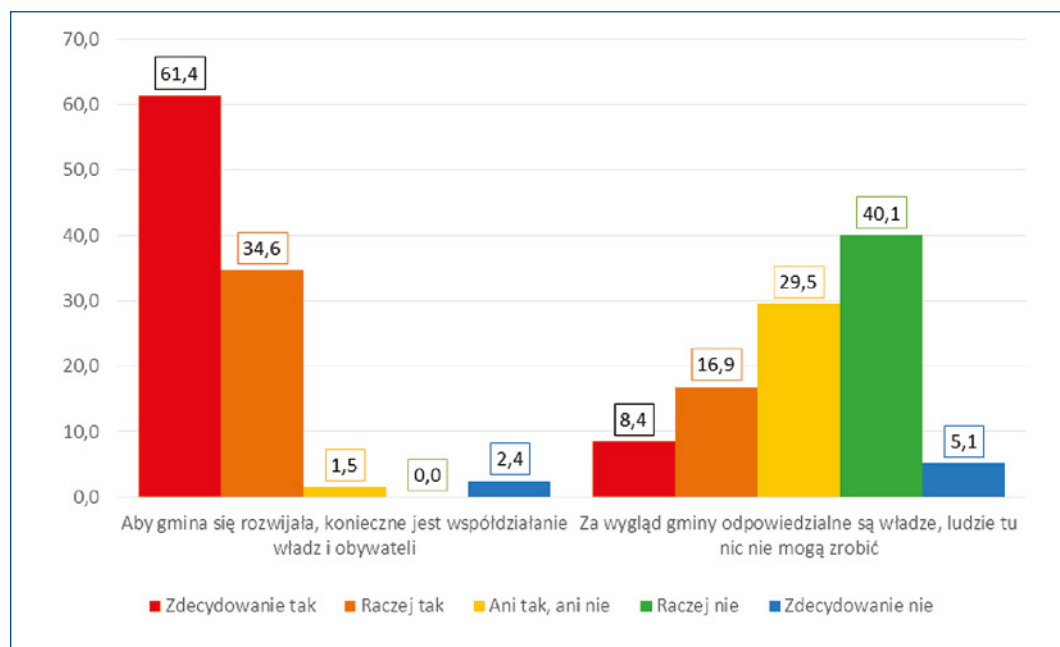

Wykres 9. Opinie dotyczące współdziałania na rzecz społeczności lokalnej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Poziom zaangażowania w problemy społeczności lokalnej został określony również poprzez deklaracje badanych dotyczące potrzeby współdziałania władz i obywateli w interesie rozwoju gminy oraz oddolnej inicjatywy w chwili, kiedy władze nie do końca wypełniają swoje zadania. Najwyższym poziomem akceptacji badanych cieszyło się stwierdzenie, że aby gmina się rozwijała, konieczne jest współdziałanie władz i obywateli (zdecydowanie tak 48,7% oraz raczej tak 35,8%). Niepokoić może, iż blisko jedna trzecia badanych mieszkańców pięciu powiatów uważa, że obywatel nie powinien podejmować żadnych działań, za które odpowiadają władze, nawet jeśli władza nie wypełnia swoich obowiązków. Z drugiej strony pocieszające jest to, iż poziom akceptacji stwierdzenia, iż za wygląd gminy odpowiedzialne są władze, ludzie tu nic nie mogą zrobić, jest niższy. Ponad połowa respondentów nie zgodziła się z tym stwierdzeniem.

Optymizmem nie nastroją wyniki badania CATI wśród przedsiębiorców. Z analizy wynika dość pesymistyczny wniosek, gdyż ponad połowa badanych uważa, że ma mały, bardzo mały lub wręcz żaden wpływ na rozwiązanie problemów w swoim miejscu zamieszkania (57,8%). Duży lub bardzo duży wpływ na rozwiązanie problemów w swoim miejscu zamieszkania deklaruje ponad jedna trzecia badanych (37,6%).

Wykres 10. Opinie dotyczące współdziałania na rzecz społeczności lokalnej – badanie wśród przedsiębiorców.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Poziom zaangażowania w problemy społeczności lokalnej został określony również poprzez deklarację badanych dotyczącą potrzeby współdziałania władz i obywateli w interesie rozwoju gminy oraz oddolnej inicjatywy w chwili, kiedy władze nie do końca wypełniają swoje zadania. Najwyższym poziomem akceptacji badanych cieszyło się stwierdzenie, że aby gmina się rozwijała, konieczne jest współdziałanie władz i obywateli (zdecydowanie tak 61,4% oraz raczej tak 34,6%). Poziom akceptacji stwierdzenia, iż za wygląd gminy odpowiedzialne są władze, ludzie tu nic nie mogą zrobić jest wysoki. Ponad dwie trzecie respondentów nie zgodziło się z tym stwierdzeniem (69,6%).

Ważnym elementem budowania kapitału społecznego są liderzy, którzy potrafią zaktywizować lokalną społeczność. W opinii mieszkańców pięciu badanych powiatów województwa podkarpackiego liderami lokalnej społeczności, którzy robią coś dla ogółu, dają pomysł lub organizują takie działania, były najczęściej osoby stojące na czele miejscowych władz – sołtys, wójt, burmistrz, prezydent. Wskazało na nich ponad trzy czwarte procent badanych (77,7%). Podobnie rady gminy czy miasta były katalizatorami społecznego zaangażowania. Wskazało na nie 40,6% mieszkańców. Również księża w opinii respondentów inicjowali działania społeczne. Jedna czwarta badanych wskazało parafie i pracujących w nich księża jako miejsca, z których płyną impulsy do społecznych działań (25,3%). Wśród środowisk i osób, które dają pomysł lub organizują działanie społeczne znaleźli się właściciele firm i miejscowi biznesmeni (11,6%). Środowiskiem, które w znikomym stop-

niu włącza się w lokalne inicjatywy społeczne są partie polityczne (pojedyncze odpowiedzi – 0,6%). Tak niski procent odpowiedzi świadczy niewątpliwie o słabości oraz niewykształceniu się u polskiej klasy politycznej nawyku działań prospołecznych, wykraczających poza okres kampanii wyborczej.

Tabela 33. Lokalni liderzy w podziale na powiaty.

Liderzy lokalni		Powiat					Ogółem
		strzyżowski	przemyski	rzeszowski	lubaczowski	ropczycko-sędziszowski	
Wójt, burmistrz, prezydent miasta	N	231	288	390	273	333	1515
	%	68,8	76,0	72,5	81,5	91,7	
Miejscowi biznesmeni	N	53	38	39	18	79	227
	%	15,8	10,0	7,2	5,4	21,8	
Rada gminy/miasta	N	120	171	163	100	239	793
	%	35,7	45,1	30,3	29,9	65,8	
Proboszcz (kościół)	N	109	90	183	52	59	493
	%	32,4	23,7	34,0	15,5	16,3	
Partia	N	3	3	1	4	0	11
	%	,9	,8	,2	1,2	0,0	
Inni	N	5	19	17	8	0	49
	%	1,5	5,0	3,2	2,4	0,0	
Ogółem	N	336	379	538	335	363	1951

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

W opinii badanych przedstawicieli MŚP z pięciu badanych powiatów województwa podkarpackiego liderami lokalnej społeczności, którzy robią coś dla ogółu, dają pomysł lub organizują takie działania, były najczęściej osoby stojące na czele miejscowych władz – sołtys, wójt, burmistrz, prezydent. Wskazało na nich blisko połowa badanych (44,6%). Podobnie organizacje społeczne działające w społecznościach lokalnych były katalizatorami społecznego zaangażowania. Wskazało na nie ponad jedna trzecia badanych (35,8%). Również księża w opinii respondentów inicjowali działania społeczne. Ponad jedna czwarta badanych wskazała parafie i pracujących w nich księży jako miejsca, z których płyną

impulsy do społecznych działań (29,5%). Wśród środowisk i osób, które dają pomysł lub organizują działanie społeczne znaleźli się nauczyciele i szkoły (25,3%) oraz właściciele firm i miejscowi biznesmeni (15,4%). Środowiskiem, które w znikomym stopniu włącza się w lokalne inicjatywy społeczne są dziennikarze (1,5%). Tak niski procent odpowiedzi świadczy niewątpliwie o słabości lokalnych mediów. Co ciekawe ponad pięć procent badanych wskazało na siebie jako lokalnych liderów (5,7%). Siedem procent badanych uważa, że nie ma na ich terenie lokalnych liderów (6,9%).

Tabela 34. Lokalni liderzy w podziale na powiaty – badanie przedsiębiorców.

Lokalni liderzy	%
Ktoś z miejscowych władz	44,9
Organizacje społeczne, stowarzyszenia	35,8
Ksiądz, parafia	29,5
Nauczyciele, szkoła	25,3
Właściciel firmy, miejscowy biznesmen(i)	15,4
Inne osoby	13,6
Ja sam	5,7
Dziennikarze	1,5
Nikt nie robi niczego dla ogółu	6,9
Nie wiem	9,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Poziom zaangażowania obywatelskiego mieszkańców województwa podkarpackiego określony został również poprzez aktywność obywatelską. Była ona mierzona poprzez udział w zebraniach publicznych (poza miejscem pracy), charakterem uczestnictwa w tych spotkaniach, podpisywaniem petycji bądź udziałem w manifestacjach pokojowych, informowaniem mediów lub władz o ważnym problemie dotyczącym życia lokalnej społeczności, udziałem w zbiórkach pieniędzy i darów dla osób potrzebujących. Za formę zaangażowania obywatelskiego potraktowano również udział w ostatnich wyborach samorządowych w 2014 roku. Do danych dotyczących partycypacji wyborczej trzeba podchodzić z pewną ostrożnością, gdyż jak pokazują wyniki szeregu badań i analiz respondenci często przypisują sobie udział w akcie wyborczym mimo, że nie brali w nim udziału. Wyniki pokazały, że ponad trzy czwarte respondentów (78,2%) wzięło udział w wyborach samorządowych. Blisko co piąty badany stwierdził, że nie uczestniczył w wyborach (17,8%),

niecałe dwa procent (1,9%) nie mogło brać udziału gdyż, była niepełnoletnia, zaś 2,1% nie pamięta tego faktu.

Mniej jak połowa badanych mieszkańców pięciu powiatów w ciągu ostatniego roku brało udział w jakimś zebraniu publicznym poza miejscem pracy (46,7%). Pięćdziesiąt trzy procent respondentów było biernych społecznie i nie uczestniczyło w żadnym publicznym spotkaniu (53,3%). Spośród badanych, którzy uczestniczyli w zebraniu publicznym blisko sześćdziesiąt cztery procent uczyniła to raz bądź dwa razy (63,7%). Ponad jedna trzecia respondentów czyniła to kilka razy w ostatnim roku (36,3%). Około $\frac{1}{4}$ respondentów podpisywało w ciągu ostatniego roku jakiś protest, petycję lub brało udział w manifestacji (25,1%). Siedemdziesiąt pięć procent mieszkańców województwa podkarpackiego nie zaangażowało się społecznie w ten właśnie sposób. Jeszcze mniej badanych informowało w sposób ustny lub pisemny gazetę, radio, telewizję, dyrekcję szkoły, policję lub władze o jakimś problemie. Na taki sposób aktywności obywatelskiej zdecydowało się zaledwie 12,5% ogółu respondentów. Mieszkańcy Podkarpacia znacznie częściej angażują się w akcje humanitarne biorąc udział w zbiórkach pieniędzy lub darów dla osób potrzebujących. Pieniądze ofiarowało, bądź brało udział w ich zbiórcach przeznaczaniem na jakiś konkretny cel blisko $\frac{2}{3}$ badanych (61,9%). Z czego blisko jedna trzecia uczyniła to częściej jak dwa razy (31,9%). Ponad połowa badanych wzięła udział w zbiórce darów lub też ofiarowała rzeczy na jakiś konkretny cel (57,1%). Odsetek osób, które uczyniły to kilka razy lub częściej wyniósł 25,3%. Czynniki, które różnicują ten sposób aktywności obywatelskiej okazały się wiek, wykształcenie, status zawodowy, dochód oraz przynależność do organizacji społecznych.

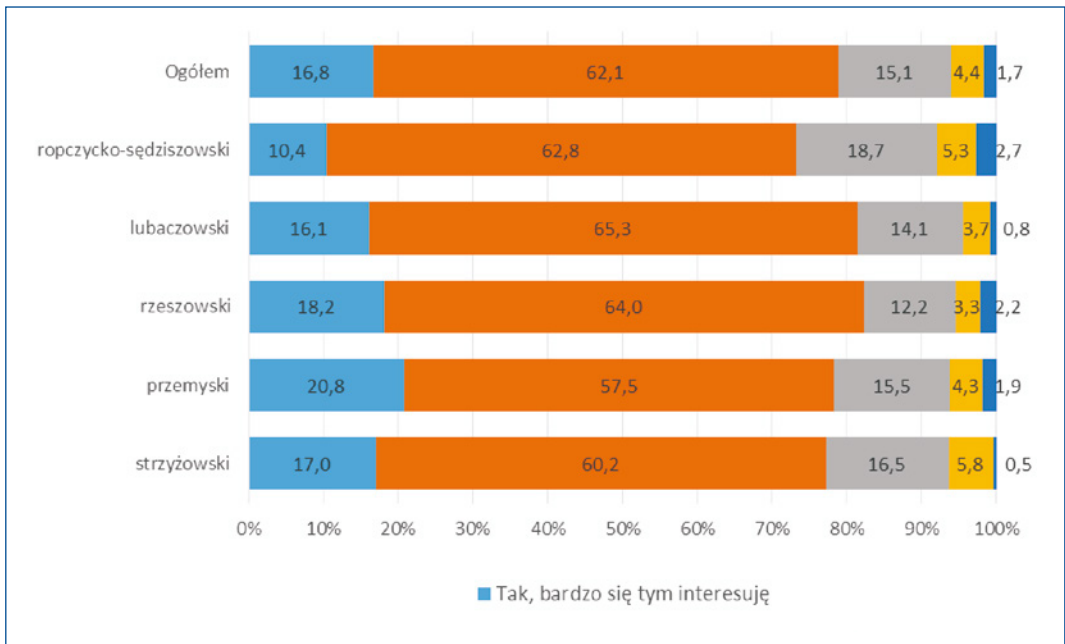
3.6. INFORMACJA I KOMUNIKACJA

Obecnie informacja stała się jednym z najbardziej pożądaných dóbr. Ograniczenie dostępu do elektronicznych źródeł informacji lub brak umiejętności korzystania z nich traktowane jest jako współczesna forma analfabetyzmu. W dobie rozwoju elektronicznych form komunikacji oraz elastycznych form zatrudnienia, miejsce zamieszkania traci na znaczeniu. Głównie dzięki upowszechnieniu Internetu i coraz większej jego przepustowości peryferyjne położenie przestało być traktowane jako bariera rozwoju. Mamy do czynienia z coraz powszechniejszym zjawiskiem pracy w domu i komunikowania się z partnerami biznesowymi za pomocą nowoczesnych form elektronicznej komunikacji. Dlatego tak istotnym aspektem w zakresie budowania kapitału społecznego w regionach peryferyjnych jest dostęp do informacji. W sytuacji, kiedy mieszkańcy będą dobrze poinformowani, kanał informacyjny między nimi a przedstawicielami władz, organizacji społecznych nie będzie zakłócony i budowanie kapitału społecznego będzie mogło odbywać się bez przeszkód. Poziom zaufania społecznego będzie się zwiększał, mieszkańcy poszerzą swój zakres wiedzy o organizacjach społecznych i ich działaniach. Dzięki dostępowi do informacji mieszkańcom łatwiej będzie się włączyć we wspólne inicjatywy, a także wzrośnie poziom ich zainteresowania sprawami lokalnej społeczności. Na istotną rolę dostępu do zasobów

informacyjnych w procesie budowania kapitału społecznego zwraca uwagę James Coleman, stwierdzając, że informacja jest składnikiem działania, a w związku z tym możliwość dostępu do informacji jako składowej stosunków społecznych jest ważną formą kapitału społecznego (Coleman, 1988, 104-108).

Badania pokazały, że zdecydowana większość mieszkańców pięciu powiatów województwa podkarpackiego interesuje się tym, co się dzieje w ich lokalnej społeczności. Poziom tego zainteresowania był zróżnicowany. Ponad szesnaście procent badanych stwierdziło, iż bardzo interesuje się sprawami swojej miejscowości (16,8%). Blisko $\frac{2}{3}$ określiło poziom swego zainteresowania jako średni, stwierdzając, że trochę się tym interesuje (62,1%). Co piąty badany interesuje się tym, co się dzieje w jego miejscowości w ograniczonym stopniu lub wcale (15,1% raczej się nie interesuje sprawami swojej miejscowości; 4,4% sprawami swojej miejscowości w ogóle się nie interesuje).

Poziom zainteresowania sprawami społeczności lokalnej był różny ze względu na miejsce zamieszkania – powiat, w którym mieszkali badani. Najwyższym poziomem zainteresowania charakteryzowali się badani z powiatu przemyskiego i rzeszowskiego. To właśnie w tych powiatach odnotowano najwyższy odsetki odpowiedzi „bardzo interesuję się sprawami swojej miejscowości”. Najniższy poziom zainteresowania odnotowano w powiecie ropczycko-sędziszowskim.

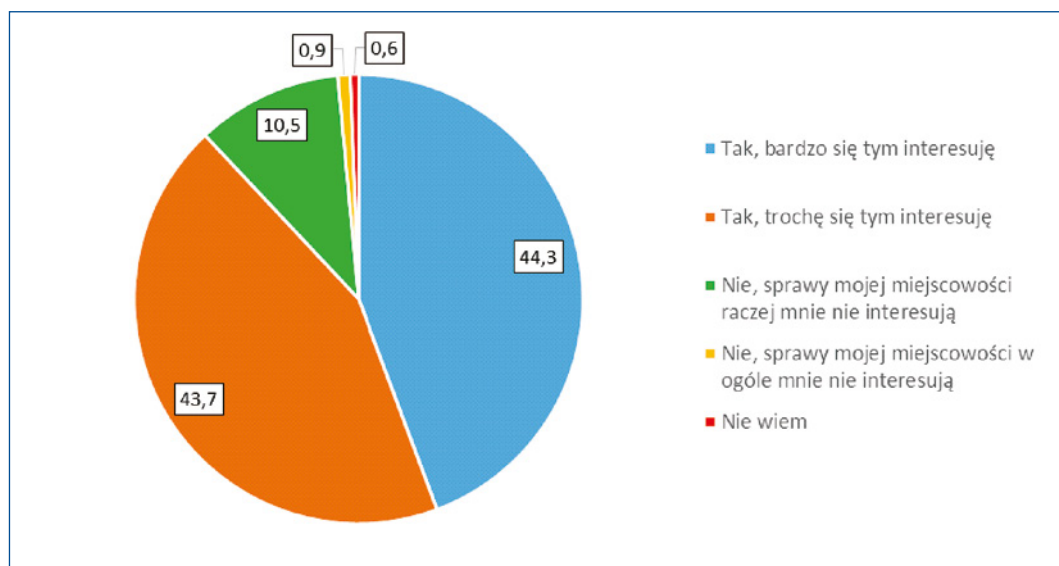

Wykres 11. Poziom zainteresowania sprawami społeczności lokalnej w podziale na powiaty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Badania pokazały, że zdecydowana większość przedsiębiorców z pięciu powiatów województwa podkarpackiego interesuje się tym, co się dzieje w ich lokalnej społeczności. Bardzo interesuje się sprawami swojej prywatnej ojczyzny ponad czterdzieści cztery procent badanych (44,1%). Trochę sprawami swojej miejscowości interesuje się nieznacznie mniej badanych (43,7%). Niespełna jeden procent respondentów nie jest w ogóle zainteresowanych kwestiami, które dotyczą ich miejsca zamieszkania (0,9%).

Wykres 12. Zainteresowanie sprawami lokalnej społeczności – badania przedsiębiorców.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Stopień zainteresowania sprawami społeczności lokalnej przekłada się również na rozmowy z innymi mieszkańcami o sprawach miejscowości wspólnego zamieszkania (tabela 7). Ponad połowa badanych, którzy bardzo często rozmawiają z innymi o sprawach swojej miejscowości charakteryzowało się wysokim stopniem zainteresowania tym co się dzieje w ich miejscowości (55,2%). Siedemdziesiąt procent respondentów, którym nie zdarzało się z nikim rozmawiać o tym co dzieje się w ich miejscowości nie interesowało się praktycznie w ogóle lokalnymi sprawami (70,6%). Test λ^2 Pearsona wykazał, że między poziomem zainteresowania sprawami społeczności lokalnej a rozmowami z innymi mieszkańcami o sprawach miejscowości wspólnego zamieszkania istnieje statystycznie istotny związek. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła dla badanych mieszkańców pięciu powiatów 0,612. Jest to bardzo wysoka siła związku.

Tabela 35. Czy badany rozmawia o sprawach miasta z innymi osobami stopień zainteresowania tym, co się dzieje w lokalnej społeczności (tabela krzyżowa).

Czy rozmawia Pan(i) o sprawach miasta z innymi osobami?	Proszę powiedzieć, czy, ogólnie biorąc, interesuje się Pan(i), czy też nie interesuje tym, co się dzieje w Pana(i) miejscowości?				Ogółem
	Tak, bardzo się tym interesuję	Tak, trochę się tym interesuję	Nie, sprawy mojej miejscowości raczej mnie nie interesują	Nie, sprawy mojej miejscowości w ogóle mnie nie interesują	
Tak, bardzo często	55,2	7,6	2,3	2,4	14,9
Tak, od czasu do czasu	35,8	61,4	16,2	5,9	48,0
Tak, choć bardzo rzadko	6,2	26,7	48,7	21,2	26,2
Nie, nigdy nie zdarza mi się o tym rozmawiać	2,8	4,3	32,8	70,6	11,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

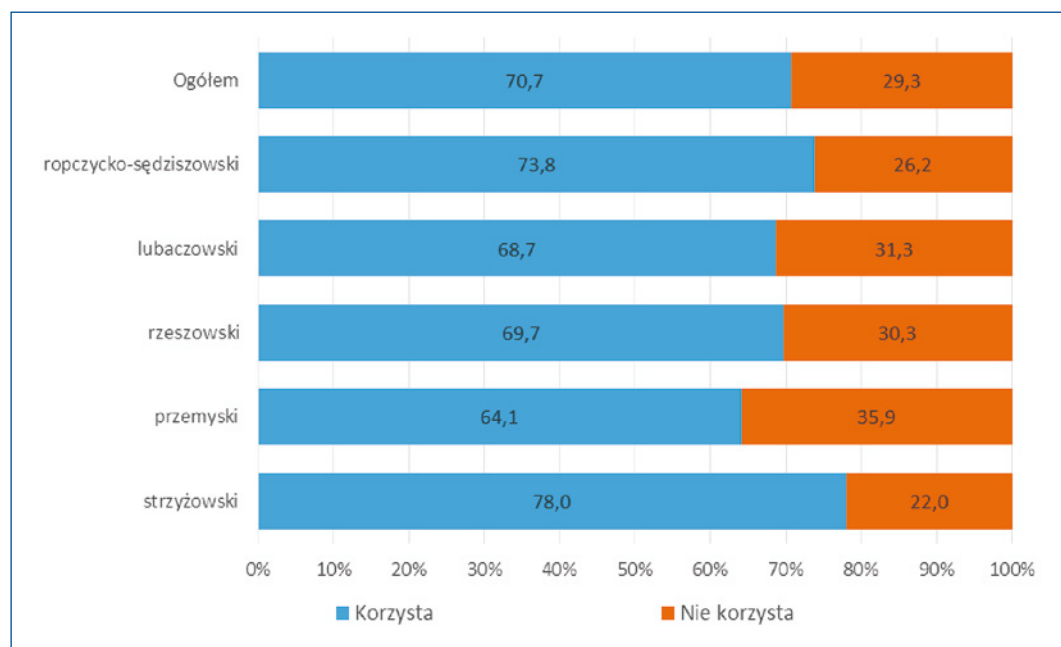
Ważnym elementem komunikacji między mieszkańcami a lokalnymi władzami jest transparentność podejmowanych przez rządzących działań oraz świadomość możliwości kontrolowania władz przez mieszkańców. Badanym zadano pytanie: „Czy uważa Pan(i), że w Pana(i) miejscowości mieszkańcy, tacy jak Pan(i) mają możliwość kontrolowania działalności władz gminnych czy też są tej możliwości pozbawieni?”. Analiza wykazała, że możliwość kontrolowania działań władz przez mieszkańców jest w opinii badanych raczej na niskim poziomie. Ponad jedna trzecia uważa, że są one średnie (38,0%). Niewiele mniej, że są one niewielkie lub żadne (33,2%). Na duże lub bardzo duże możliwości wskazał co czwarty badany.

Tabela 36. Możliwość kontrolowania działalności władz gminy.

Możliwość kontrolowania działalności władz gminy	%
Mają bardzo duże możliwości	3,9
Mają duże możliwości	22,3
Mają średnie możliwości	38,0
Mają niewielkie możliwości	19,6
Nie mają takich możliwości	13,6
Nie wiem, trudno powiedzieć	2,7

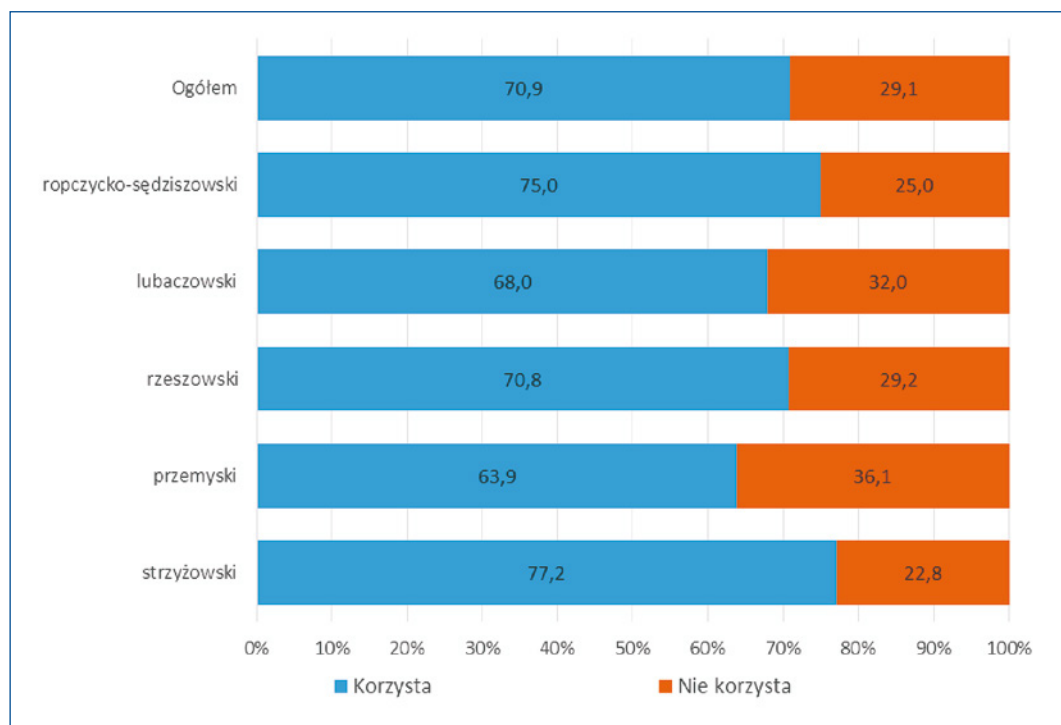
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Jak już wcześniej wspomniano ograniczenie dostępu do elektronicznych źródeł informacji lub brak umiejętności korzystania z nich traktowane jest obecnie jako współczesna forma analfabetyzmu. Dlatego też w badaniu przeanalizowano czy badani korzystają z elektronicznych źródeł informacji w postaci komputera, tabletu, czy korzystają z Internetu oraz do czego wykorzystują komputer lub tablet. Ponad trzy czwarte badanych korzysta z komputera lub tabletu jako narzędzia pracy, zabawy lub komunikacji. Poziom zróżnicowania korzystania z nowoczesnych form komunikacji w postaci komputera lub tabletu był różny ze względu na miejsce zamieszkania badanych – powiat. Najwyższym poziomem korzystania z tych narzędzi charakteryzowali się badani z powiatu strzyżowskiego oraz ropczycko-sędziszowskiego. Nieco niższym z powiatu lubaczowskiego i rzeszowskiego, zaś najniższym z powiatu przemyskiego. Podobną tendencję można zaobserwować w przypadku korzystania z Internetu. Siedmiu na dziesięciu badanych korzysta z tej formy komunikacji. Podobnie jak w przypadku korzystania z komputera lub tabletu poziom zróżnicowania korzystania z Internetu był różny ze względu na miejsce zamieszkania badanych – powiat. Najwyższym poziomem korzystania z tej formy komunikacji charakteryzowali się badani z powiatu strzyżowskiego oraz ropczycko-sędziszowskiego. Nieco niższym z powiatu lubaczowskiego i rzeszowskiego, zaś najniższym z powiatu przemyskiego.

Wykres 13. Korzystanie z komputera / tabletu w podziale na powiaty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Wykres 14. Korzystanie z Internetu w podziale na powiaty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

W badaniu przeanalizowano formy wykorzystania komputera w codziennym funkcjonowaniu. Ponad połowa badanych (51,9%) sprawdza i wysyła pocztę elektroniczną (e-mail), czterdzieści pięć procent respondentów korzysta z Facebook'a (45,6%) i przegląda strony www dla rozrywki (45,3%). Blisko czterdzieści procent badanych zbiera z pomocą komputera materiały potrzebne do nauki lub pracy (39,4%), nieznacznie mniejszy odsetek korzysta z banku przez internet (38,7%), pozyskuje informacje ze stron internetowych instytucji publicznych (38,2%), bądź kupuje produkty i usługi przez internet w Polsce (38,1%). Najmniejszy odsetek badanych kupuje produkty i usługi przez internet z zagranicy (10,9%), uczestniczy w kursach lub szkoleniach przez internet (14,0%) oraz uczestniczy w czatach internetowych (15,8%).

Tabela 37. Formy korzystania z komputera.

Formy korzystania z komputera	Tak	Nie
Sprawdzanie i wysyłanie poczty elektronicznej (e-mail)	51,9	48,1
Korzystanie z Facebook	45,6	54,4
Przeglądanie stron www dla rozrywki	45,3	54,7
Zbieranie materiałów potrzebnych do nauki lub pracy	39,4	60,6
Korzystanie z banku przez internet	38,7	61,3
Uzyskiwanie informacji ze stron internetowych instytucji publicznych	38,2	61,8
Kupowanie produktów i usług przez internet w Polsce	38,1	61,9
Słuchanie muzyki lub radia przez internet	36,1	63,9
Telefonowanie przez internet (Voip, Skype)	33,0	67,0
Korzystanie z komunikatorów umożliwiających rozmowy ze znajomymi (gadu-gadu itp.)	28,3	71,7
Czytanie gazet lub książek przez internet	27,9	72,1
Pobieranie lub wypełnianie formularzy urzędowych	25,7	74,3
Korzystanie z innych portali społecznościowych	25,4	74,6
Rezerwacja biletów (np. Pociąg, autobus, lotniczych, do kina itp.)	24,9	75,1
Korzystanie w domu z Internetu i poczty elektronicznej w celach zawodowych	24,6	75,4
Ściąganie darmowej muzyki, filmów	24,3	75,7
Oglądanie telewizji przez internet	24,3	75,7
Szukanie pracy, wysyłanie ofert dotyczących zatrudnienia	20,3	79,7
Uczestniczenie w grupach lub forach dyskusyjnych	20,2	79,8
Uczestniczenie w aukcjach internetowych	20,2	79,8
Granie w gry sieciowe przez internet	17,4	82,6
Ściąganie darmowego oprogramowania	17,0	83,0
Uczestniczenie w czatach	15,8	84,2
Uczestniczenie w kursach lub szkoleniach przez internet	14,0	86,0
Kupowanie produktów i usług przez internet z zagranicy	10,9	89,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Zestaw tabel przedstawionych poniżej prezentuje analizę form wykorzystania komputera w codziennym funkcjonowaniu przez badanych z poszczególnych pięciu powiatów objętych badaniem.

Tabela 38. Sprawdzanie i wysyłanie poczty elektronicznej (e-mail) w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Sprawdzanie i wysyłanie poczty elektronicznej (e-mail)	Tak	Nie
strzyżowski	61,6	38,4
przemyski	49,4	50,6
rzeszowski	49,9	50,1
lubaczowski	49,4	50,6
ropczycko-sędziszowski	50,0	50,0
Ogółem	51,9	48,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Z poczty elektronicznej korzysta połowa badanych mieszkańców pięciu powiatów. Częściej na tą formę użycia komputera wskazali mieszkańcy powiatu strzyżowskiego.

Tabela 39. Korzystanie z komunikatorów umożliwiających rozmowy ze znajomymi w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Korzystanie z komunikatorów umożliwiających rozmowy ze znajomymi (gadu-gadu)	Tak	Nie
strzyżowski	36,3	63,7
przemyski	27,9	72,1
rzeszowski	27,5	72,5
lubaczowski	32,9	67,1
ropczycko-sędziszowski	17,4	82,6
Ogółem	28,3	71,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Z komunikatorów internetowych najczęściej korzystają mieszkańcy powiatu strzyżowskiego i lubaczowskiego, najrzadziej zaś ropczycko-sędziszowskiego.

Tabela 40. Uczestniczenie w czatach w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Uczestniczenie w czatach	Tak	Nie
strzyżowski	16,7	83,3
przemyski	14,1	85,9
rzeszowski	13,9	86,1
lubaczowski	25,6	74,4
ropczycko-sędziszowski	10,7	89,3
Ogółem	15,8	84,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu lubaczowskiego najchętniej spośród wszystkich badanych uczestniczą w czatach internetowych. Odsetki korzystania z tej formy komunikacji u mieszkańców pozostałych czterech powiatów były na znacznie niższym poziomie.

Tabela 41. Uczestniczenie w grupach lub forach dyskusyjnych w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Uczestniczenie w grupach lub forach dyskusyjnych	Tak	Nie
strzyżowski	20,4	79,6
przemyski	16,2	83,8
rzeszowski	16,2	83,8
lubaczowski	26,4	73,6
ropczycko-sędziszowski	24,9	75,1
Ogółem	20,2	79,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu lubaczowskiego oraz ropczycko-sędziszowskiego najczęściej uczestniczą w grupach i forach dyskusyjnych. Najrzadziej z tej formy komunikacji korzystają mieszkańcy powiatu rzeszowskiego i przemyskiego.

Tabela 42. Telefonowanie przez internet (VoIP, Skype) w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Telefonowanie przez internet (VoIP, Skype)	Tak	Nie
strzyżowski	43,9	56,1
przemyski	32,9	67,1
rzeszowski	31,6	68,4
lubaczowski	40,7	59,3
ropczycko-sędziszowski	17,1	82,9
Ogółem	33,0	67,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Z możliwości telefonowania i rozmowy przez internet z wykorzystaniem VoIP lub Skype najchętniej korzystają mieszkańcy powiatu strzyżowskiego i lubaczowskiego, najrzadziej zaś ropczycko-sędziszowskiego.

Tabela 43. Zbieranie materiałów potrzebnych do nauki lub pracy w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Zbieranie materiałów potrzebnych do nauki lub pracy	Tak	Nie
strzyżowski	50,1	49,9
przemyski	38,2	61,8
rzeszowski	45,1	54,9
lubaczowski	45,2	54,8
ropczycko-sędziszowski	15,2	84,8
Ogółem	39,4	60,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Wykorzystanie komputera w celu zbierania materiałów potrzebnych do nauki lub pracy pozostaje w przypadku mieszkańców czterech badanych powiatów na zbliżonym poziomie. Znacznie niższy odsetek badanych odnotowano jedynie w powiecie ropczycko-sędziszowskim.

Tabela 44. Uczestniczenie w kursach lub szkoleniach przez internet w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Uczestniczenie w kursach lub szkoleniach przez internet	Tak	Nie
strzyżowski	19,8	80,2
przemyski	12,9	87,1
rzeszowski	12,4	87,6
lubaczowski	19,7	80,3
ropczycko-sędziszowski	6,7	93,3
Ogółem	14,0	86,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Podobnie jak w przypadku wykorzystania komputera w celu zbierania materiałów potrzebnych do nauki lub pracy, mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego rzadziej od pozostałych badanych z innych powiatów uczestniczą w kursach lub szkoleniach przez internet.

Tabela 45. Szukanie pracy, wysyłanie ofert dotyczących zatrudnienia w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Szukanie pracy, wysyłanie ofert dotyczących zatrudnienia	Tak	Nie
strzyżowski	25,6	74,4
przemyski	16,7	83,3
rzeszowski	24,5	75,5
lubaczowski	24,7	75,3
ropczycko-sędziszowski	7,8	92,2
Ogółem	20,3	79,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego rzadziej od pozostałych badanych z innych powiatów szukają pracy, wysyłają oferty dotyczące zatrudnienia z wykorzystaniem internetu.

Tabela 46. Kupowanie produktów i usług przez internet w Polsce w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Kupowanie produktów i usług przez internet w Polsce	Tak	Nie
strzyżowski	48,6	51,4
przemyski	36,0	64,0
rzeszowski	43,7	56,3
lubaczowski	45,5	54,5
ropczycko-sędziszowski	13,4	86,6
Ogółem	38,1	61,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego są najbardziej nieufni polskiemu e-handlowi i najrzadziej spośród badanych kupują produkty lub usługi przez internet. Liderami e-handlu są mieszkańcy powiatu strzyżowskiego. Nieznacznie niższe odsetki badanych odnotowano w powiecie rzeszowskim i lubaczowskim.

Tabela 47. Kupowanie produktów i usług przez internet z zagranicy w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Kupowanie produktów i usług przez internet z zagranicy	Tak	Nie
strzyżowski	14,6	85,4
przemyski	9,3	90,7
rzeszowski	12,7	87,3
lubaczowski	11,5	88,5
ropczycko-sędziszowski	5,6	94,4
Ogółem	10,9	89,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Podobna tendencja, jak w przypadku e-handlu w Polsce, występuje w przypadku korzystania z możliwości kupowania produktów i usług przez internet z zagranicy.

Tabela 48. Uczestniczenie w aukcjach internetowych w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Uczestniczenie w aukcjach internetowych	Tak	Nie
strzyżowski	26,9	73,1
przemyski	20,3	79,7
rzeszowski	20,2	79,8
lubaczowski	27,2	72,8
ropczycko-sędziszowski	6,7	93,3
Ogółem	20,2	79,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najmniej chętnie uczestniczą w aukcjach internetowych. Najchętniej z tej formy zakupów korzystają mieszkańcy powiatu lubaczowskiego i strzyżowskiego.

Tabela 49. Granie w gry sieciowe przez internet w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Granie w gry sieciowe przez internet	Tak	Nie
strzyżowski	27,2	72,8
przemyski	16,2	83,8
rzeszowski	15,7	84,3
lubaczowski	21,9	78,1
ropczycko-sędziszowski	7,2	92,8
Ogółem	17,4	82,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Z formy spędzania czasu jaką jest gra w gry sieciowe przez internet najchętniej korzystają mieszkańcy powiatu strzyżowskiego, najrzadziej powiatu ropczycko-sędziszowskiego.

Tabela 50. Ściąganie darmowego oprogramowania w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Ściąganie darmowego oprogramowania	Tak	Nie
strzyżowski	22,5	77,5
przemyski	14,6	85,4
rzeszowski	20,0	80,0
lubaczowski	23,3	76,7
ropczycko-sędziszowski	3,2	96,8
Ogółem	17,0	83,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Najczęściej z możliwości ściągania darmowego oprogramowania przez internet korzystają mieszkańcy powiatu lubaczowskiego i strzyżowskiego, najrzadziej zaś powiatu ropczycko-sędziszowskiego.

Tabela 51. Korzystanie z Facebook w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Korzystanie z Facebook	Tak	Nie
strzyżowski	49,3	50,7
przemyski	42,0	58,0
rzeszowski	40,7	59,3
lubaczowski	42,7	57,3
ropczycko-sędziszowski	56,4	43,6
Ogółem	45,6	54,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najczęściej korzystają za to z portalu Facebook.

Tabela 52. Korzystanie z innych portali społecznościowych w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Korzystanie z innych portali społecznościowych	Tak	Nie
strzyżowski	36,8	63,2
przemyski	22,7	77,3
rzeszowski	17,5	82,5
lubaczowski	28,1	71,9
ropczycko-sędziszowski	26,7	73,3
Ogółem	25,4	74,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Z usług innych portali społecznościowych jak Facebook najchętniej korzystają mieszkańcy powiatu strzyżowskiego.

Tabela 53. Korzystanie z banku przez internet w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Korzystanie z banku przez internet	Tak	Nie
strzyżowski	46,2	53,8
przemyski	39,4	60,6
rzeszowski	38,1	61,9
lubaczowski	43,5	56,5
ropczycko-sędziszowski	26,7	73,3
Ogółem	38,7	61,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Liderami korzystania z bankowości internetowej są mieszkańcy powiatu strzyżowskiego oraz lubaczowskiego. Najrzadziej z tej możliwości usług bankowych korzystają mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego.

Tabela 54. Ściąganie darmowej muzyki, filmów w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Ściąganie darmowej muzyki, filmów	Tak	Nie
strzyżowski	33,2	66,8
przemyski	20,0	80,0
rzeszowski	26,7	73,3
lubaczowski	32,9	67,1
ropczycko-sędziszowski	8,0	92,0
Ogółem	24,3	75,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Podobnie jak w przypadku ściągania darmowego oprogramowania przez internet, również ściąganie darmowej muzyki, filmów nie jest domeną mieszkańców powiatu ropczycko-sędziszowskiego. Najczęściej z tej formy zastosowania komputera korzystają mieszkańcy powiatu strzyżowskiego i lubaczowskiego.

Tabela 55. Uzyskiwanie informacji ze stron internetowych instytucji publicznych w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Uzyskiwanie informacji ze stron internetowych instytucji publicznych	Tak	Nie
strzyżowski	47,0	53,0
przemyski	34,8	65,2
rzeszowski	48,7	51,3
lubaczowski	44,4	55,6
ropczycko-sędziszowski	10,2	89,8
Ogółem	38,2	61,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najrzadziej spośród wszystkich badanych pozyskują informacje ze stron internetowych instytucji publicznych. Najczęściej na ten sposób pozyskiwania informacji wskazywali mieszkańcy powiatu rzeszowskiego i strzyżowskiego.

Tabela 56. Pobieranie lub wypełnianie formularzy urzędowych w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Pobieranie lub wypełnianie formularzy urzędowych	Tak	Nie
strzyżowski	35,5	64,5
przemyski	23,6	76,4
rzeszowski	28,7	71,3
lubaczowski	30,9	69,1
ropczycko-sędziszowski	8,0	92,0
Ogółem	25,7	74,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najmniej chętnie korzystają z możliwości jakie daje e-administracja i najrzadziej pobierają lub wypełniają formularze urzędowe.

Tabela 57. Słuchanie muzyki lub radia przez internet w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Słuchanie muzyki lub radia przez internet	Tak	Nie
strzyżowski	47,5	52,5
przemyski	35,1	64,9
rzeszowski	38,9	61,1
lubaczowski	43,8	56,2
ropczycko-sędziszowski	13,9	86,1
Ogółem	36,1	63,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Najrzadziej słuchanie muzyki lub radia przez internet zadeklarowali mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego. Najchętniej na tą formę rozrywki wskazywali mieszkańcy powiatu strzyżowskiego i lubaczowskiego.

Tabela 58. Oglądanie telewizji przez internet w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Oglądanie telewizji przez internet	Tak	Nie
strzyżowski	31,1	68,9
przemyski	21,7	78,3
rzeszowski	26,7	73,3
lubaczowski	32,9	67,1
ropczycko-sędziszowski	8,0	92,0
Ogółem	24,3	75,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Podobnie jak w przypadku słuchania muzyki lub radia przez internet, mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najrzadziej deklarują oglądanie telewizji przez internet.

Tabela 59. Rezerwacja biletów (np. pociąg, autobus, lotniczych, do kina itp.)w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Rezerwacja biletów (np. pociąg, autobus, lotniczych, do kina itp.)	Tak	Nie
strzyżowski	38,4	61,6
przemyski	19,1	80,9
rzeszowski	31,6	68,4
lubaczowski	27,0	73,0
ropczycko-sędziszowski	4,8	95,2
Ogółem	24,9	75,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najrzadziej deklarują używanie komputera do rezerwacji biletów na pociąg, autobus, samolot czy do kina. Z tej formy najczęściej korzystają mieszkańcy powiatu strzyżowskiego i rzeszowskiego.

Tabela 60. Czytanie gazet lub książek przez internet w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Czytanie gazet lub książek przez internet	Tak	Nie
strzyżowski	38,1	61,9
przemyski	26,3	73,7
rzeszowski	34,2	65,8
lubaczowski	30,3	69,7
ropczycko-sędziszowski	6,7	93,3
Ogółem	27,9	72,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Mieszkańcy powiatu ropczycko-sędziszowskiego najrzadziej czytają również e-prasę czy książki przez internet. Z tej możliwości najchętniej korzystają mieszkańcy powiatu strzyżowskiego i rzeszowskiego.

Tabela 61. Korzystanie w domu z Internetu i poczty elektronicznej w celach zawodowych w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Korzystanie w domu z Internetu i poczty elektronicznej w celach zawodowych	Tak	Nie
strzyżowski	35,5	64,5
przemyski	21,5	78,5
rzeszowski	31,1	68,9
lubaczowski	26,1	73,9
ropczycko-sędziszowski	5,3	94,7
Ogółem	24,6	75,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Korzystanie w domu z Internetu i poczty elektronicznej w celach zawodowych najczęściej deklarowali mieszkańcy powiatu strzyżowskiego i rzeszowskiego. Najrzadziej zaś ropczycko-sędziszowskiego.

Tabela 62. Przeglądanie stron www dla rozrywki w podziale na powiaty.

Formy korzystania z komputera: Przeglądanie stron www dla rozrywki	Tak	Nie
strzyżowski	63,4	36,6
przemyski	45,3	54,7
rzeszowski	53,8	46,2
lubaczowski	49,7	50,3
ropczycko-sędziszowski	8,8	91,2
Ogółem	45,3	54,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Przeglądanie stron www dla rozrywki jest najpopularniejsze wśród mieszkańców powiatu strzyżowskiego i rzeszowskiego.

3.7. OTWARTOŚĆ NA INNYCH

Ważnym elementem funkcjonowania człowieka w otwartym zglobalizowanym społeczeństwie a zarazem otwartości na „świat zewnętrzny” i osoby w nim żyjące jest znajomość języków obcych. Poziom znajomości języków obcych określono poprzez deklarację badanych co do stopnia ich znajomości. Na najlepszym poziomie znajomości pozostaje język angielski. Zdolność swobodnego porozumiewania się w tym języku zadeklarowało jedynie szesnaście procent badanych, a co piąty badany (19,7%)potrafi się w nim porozu-

mieć. W ogóle języka angielskiego nie zna ponad połowa badanych (52,1%). W przypadku innych języków obcych poziom ich znajomości pozostaje na jeszcze niższym poziomie.

Tabela 63. Deklaratywny poziom znajomości języka angielskiego.

Poziom znajomości języka angielskiego	N	%
W miarę dobrze, rozmawiam swobodnie	329	16,0
Słabo, ale potrafię się sprawnie porozumieć	405	19,7
Bardzo słabo, miałbym kłopoty z porozumieniem	250	12,2
Wcale nie znam	1069	52,1
Ogółem	2053	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Tabela 64. Deklaratywny poziom znajomości języka niemieckiego.

Poziom znajomości języka niemieckiego	N	%
W miarę dobrze, rozmawiam swobodnie	117	5,7
Słabo, ale potrafię się sprawnie porozumieć	340	16,6
Bardzo słabo, miałbym kłopoty z porozumieniem	367	18,0
Wcale nie znam	1219	59,7
Ogółem	2043	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Tabela 65. Deklaratywny poziom znajomości języka francuskiego.

Poziom znajomości języka francuskiego	N	%
W miarę dobrze, rozmawiam swobodnie	9	0,4
Słabo, ale potrafię się sprawnie porozumieć	54	2,7
Bardzo słabo, miałbym kłopoty z porozumieniem	82	4,1
Wcale nie znam	1865	92,8
Ogółem	2010	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Tabela 66. Deklaratywny poziom znajomości języka hiszpańskiego.

Poziom znajomości języka francuskiego	N	%
W miarę dobrze, rozmawiam swobodnie	9	0,4
Słabo, ale potrafię się sprawnie porozumieć	54	2,7
Bardzo słabo, miałbym kłopoty z porozumieniem	82	4,1
Wcale nie znam	1865	92,8
Ogółem	2010	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Tabela 67. Deklaratywny poziom znajomości języka włoskiego.

Poziom znajomości języka włoskiego	N	%
W miarę dobrze, rozmawiam swobodnie	34	1,7
Słabo, ale potrafię się sprawnie porozumieć	50	2,5
Bardzo słabo, miałbym kłopoty z porozumieniem	54	2,7
Wcale nie znam	1877	93,2
Ogółem	2015	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Tabela 68. Deklaratywny poziom znajomości języka rosyjskiego.

Poziom znajomości języka rosyjskiego	N	%
W miarę dobrze, rozmawiam swobodnie	142	7,0
Słabo, ale potrafię się sprawnie porozumieć	546	26,9
Bardzo słabo, miałbym kłopoty z porozumieniem	405	19,9
Wcale nie znam	938	46,2
Ogółem	2031	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Drugim ważnym elementem analizy otwartości badanych mieszkańców pięciu powiatów województwa podkarpackiego była diagnoza stosunku do obcokrajowców. Do zbadania otwartości na innych zastosowano Skalę Dystansu Społecznego Bogardusa. Skala została stworzona przez Emory S. Bogardusa w 1930 roku do pomiaru dystansu społecznego, czyli stopnia przyzwolenia członków danej społeczności do nawiązania relacji z członkami innej grupy społecznej. Stosowana jest ona w badaniach relacji narodowych, etnicznych, religijnych, klasowych, rasowych, seksualnych, oraz w badaniach prestiżu zawodowego.

Dystans społeczny rozumiany jest tutaj jako typ postawy stanowiącej continuum rozciągające się od kontaktów bliskich i zażyłych, poprzez obojętność, do wrogości. Przyjęcie przez jednostkę miejsca na tym continuum wskazuje na jej społeczny dystans, stanowiąc przesłankę do wskazania sposobu kategoryzowania przez nią rzeczywistości („swój” – „obcy”/„inny”/„odmienny”). Pytania stosowane w narzędziu mierzą intensywność przekonań respondenta; pełnią rolę wskaźników, posiadających zaletę kumulatywności – akceptacja każdego następnego zdania zakłada akceptację wszystkich wcześniejszych pytań. Na potrzeby badania zastosowano klasyczną skalę zmodyfikowaną do sześciu poziomów określających otwartość na przedstawicieli innych narodów bądź nacji: 1) Spokrewnił się przez małżeństwo z Pana(i) synem/córką; 2) Został sąsiadem na jednej ulicy; 3) Wspólnie z Panem(ią) pracował; 4) Został na pobyt stały w Polsce; 5) Został na pobyt turystyczny w Polsce (maks. do 3 mies.); 6) Nie wpuściłbym do Polski/wydał z Polski.

Dla czytelności analizy wyliczono średnie arytmetyczne dla stosunku badanych do każdej z wskazanych piętnastu narodowości. Przedział wartości uzyskanych wyników mieści się w przedziale od „1” do „6”, gdzie wyniki zbliżone do „1” oznaczają największą otwartość na innych, zaś im bliżej im do wartości „6” tym większa wrogość i zamknięty stosunek do obcokrajowców.

Tabela 69. Otwartość na przedstawicieli innych narodowości w podziale na powiaty.

Narodowość	Powiat					Ogółem
	stżyżowski	przemyski	rzeszowski	lubaczowski	ropczycko-sędziszowski	
Amerikanin	3,11	3,19	3,05	3,12	2,70	3,04
Anglik / Szkot / Irlandczyk	3,09	3,30	3,25	3,16	2,69	3,12
Czech	3,20	3,32	3,24	3,26	2,59	3,13
Włoch	3,04	3,40	3,23	3,24	2,77	3,15
Węgier	3,33	3,46	3,20	3,27	2,54	3,16
Szwed	3,35	3,49	3,34	3,33	2,62	3,23
Francuz	3,07	3,54	3,29	3,39	3,03	3,27
Słowak	3,17	3,36	3,38	3,40	3,02	3,28
Niemiec	3,81	3,46	3,32	3,27	3,16	3,39
Ukrainiec	4,08	3,47	3,51	3,52	3,47	3,60
Rosjanin	4,45	3,97	3,87	3,94	3,44	3,92
Rumun	4,90	4,28	4,35	4,35	4,23	4,41
Izraelczyk (Żyd)	4,83	4,54	4,54	4,63	5,06	4,70
Rom	5,18	4,60	4,70	4,60	4,50	4,71
Arab	5,39	5,02	5,11	5,19	5,22	5,18

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Największą otwartością wśród badanych cieszą się Amerykanie, Brytyjczycy (Anglicy, Szkoci, Irlandczycy), Czesi, Włosi oraz Węgrzy. Z najmniejszą otwartością ze strony mieszkańców pięciu badanych powiatów spotykają się Rumuni, Izraelczycy (Żydzi), Romowie oraz osoby pochodzące z krajów arabskich.

3.8. WNIOSKI Z BADAŃ NAD KAPITAŁEM LUDZKIM I SPOŁECZNYM

Analizy z wykorzystaniem modelu pozwalającego oszacować jakość kapitału ludzkiego wykazały, powiatami o najwyższym potencjale demograficznym w wyniku analiz okazały się powiat rzeszowski, ropczycko-sędziszowski oraz lubaczowski. Najwyższą wartość miernika zanotowano w powiecie rzeszowskim (0,636) Nieco mniejszą wartością miernika potencjału demograficznego charakteryzował się powiat ropczycko-sędziszowski (0,579) oraz lubaczowski (0,576). W przypadku powiatu strzyżowskiego wartość miernika potencjału demograficznego wyniosła 0,447. Najniższym potencjałem demograficznym spośród pięciu badanych powiatów charakteryzuje się powiat przemyski. Wartość miernika dla tej jednostki terytorialnej wyniosła 0,266. Powiatem o najwyższym poziomie aktywności społeczno-gospodarczej okazał się powiat rzeszowski. Na drugim miejscu uplasował się powiat ropczycko-sędziszowski. Trzecia pozycja przypadła powiatowi strzyżowskiemu. Najniższym poziomem aktywności społeczno-gospodarczej spośród pięciu powiatów objętych badaniem charakteryzują się powiaty: lubaczowski i przemyski. Wartość miernika dla tych jednostek terytorialnych wahała się od 0,223 do 0,249.

Ocena przestrzennego jakości kapitału ludzkiego, oparta o wielkości syntetycznego miernika Jakości Kapitału Ludzkiego (JKL) wskazuje, że najwyższym poziomem jakości kapitału ludzkiego charakteryzował się powiat rzeszowski. Nieco niższym poziomem JKL charakteryzował się powiat ropczycko-sędziszowski. Grupę powiatów o zbliżonym poziomie jakości kapitału ludzkiego stworzyły powiaty lubaczowski i strzyżowski. Najniższym poziomem JKL charakteryzował się powiat przemyski. Wartość wskaźnika jakości kapitału ludzkiego dla tego powiatu była blisko trzykrotnie niższa niż w przypadku powiatu rzeszowskiego.

Analizy statystyczne wykazały, że najwyższym poziomem sformalizowanego kapitału społecznego charakteryzują się badani zamieszkujący powiat strzyżowski, lubaczowski oraz rzeszowski. Podkreślić jednak należy, że różnice w poziomie sformalizowanego kapitału społecznego wśród badanych mieszkańców czterech powiatów nie były wysokie. Wyraźna różnica jest widoczna jedynie w przypadku mieszkańców powiatu ropczycko-sędziszowskiego. Test χ^2 Pearsona wykazał, że między płcią a deklaracją przynależności do organizacji społecznej istnieje statystycznie istotny związek w przypadku mieszkańców dwóch powiatów – przemyskiego i lubaczowskiego. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła dla badanych mieszkańców powiatu przemyskiego 0,108, zaś dla powiatu lubaczowskiego 0,110. W przypadku badań społecznych taka siła związku uważana jest za niską. W przypadku wieku respondentów okazał się on istotny statystycznie jedynie dla mieszkańców powiatu rzeszowskiego. Test χ^2 Pearsona wykazał, że między wiekiem a deklaracją przynależności do organizacji społecznej istnieje statystycznie istotny zwią-

zek. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,127. Związek między przynależnością do organizacji społecznych a czynnikami społeczno-demograficznymi zaobserwowano w przypadku wykształcenia badanych. Test λ^2 Pearsona wykazał, że między poziomem wykształcenia a deklaracją przynależności do organizacji społecznej istnieje statystycznie istotny związek w przypadku mieszkańców dwóch powiatów – strzyżowskiego i ropczycko-sędziszowskiego. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła dla badanych mieszkańców powiatu strzyżowskiego 0,225, zaś dla powiatu ropczycko-sędziszowskiego 0,192. Taką siłę związku można uważać za niską choć wyraźną. Najsilniejszy statystycznie istotny związek zaobserwowano między przynależnością do organizacji społecznych a częstotliwością praktyk religijnych. Zależność tę zaobserwowano dla mieszkańców wszystkich pięciu powiatów. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona dla wszystkich badanych, bez względu na powiat w którym zamieszkiwali, wyniosła 0,194. Najsilniej związek między częstotliwością praktyk religijnych a przynależnością do organizacji społecznych był widoczny wśród mieszkańców powiatu przemyskiego i rzeszowskiego. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła odpowiednio 0,269 (przemyski) i 0,219 (rzeszowski). Najniższą wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona odnotowano w powiecie strzyżowskim – 0,143.

Czynnikami, które różnicują poziom zaufania mieszkańców są wiek i częstotliwość praktyk religijnych. Stosując współczynnik korelacji liniowej Pearsona można zauważyć umiarkowaną korelację między poziomem zaufania i wiekiem badanych ($r = -0,184$; $p = 0,01$) oraz poziomem zaufania i częstotliwością praktyk religijnych ($r = -0,131$; $p = 0,01$). Ujemne wyniki współczynnika wskazują, iż wraz z wiekiem i wyższą częstotliwością praktyk religijnych zmniejsza się ogólny wskaźnik poziomu zaufania badanych.

Czynnikiem różnicującym poziom zaangażowania obywatelskiego i chęci współdziałania okazało się wykształcenie badanych. Osoby z wykształceniem wyższym charakteryzowały się najwyższym poziomem zaangażowania obywatelskiego. Odsetek deklarujących chęć działań w tej grupie wyniósł aż 72,4%. Wśród badanych z wykształceniem podstawowym odsetek osób zaangażowanych w remont ulicy wyniósł 42,9%. Test λ^2 Pearsona wykazał statystycznie istotny związek między zmiennymi. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wskazała na umiarkowaną siłę związku (0,172).

Wyższemu poziomowi zaangażowania obywatelskiego sprzyjał również wyższy poziom sformalizowanego kapitału społecznego. Osoby deklarujące przynależność do organizacji społecznych charakteryzowały się wyższym poziomem zaangażowania społecznego. Test λ^2 Pearsona wykazał, że między przynależnością do organizacji społecznych badanych a poziomem zaangażowania obywatelskiego istnieje statystycznie istotny związek. Siła związku była niska, ale zauważalna. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,091.

Test λ^2 Pearsona wykazał, że między poziomem zainteresowania sprawami społeczności lokalnej a rozmowami z innymi mieszkańcami o sprawach miejscowości wspólnego zamieszkania istnieje statystycznie istotny związek. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła dla badanych mieszkańców pięciu powiatów 0,612. Jest to bardzo wysoka siła związku.

Ponad trzy czwarte badanych korzysta z komputera lub tabletu jako narzędzia pracy, zabawy lub komunikacji. Poziom zróżnicowania korzystania z nowoczesnych form komunikacji w postaci komputera lub tabletu był różny ze względu na miejsce zamieszkania badanych – powiat. Najwyższym poziomem korzystania z tych narzędzi charakteryzowali się badani z powiatu strzyżowskiego oraz ropczycko-sędziszowskiego. Nieco niższym z powiatu lubaczowskiego i rzeszowskiego, zaś najniższym z powiatu przemyskiego. Podobną tendencję można zaobserwować w przypadku korzystania z Internetu. Siedmiu na dziesięciu badanych korzysta z tej formy komunikacji. Podobnie jak w przypadku korzystania z komputera lub tabletu poziom zróżnicowania korzystania z Internetu był różny ze względu na miejsce zamieszkania badanych – powiat. Najwyższym poziomem korzystania z tej formy komunikacji charakteryzowali się badani z powiatu strzyżowskiego oraz ropczycko-sędziszowskiego. Nieco niższym z powiatu lubaczowskiego i rzeszowskiego, zaś najniższym z powiatu przemyskiego.

W badaniu przeanalizowano formy wykorzystania komputera w codziennym funkcjonowaniu. Ponad połowa badanych (51,9%) sprawdza i wysyła pocztę elektroniczną (e-mail), czterdzieści pięć procent respondentów korzysta z Facebook'a (45,6%) i przegląda strony www dla rozrywki (45,3%). Blisko czterdzieści procent badanych zbiera z pomocą komputera materiały potrzebne do nauki lub pracy (39,4%), nieznacznie mniejszy odsetek korzysta z banku przez internet (38,7%), pozyskuje informacje ze stron internetowych instytucji publicznych (38,2%) bądź kupuje produkty i usługi przez internet w Polsce (38,1%). Najmniejszy odsetek badanych kupuje produkty i usługi przez internet z zagranicy (10,9%), uczestniczy w kursach lub szkoleniach przez internet (14,0%) oraz uczestniczy w czatach internetowych (15,8%).

Poziom znajomości języków obcych wśród badanych mieszkańców pięciu powiatów jest bardzo niski. Na najlepszym poziomie znajomości pozostaje język angielski. Zdolność swobodnego porozumiewania posiada jedynie szesnaście procent badanych. Potrafi porozumieć się co piąty badany (19,7%). W ogóle języka angielskiego nie zna ponad połowa badanych (52,1%). W przypadku innych języków obcych poziom ich znajomości pozostaje na jeszcze niższym poziomie.

Diagnoza stosunku do obcokrajowców wykazała, że największą otwartością wśród badanych cieszą się Amerykanie, Brytyjczycy (Anglicy, Szkoci, Irlandczycy), Czesi, Włosi oraz Węgrzy. Z najmniejszą otwartością ze strony mieszkańców pięciu badanych powiatów spotykają się Rumuni, Izraelczycy (Żydzi), Romowie oraz osoby pochodzące z krajów arabskich.

Podsumowując wyniki przeprowadzonych badań można stwierdzić, że kapitał społeczny jest podstawowym elementem budowy modelu aktywności społecznej mieszkańców. Bez dokonania analizy zasobów tego kapitału trudno jest wskazać grupy, które mogą stanowić podstawę pobudzania endogennych zasobów społeczności lokalnych. Kapitał społeczny jest „smarem”, a zarazem „spoiwem” oddolnej aktywności oraz podstawowym elementem rozwoju społecznego. Dlatego tak ważne są pogłębione analizy zasobów tego właśnie kapitału.

BIBLIOGRAFIA

1. Adler P. S., Kwon S.-W. (2000) *Social Capital: The Good, the Bad and the Ugly*, [w:] Lesser E. L. (red.) *Knowledge and social capital. Foundations and applications*, Boston, Butterworth-Heinemann,
2. Avgerou C. (2001) *The significance of context in information systems and organizational change*, „Information Systems Journal“, 11, 43-63.
3. Babbie E. R. (2003) *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN., Warszawa.
4. Bartoszek A. (2003) *Kapitał społeczno-kulturowy młodej inteligencji wobec wymogów rynku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego; Uniwersytet Śląski w Katowicach., Katowice.
5. Bevir M. (2009) *Key concepts in governance*, Sage, Los Angeles, London.
6. Bihl A. (2007) *Kapitał... ludzki*, „Monde Diplomatique : miesięcznik społeczno-polityczny“, 12(22).
7. Blumer H. (1969) *Symbolic interactionism: Perspective and method*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
8. Boudioni M., Hallett N., Lora C., Couchman W. (2015) *More than what the eye can see: the emotional journey and experience of powerlessness of integrated care service users and their carers*, „Patient preference and adherence“, 9, 529-540.
9. Bourdieu P., Wacquant L. J. (2001) *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
10. Buontempo C., Hewitt C. D., Doblas-Reyes F. J., Dessai S. (2014) *Climate service development, delivery and use in Europe at monthly to inter-annual timescales*, „Climate Risk Management“, 6, 1-5.
11. Cichy K., Malaga K. (2007) *Kapitał ludzki w modelach i teorii wzrostu gospodarczego*, [w:] Herbst M. (red.) *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar,
12. Coleman J. S. (1988) *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology“, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure.
13. Coleman J. S. (1994) *Foundations of social theory*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
14. Czapiński J., Panek T. (2007) *Diagnoza społeczna 2007: Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
15. Czyżewski A. B. (2001) *Regionalne zróżnicowanie kapitału ludzkiego w Polsce*, GUS. ZBSE, Warszawa.
16. De Souza Briggs, Xavier N (1997) *Doing democracy up close: Culture, power, and communication in community planning*, Research Programs, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, [Cambridge, Mass.].

17. Domański S. R. (1993) *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Naukowe PWN., Warszawa.
18. Działek J. (2011) *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju gospodarczego w skali regionalnej i lokalnej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
19. Florczak W., Sabanty L., Welfe W. (2001) *Szacunek kapitału ludzkiego*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 5.
20. Fukuyama F. (1997) *Zaufanie: Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, Wrocław.
21. Fukuyama F. (2001) *Social capital, civil society and development*, „Third world quarterly : journal of emerging areas”.
22. Giddens A. (2008) *Konsekwencje nowoczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
23. Giddens A. (2010) *Nowoczesność i tożsamość: „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN; Wydawnictwo Naukowe PWN., Warszawa.
24. Giza-Poleszczuk A., Marody M. (2000) *Kapitał ludzki i systemowy*, [w:] Giza-Poleszczuk A., Marody M. i Rychard A. (red.) *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany społecznej*, Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN.
25. Heckman J. (2001) *Kapitał ludzki*, „Wprost”, 43(987).
26. Herbst M. (2007) *Wprowadzenie*, [w:] Herbst M. (red.) *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar,
27. Heskett J. (2005) *Design: A very short introduction*, Oxford University Press, Oxford.
28. Joas H., Kilpinen E. (2006) *Creativity and Society*, [w:] Shook J. R. i Margolis J. (red.) *A companion to pragmatism*, Malden, MA, Oxford, Blackwell Pub,
29. Kaźmierczak T., Rymśza M. (op. 2007) *Kapitał społeczny: Ekonomia społeczna*, Fundacja Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa.
30. Kotarski H. (2012) *The role of human and social capital in the local and regional development on the example of Podkarpackie voivodeship*, „Studia Humanistyczne AGH : półrocznik Akademii Górniczo-Hutniczej im. St. Staszica.”, T. 11, [z.] 4.
31. Kotarski H. (2013) *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
32. Kożusznik B. (2005) *Wstęp*, [w:] Kożusznik B. i Zbiegień-Maciąg L. (red.) *Kapitał ludzki w dobie integracji i globalizacji*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
33. Kruczek Z. (2006) *Polska: Geografia atrakcji turystycznych*, IV, Wydawnictwo Proksenia, Kraków.
34. Kukliński A. (2003) *O nowym modelu polityki regionalnej - artykuł dyskusyjny*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 4.

35. Kwiatkowski M. (2005) *Kapitał społeczny*, [w:] Bokszański Z. i Kubiak H. (red.) *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Warszawa, Oficyna Naukowa.
36. La Fuente A. d., Ciccone A. (2003) *Human capital in a global and knowledge-based economy: Final report*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
37. Lewenstein B. (2006) *Spółeczeństwo rodzin czy obywateli – kapitał społeczny Polaków okresu transformacji*, „Societas/Communitas”, 1.
38. Lind M., Seigerroth U., Forsgren O., Hjalmarsson A. (2008) *Co-design as Social Constructive Pragmatism*, [w:] Ågerfalk P., Aakhus M. i Lind M. (red.) *Proceedings of the Inaugural Meeting of AIS SIGPrag*, Proceedings of the Inaugural Meeting of AIS SIGPrag.
39. Loury G. (1992) *The economics of discrimination: Getting to the core of the problem*, „Harvard Journal for African American Public Policy”, 1, 91-110.
40. Lucas R. E. (1988) *On the mechanics of economic development*, „Journal of Monetary Economics”, nr 22.
41. Łobocki J. (2003) *Znaczenie kapitału społecznego w budowie konkurencyjnego regionu*, [w:] Klasik A. (red.) *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej*, Warszawa, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN,
42. MacGillivray A., Walker P. (2000) *Local Social Capital: Making it Work on the Ground*, [w:] Baron S., Field J. i Schuller T. (red.) *Social capital. Critical perspectives*, Oxford, New York, Oxford University Press.
43. Makowska M. (2013) *Analiza danych zastanych: Przewodnik dla studentów*, Wydawnictwo Naukowe Scholar; Wydawnictwo Naukowe Scholar, Jacek Raciborski., Warszawa.
44. Makuch M. (2009) *Kapitał ludzki – próba definicji*, [w:] Moroń D. (red.) *Kapitał ludzki i społeczny. Wybrane problemy teorii i praktyki*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego; Uniwersytet Wrocławski.
45. Michalczyk T., Musioł S. (2008) *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny w świetle nowej analizy instytucjonalnej*, [w:] Szczepański M. S., Bierwiazzonek K. i Nawrocki T. (red.) *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
46. Mukaze S., Villamil D. C. (2012) *10 Actions for a Successful Social Designer to Co-design Product Service System “PSS” Solutions in communities*, School of Engineering Blekinge Institute of Technology, Karlskrona.
47. Narayan-Parker D. (1995) *The contribution of people’s participation: Evidence from 121 rural water supply projects*, World Bank, Washington, D.C.
48. Nelson H. G., Stolterman E. (2003) *The design way: Intentional change in an unpredictable world : foundations and fundamentals of design competence*, Educational Technology Publications, Englewood Cliffs, N.J.

49. Nowakowska A. (2002) *Produkt turystyczny*, [w:] Gołembski G. i Denek E. (red.) *Kompendium wiedzy o turystyce*, Warszawa, Poznań, Wydaw. Naukowe PWN; Wydawnictwo Naukowe PWN.,
50. Portes A. (1998) *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual review of sociology“, nr 24.
51. Putnam R. D. (1997) *Democracy in America at century's end*, [w:] Hadenius A. (red.) *Democracy's victory and crisis. Nobel symposium no. 93*, New York, Cambridge University Press.
52. Putnam R. D. (2008) *Samotna gra w kręgle: Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
53. Putnam R. D., Leonardi R., Nanetti R. Y. (1995) *Demokracja w działaniu: Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków, Warszawa.
54. Ramirez R. (2008) *A 'meditation' on meaningful participation*, „The Journal of Community Informatics“, 4.
55. Rogalewski O. (1974) *Zagospodarowanie turystyczne*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne., Warszawa.
56. Sadowski A. (2006) *Białystok: Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, Wyd. 1, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
57. Sagan I. (2004) *Współczesne studia regionalne i lokalne - teoria i metodologia, a także praktyka*, „Studia Regionalne i Lokalne“, nr 2.
58. Salomao D., Sabiescu A., Cantoni L. (2013) *Co-design with communities. A reflection on the literature*.
59. Sanders E. B.-N. (2002) *From User - Centered to Participatory Design Approaches*, [w:] Frascara J. (red.) *Design and the social sciences: Making connections*, London, New York, Taylor & Francis.
60. Sarmiento Pelayo M. P. (2015) *Co-design: A central approach to the inclusion of people with disabilities*, „Revista de la Facultad de Medicina“, 63, 149-154.
61. Shelby R., Perez Y., Agogino A. (2012) *Partnering with the Pinoleville Pomo Nation.: Co-Design Methodology Case Study for Creating Sustainable, Culturally Inspired Renewable Energy Systems and Infrastructure*, „Sustainability“, 4, 794-818.
62. Steen M., Manschot M., Koning N. de (2011) *Benefits of co-design in service design projects*, „International Journal of Design“, 5.
63. Szawiel T. (2006) *Społeczeństwo obywatelskie i kapitał społeczny w Polsce na przełomie wieków (1995-2001)* [w:] Miszalska A. i Piotrowski A. (red.) *Obszary ładu i anomii. Konsekwencje i kierunki polskich przemian*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; Uniwersytet Łódzki.,

64. Sztompka P. (2007) *Zaufanie: Fundament społeczeństwa*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.
65. Sztompka P. (2016) *Kapitał społeczny: Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, wydanie 1., Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.
66. Theiss M. (2007) *Krewni, znajomi, obywatele: Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
67. Tocqueville A. d. (1996) *O demokracji w Ameryce*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków, Warszawa.
68. Trutkowski C., Mandes S. (2005) *Kapitał społeczny w małych miastach*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
69. Uramek K. (2006) *Taksonomiczne wskaźniki kapitału ludzkiego w niektórych krajach OECD*, „Wiadomości Statystyczne“, nr 2.
70. Victorian Council of Social Service (2015) *Walk alongside: co-designing social initiatives with people experiencing vulnerabilities*.
71. Wall G. (1997) *Tourism attractions: Points, lines, and areas*, „Annals of Tourism Research“, 24, 240-243.
72. Warszyńska J., Jackowski A. (1978) *Podstawy geografii turystyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
73. Weisbrod B. A. (1966) *Investing in Human Capital*, „Journal of Human Resources“, Vol. 1.
74. World Health Organization (1993) *Report of WHOQOL Focus Group Work.*, WHO(MNH/PSF/93.4) Geneva.
75. Zienkowski L. (2003) *Gospodarka „oparta na wiedzy” – mit czy rzeczywistość*, [w:] Zienkowski L. (red.) *Wiedza a wzrost gospodarczy*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar.

ANEKS

SPIS FOTOGRAFII

Fotografia 1 Winnica i restauracja Maria Anna.....	34
Fotografia 2 Zespół schronu kolejowego w Stępinie.....	35
Fotografia 3 Cerkiew w Bliziance.....	37
Fotografia 4 Tunel schronowy w Strzyżowie.....	39
Fotografia 5 Zespół Parkowo-Dworski i Folwarczny w Wiśniowej.....	42
Fotografia 6 Pałac Lubienieckich i Michałowskich z XVIII wieku w Iwierzycach.....	44
Fotografia 7 Zalew w Kamionce.....	46
Fotografia 8 Wąwóz lessowy w Ropczycach.....	48
Fotografia 9 Kościół i klasztor o.o. Kapucynów w Sędziszowie Małopolskim.....	51
Fotografia 10 Ośrodek Dokumentacji i Historii Regionu-Muzeum Tadeusza Kantora w Wielopolu Skrzyńskim.....	53
Fotografia 11 Dwór w Błazowej.....	56
Fotografia 12 Zespół basenów w Boguchwale.....	59
Rysunek 2 Pasma Marii Magdaleny oraz trasy rowerowe w gminie Chmielnik.....	61
Fotografia 13 Przeworska kolejka wąskotorowa na trasie Przeworsk-Dynów.....	62
Fotografia 14 Dwa kluby jeździeckie.....	64
Fotografia 15 Stok narciarski „Ostra Góra-Dylągówka”.....	67
Fotografia 16 Wiklinowe sploty we wsi Kamień.....	68
Fotografia 17 Kościół p.w. Św. Magdaleny w Maławie.....	70
Fotografia 18 Tężnia w Lubeni.....	71
Fotografia 19 Cerkiew w Wólce Niedziwieckiej.....	74
Fotografia 20 Dwór i park krajobrazowy w Trzcianie.....	76
Fotografia 21 Barokowy pałac w miejscowości Łąka.....	78
Fotografia 22 Pałac Wodzickich w Tyczynie.....	80
Fotografia 23 Cerkiew we wsi Gorajec.....	82
Fotografia 24 Cerkiew we wsi Radruż oraz miejscowość Horyniec Zdrój.....	85
Fotografia 25 Cerkiew we wsi Szczutków.....	88
Fotografia 26 Pałac Łosiów w Narolu.....	89
Fotografia 27 Cerkiew we wsi Borchów.....	92
Fotografia 28 Cerkiew w Moszczanicy.....	93
Fotografia 29 Cerkiew we wsi Łukawiec.....	95
Fotografia 30 Muzeum kresów w Lubaczowie.....	98
Fotografia 31 Cerkiew we wsi Jawornik Ruski.....	101
Fotografia 32 Cerkiew we wsi Piątkowa.....	104
Fotografia 33 Kalwaria Paclawska.....	107
Fotografia 34 Zamek w Krasiczynie.....	112

Fotografia 35 Cerkiew we wsi Chyrzynka oraz cerkiew we wsi Krzywca.	116
Fotografia 36 Cerkiew we wsi Leszno	119
Fotografia 37 Cerkiew we wsi Zadąbrowie.....	122
Fotografia 38 Cerkiew we wsi Stubienko.....	123
Fotografia 39 Arboretum w Bolestraszycach.	125

SPIS RYSUNKÓW

Rysunek 1. Obszar realizacji badania.	8
Rysunek 2. Przynależność do organizacji społecznych.	167
Rysunek 3. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych.....	168
Rysunek 4. Przynależność do organizacji społecznych – powiat rzeszowski.	170
Rysunek 5. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat rzeszowski.....	170
Rysunek 6. Przynależność do organizacji społecznych – powiat lubaczowski.	171
Rysunek 7. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat lubaczowski.	171
Rysunek 8. Przynależność do organizacji społecznych – powiat strzyżowski.	172
Rysunek 9. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat strzyżowski.	173
Rysunek 10. Przynależność do organizacji społecznych – powiat przemyski.	174
Rysunek 11. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat przemyski.....	174
Rysunek 12. Przynależność do organizacji społecznych – powiat ropczycko-sędziszowski.....	175
Rysunek 13. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych – powiat ropczycko-sędziszowski.....	175

SPIS WYKRESÓW

Wykres 1. Przynależność do organizacji społecznych – sektor MŚP.....	167
Wykres 2. Przynależność do poszczególnych organizacji społecznych przedstawicieli MŚP.....	169
Wykres 3. Poziom zaufania do sąsiadów w podziale na powiaty.	178
Wykres 4. Poziom zaufania do władz samorządowych w podziale na powiaty.....	178
Wykres 5. Poziom uogólnionego wskaźnika zaufania w podziale na powiaty.	179
Wykres 6. Poziom zaufania – różne wymiary.	181
Wykres 7. Poziom uogólnionego wskaźnika zaufania.	181
Wykres 8. Chęć do współdziałania na rzecz społeczności lokalnej w podziale na powiaty.	184

Wykres 9. Opinie dotyczące współdziałania na rzecz społeczności lokalnej.....	185
Wykres 10. Opinie dotyczące współdziałania na rzecz społeczności lokalnej – badanie wśród przedsiębiorców.....	186
Wykres 11. Poziom zainteresowania sprawami społeczności lokalnej w podziale na powiaty.....	190
Wykres 12. Zainteresowanie sprawami lokalnej społeczności – badania przedsiębiorców.....	191
Wykres 13. Korzystanie z komputera / tabletu w podziale na powiaty.....	193
Wykres 14. Korzystanie z Internetu w podziale na powiaty.....	194

SPIS TABEL

Tabela 1. Rozkład oraz wielkość próby badawczej.....	10
Tabela 2. Syntetyczna wartości wskaźnika obciążenia demograficznego w podziale na powiaty.....	142
Tabela 3. Współczynnik brutto ludności w podziale na powiaty.....	142
Tabela 4. Współczynnik płodności ogólnej w podziale na powiaty.....	143
Tabela 5. Współczynnik dynamiki demograficznej ludności w podziale na powiaty.....	143
Tabela 6. Współczynnik zasobów ludności mobilnej zawodowej w podziale na powiaty.....	144
Tabela 7. Współczynnik mobilności zawodowej w podziale na powiaty.....	144
Tabela 8. Współczynnik prężności demograficznej w podziale na powiaty.....	145
Tabela 9. Odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim w podziale na powiaty.....	146
Tabela 10. Liczba czytelników zarejestrowanych w bibliotekach na 1000 mieszkańców w wieku 10 lat i więcej w podziale na powiaty.....	146
Tabela 11. Liczba uczniów w szkołach ponadgimnazjalnych przypadającą na 1000 osób w wieku 15-19 lat w podziale na powiaty.....	147
Tabela 12. Wskaźnik poziomu wiedzy funkcjonalnej mieszkańców w podziale na powiaty.....	147
Tabela 13. Wskaźnik poziomu umieralności niemowląt w podziale na powiaty.....	148
Tabela 14. Wskaźnik poziomu umieralności na nowotwory w podziale na powiaty.....	149
Tabela 15. Wskaźnik poziomu umieralności na choroby układu krążenia w podziale na powiaty.....	149
Tabela 16. Wskaźnik poziomu umieralności na choroby cywilizacyjne w podziale na powiaty.....	150
Tabela 17. Wskaźnik przedwczesnej umieralności mężczyzn w podziale na powiaty.....	151
Tabela 18. Wskaźnik stanu zdrowia ludności w podziale na powiaty.....	151

Tabela 19. Wskaźnik potencjału demograficznego ludności w podziale na powiaty.	151
Tabela 20. Wskaźnik mobilności przestrzennej ludności w podziale na powiaty.	152
Tabela 21. Wskaźnik osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą w podziale na powiaty.	153
Tabela 22. Wskaźnik nowo zarejestrowanych JOF w rejestrze REGON w podziale na powiaty.	154
Tabela 23. Wskaźnik aktywności gospodarczej w podziale na powiaty.	154
Tabela 24. Liczba fundacji i stowarzyszeń na 1000 pełnoletnich mieszkańców w podziale na powiaty.	155
Tabela 25. Wskaźnik udziału wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem w podziale na powiaty.	157
Tabela 26. Wskaźnik wartości dotacji pozyskana w latach 2011 – 2015 ze środków Unii Europejskiej na 1 mieszkańca w podziale na powiaty.	157
Tabela 27. Wskaźnik aktywności społecznej mieszkańców w podziale na powiaty.	158
Tabela 28. Wskaźnik aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców w podziale na powiaty.	158
Tabela 29. Wskaźnik jakości kapitału ludzkiego w podziale na powiaty.	159
Tabela 30. Poziom zaufania mieszkańców ze względu na powiat.	177
Tabela 31. Pomoc sąsiedzka.	180
Tabela 32. Gotowość do działań mieszkańców na rzecz lokalnej społeczności.	183
Tabela 33. Lokalni liderzy w podziale na powiaty.	187
Tabela 34. Lokalni liderzy w podziale na powiaty – badanie przedsiębiorców.	188
Tabela 35. Czy badany rozmawia o sprawach miasta z innymi osobami stopień zainteresowania tym, co się dzieje w lokalnej społeczności (tabela krzyżowa).	192
Tabela 36. Możliwość kontrolowania działalności władz gminy.	192
Tabela 37. Formy korzystania z komputera.	195
Tabela 38. Sprawdzanie i wysyłanie poczty elektronicznej (e-mail) w podziale na powiaty.	196
Tabela 39. Korzystanie z komunikatorów umożliwiających rozmowy ze znajomymi w podziale na powiaty.	196
Tabela 40. Uczestniczenie w czatach w podziale na powiaty.	196
Tabela 41. Uczestniczenie w grupach lub forach dyskusyjnych w podziale na powiaty.	197
Tabela 42. Telefonowanie przez internet (VoIP, Skype) w podziale na powiaty.	197
Tabela 43. Zbieranie materiałów potrzebnych do nauki lub pracy w podziale na powiaty.	198

Tabela 44. Uczestniczenie w kursach lub szkoleniach przez internet w podziale na powiaty.	198
Tabela 45. Szukanie pracy, wysyłanie ofert dotyczących zatrudnienia w podziale na powiaty.	199
Tabela 46. Kupowanie produktów i usług przez internet w Polsce w podziale na powiaty.	199
Tabela 47. Kupowanie produktów i usług przez internet z zagranicy w podziale na powiaty.	200
Tabela 48. Uczestniczenie w aukcjach internetowych w podziale na powiaty.	200
Tabela 49. Granie w gry sieciowe przez internet w podziale na powiaty.	200
Tabela 50. Ściąganie darmowego oprogramowania w podziale na powiaty.	201
Tabela 51. Korzystanie z Facebook w podziale na powiaty.	201
Tabela 52. Korzystanie z innych portali społecznościowych w podziale na powiaty.	202
Tabela 53. Korzystanie z banku przez internet w podziale na powiaty.	202
Tabela 54. Ściąganie darmowej muzyki, filmów w podziale na powiaty.	202
Tabela 55. Uzyskiwanie informacji ze stron internetowych instytucji publicznych w podziale na powiaty.	203
Tabela 56. Pobieranie lub wypełnianie formularzy urzędowych w podziale na powiaty.	203
Tabela 57. Słuchanie muzyki lub radia przez internet w podziale na powiaty.	204
Tabela 58. Oglądanie telewizji przez internet w podziale na powiaty.	204
Tabela 59. Rezerwacja biletów (np. pociąg, autobus, lotniczych, do kina itp.) w podziale na powiaty.	205
Tabela 60. Czytanie gazet lub książek przez internet w podziale na powiaty.	205
Tabela 61. Korzystanie w domu z Internetu i poczty elektronicznej w celach zawodowych w podziale na powiaty.	206
Tabela 62. Przeglądanie stron www dla rozrywki w podziale na powiaty.	206
Tabela 63. Deklaratywny poziom znajomości języka angielskiego.	207
Tabela 64. Deklaratywny poziom znajomości języka niemieckiego.	207
Tabela 65. Deklaratywny poziom znajomości języka francuskiego.	207
Tabela 66. Deklaratywny poziom znajomości języka hiszpańskiego.	208
Tabela 67. Deklaratywny poziom znajomości języka włoskiego.	208
Tabela 68. Deklaratywny poziom znajomości języka rosyjskiego.	208
Tabela 69. Otwartość na przedstawicieli innych narodowości w podziale na powiaty.	209

This summary presents the results of research carried out under the project „Model of Activation of Local Communities and the IT Tools with use of Co-Design” (MASiT_COD). The project was supported by the grant from The National Centre for Research and Development of Poland (<http://www.ncbir.pl/en/>) in the framework of the „Social Innovations” programme and conducted by cluster of Life Quality sector - „Podkarpacie Country” and its partners: University of Rzeszów, Nomino Ltd, and KlasterPro.pl Ltd. The area of the Project in the research phase consisted of five counties of the Podkarpacie province in the south-eastern Poland: Lubaczów county, Przemyśl county, Ropczyce-Sędziszów County, Rzeszów county and Strzyżów county.

The research phase of the project was comprised by both: quantitative and qualitative research.

The activities carried out in the research phase included:

1. The quantitative study, carried out among residents of mentioned above counties with use of the Paper & Pen Personal Interview technique (PAPI), aimed at diagnosing the endogenous resources of social and human capital which can be used for activation of local communities.

2. The quantitative study, carried out among business representatives with use of the Computer Assisted Telephone Interview technique (CATI), aimed at diagnosing the possibility of mutual influence on each other necessary for the elicitation of endogenous resources of local communities.

3. The desk research study aimed at creation of an inventory of the resources of the (tangible and intangible) cultural capital occurring in the five counties covered by the execution of the Project.

4. Qualitative study, carried out among representatives of local authorities, non-governmental organizations, and other local community leaders, with use of the Focus Group Interview technique (FGI) and the panel of experts, which was aimed at deepening the previously gathered knowledge, verifying the ideas developed in the course of above mentioned research and the dissemination of the project ideas and propositions among the local leaders and experts.

More information about the project is available on the webpage: www.kraina-podkarpacie.pl/projekty

---

Niniejszy raport prezentuje wyniki badań przeprowadzonych w ramach Projektu pt. „Model aktywizacji społeczności lokalnych oraz narzędzia IT poprzez Co-design” o akronimie „MASiT_COD”. Projekt został dofinansowany przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju w ramach Programu „Innowacje Społeczne”. Projekt realizowany jest przez Klaster Jakości Życia „Kraina Podkarpacie” wraz

z partnerami: Uniwersytetem Rzeszowskim, Nomino Sp. z o.o. i KlasterPro.pl Sp. z o.o. Obszar realizacji Projektu w fazie badawczej obejmował pięć powiatów województwa podkarpackiego: lubaczowski, przemyski, ropczycko-sędziszowski, rzeszowski i strzyżowski.

Na część badawczą Projektu złożyły się zarówno badania ilościowe, jaki i jakościowe. Działania zrealizowane w fazie badawczej obejmowały:

1) Badanie ilościowe, zrealizowane wśród mieszkańców w/w powiatów za pomocą techniki PAPI, mające na celu diagnozę zasobów kapitału społecznego i ludzkiego pod kątem możliwości aktywizacji społeczności lokalnych przy wykorzystaniu zasobów endogennych

2) Badanie ilościowe, zrealizowane wśród przedstawicieli biznesu za pomocą techniki CATI, mające na celu diagnozę możliwości wzajemnego oddziaływania na siebie podmiotów gospodarczych niezbędnych do wyzwolenia zasobów endogennych lokalnych społeczności

3) Badanie desk research (analiza danych zastanych), którego głównym celem była inwentaryzacja zasobów kapitału kulturowego (materialnego oraz niematerialnego) występującego na obszarze pięciu powiatów objętych realizacją Projektu.

4) Badanie jakościowe, zrealizowane wśród przedstawicieli władz samorządowych i organizacji pozarządowych, a także innych lokalnych liderów społecznych za pomocą techniki FGI oraz panelu eksperckiego, które miało na celu pogłębienie zebranej wiedzy, weryfikację pomysłów wypracowanych w trakcie realizacji badań oraz upowszechnianie Projektu wśród lokalnych liderów i ekspertów.

Więcej informacji o Projekcie dostępnych jest na stronie: www.kraina-podkarpacie.pl/projekty